

Åsa Mäkitalo (red.)

Att hantera arbetslöshet

Om social kategorisering och identitetsformering i det senmoderna

ARBETSLIV I OMVANDLING | 2006:16

ISBN 13: 978-91-7045-808-8 | ISSN 1404-8426

ISBN 10: 91-7045-808-1

Arbetslivsinstitutet är ett nationellt kunskapscentrum för arbetslivsfrågor. På uppdrag av regeringen bedriver institutet forskning, utveckling och kunskapsförmedling. I dialog med arbetslivets aktörer verkar vi för ett arbetsliv med goda villkor, utvecklingsmöjligheter och en hälsosam arbetsmiljö för både kvinnor och män. Institutet har omkring 400 anställda och finns på flera orter i landet. Besök gärna www.arbetslivsinstitutet.se för mer information.

Arbetsliv i omvandling är en av Arbetslivsinstitutets vetenskapliga skriftserier. I serien publiceras avhandlingar, antologier och originalartiklar. Främst välkomnas bidrag avseende vad som i vid mening kan betraktas som arbetsorganisation och arbetsmarknad. De kan utgå från forskning om utvecklingen av arbetslivets organisationer och institutioner, men även behandla olika gruppers eller individers situation i arbetslivet. En mängd ämnesområden och olika perspektiv är således tänkbara.

Författarna till bidragen finns i första hand bland forskare från de samhälls- och beteendevetenskapliga samt humanistiska ämnesområdena, men även bland andra forskare som är engagerade i utvecklingsstödande forskning. Skrifterna vänder sig både till forskare och till andra som är intresserade av att fördjupa sin förståelse av arbetslivsfrågor.

Manuskripten lämnas till redaktören som ombesörjer att ett traditionellt ”refereeförfarande” genomförs. I huvudsak publiceras bidrag från forskare med anknytning till Arbetslivsinstitutet.

ARBETSLIV I OMVANDLING

Redaktör: Eskil Ekstedt

Redaktion: Jonas Malmberg, Anders Neergaard,
Lena Pettersson, Ann-Mari Sätre Åhlander
och Annette Thörnquist

© Arbetslivsinstitutet & författare, 2006
Arbetslivsinstitutet,
113 91 Stockholm

ISBN 13: 978-91-7045-808-8

ISBN 10: 91-7045-808-1

ISSN 1404-8426

Tryckt hos Elanders Gotab, Stockholm

Förord

Temat om arbetslöshet och social kategorisering kom för första gången upp på heldagskonferensen "Föreställning eller fakta? Seminarium om arbetslöshet, etnicitet och kön" vid CFL i Söderhamn 2003, där Maria var initiativtagare och tre av författarna bidrog med resultat från sina avhandlingar. Konferensen rörde frågor kring diskriminering och kategorisering, arbetslöshet, etnicitet och kön. Idén till en gemensam publikation började på allvar ta form något år efter detta, då fler författare kom med i processen. Vi vill tacka Hans-Erik Hermansson som läste manuset i ett tidigt skede, samt förlagets anonyma reviewer för kritiska och konstruktiva synpunkter.

Åsa Mäkitalo och Fredrik Hertzberg, december 2006

Innehåll

Inledning	1
<i>Åsa Mäkitalo och Fredrik Hertzberg</i>	
Massmedielogik och vardagsförståelse – kategorisering och identifikation i lokalpressen	11
<i>Lena Levin</i>	
Arbetslöshet och institutionell kategorisering	43
<i>Åsa Mäkitalo</i>	
Att känna sig arbetslös – kategori, identifikation och stigmatisering	67
<i>Maria Andersson</i>	
Kultur, tillhörighet och aktörsskap. Om en grupp arbetsförmedlares sätt att förstå en etniskt segregerad arbetsmarknad	93
<i>Fredrik Hertzberg</i>	
Identitetsarbete i kommunala ungdomsprojekt	133
<i>Daniel Persson Thunqvist</i>	
Författarpresentation	163

Inledning

Åsa Mäkitalo och Fredrik Hertzberg

Som människor föds vi in i en värld som redan är språkligt och begreppsligt organiserad (Vološinov, 1929/1973; Vygotsky, 1934/1986). Genom att delta i olika slags aktiviteter där kategorier och begrepp används, lär vi oss att perspektivera omvärlden, människor, ting, händelser och handlingar så de blir meningsfulla och hanterbara. Nya kategoriseringar genereras också i våra samspel med andra, inte minst är detta nödvändigt för att kunna skapa och upprätthålla relationer och samordna våra aktiviteter med andra människor. Kategoriseringar skapar på så sätt stabilitet och ordning i den sociala tillvaron och möjliggör för oss att agera kollektivt. Det är svårt att samarbeta med en för oss främmande människa om vi inte har åtminstone någon kännedom på förhand som säger oss *vem* denna människa är och *vad* hon kan förväntas göra i sammanhanget. Genom att vi uppfattar att människor tillhör en viss kategori eller grupp som vi känner till, kan vi skapa oss en ungefärlig bild av vem den person vi möter är och vad han eller hon kan tänkas bidra med. Samtidigt blir vi själva identifierade av andra människor genom samma mekanismer. Kategoriseringar hjälper oss att upprätthålla en ungefärlig uppfattning om vad vi förväntas åstadkomma i olika situationer; en uppfattning som inte behöver ifrågasättas till vardags. Med den sociala kategoriseringen och gruppidentiteten följer också vissa rättigheter och skyldigheter i interaktiva sammanhang. Vi har förväntningar på andra och de har förväntningar på oss, som ofta är specifika för en grupp- eller kategoritillhörighet (Goffman, 1998; Jayyusi, 1984). Dessa förväntningar reglerar i olika utsträckning vad vi inte får göra men också vad vi kan, bör, eller måste göra i olika sammanhang. Kategoriseringar utgör därför en av de tydligare sociala mekanismerna eller strukturerande principerna, för att tala med Giddens (1984), för att upprätthålla social ordning.

Många av våra kategoritillhörigheter blir tydliga för oss i mötet med myndigheter och institutioner. De sätter namn på oss som vi ibland känner igen oss i, och ibland känner oss helt främmande inför. Kategorier som ”vip-kund”, ”magisterstudent”, ”anestesipatient”, ”utomnordisk medborgare” eller ”yrkesobestämd arbetssökande” är inte några fullödiga beskrivningar av oss som personer, utan produkter av specifika organisationers verksamheter och prioriteringar. Icke desto mindre tränger de in i vår vardag och intervenerar i våra liv – i varierande utsträckning och på gott och på ont. Kontakten med en institution kan vara baserad på frivillighet, nödtvång eller förpliktelse, och detta inverkar på mötets karaktär och vår möjlighet att ”gå ut ur” och ”tillbaka in i” den kategoritillhörighet som används. Vi träder in i, respektive går ut ur, kategorin ”business

class-resenärl" på helt andra villkor än kategorierna "intern" eller "socialbidrags-tagare", och fördelningen av rättigheter och skyldigheter knutna till dem ser helt olika ut. Institutionernas kategorisering får därmed olika konsekvenser för oss, formellt såväl som informellt. Kategoritillhörigheten "business class-resenärl" är positivt laddad men flyktig, den upphör rätt snart efter landningen. En före detta "intern" har desto svårare att bli av med sin gamla kategoritillhörighet och dess negativa laddning får sannolikt konsekvenser i en mängd olika situationer.

Just det förhållande att en person ibland inte kan skaka av sig en kategoritillhörighet, utan är tvungen att bära den i en mängd olika sammanhang, visar med all önskvärd tydlighet på en grundläggande maktasymmetri som ofta gäller vid kategoriserande praktiker. En part har ofta till uppgift att kategorisera, medan andra parter är föremål för kategoriseringen. Av denna maktasymmetri följer att det vanligtvis är en stor skillnad på om en kategori är *internt* eller *externt* definierad (Jenkins, 1997).

En *internt* definierad kategori har sitt upphov i att en grupp av personer inför andra synliggör att de tillsammans utgör en specifik gemenskap, som är möjlig att avskilja från andra. De är en grupp som redan från början uppfattas som en grupp av de kategoriserade själva. Identifikations- och gruppformeringsprocesser är förvisso alltid sociala och transaktionella, eftersom de förutsätter närvaron av en publik som kan bekräfta de sociala kategorier som är i omlopp, och i vardaglig social interaktion är grupper vanligtvis på en och samma gång internt och externt definierade. När kategorin är etablerad, används den såväl av medlemmar som icke-medlemmar i syfte att definiera vilka de kategoriserade är och vad de gör. Poängen är dock att kategorin tar sin *utgångspunkt* i en berättelse som gruppen själv genererat. Ett vanligt exempel på en internt definierad social kategori är etniska grupper, men det finns givetvis andra, mindre omfattande, internt definierade grupperingar.

När en kategori definieras *externt* är den först och främst produktiv och meningsbärande för någon annan än de som kategoriseras, till exempel för en verksamhet. Här börjar den kategoriserande processen med att en person eller en grupp av personer, A, definierar en annan person eller gruppen, B, såsom "X" eller "Y". En person eller en grupp av personer berättar då en historia om en *annan* kategori, som den berättande själv inte tillhör, och där de som kategoriseras i stort sett saknar möjlighet att påverka utformningen av den berättelse som kommer att definiera dem. Den egenskap som en arbetsmarknadsekonom, en läkare eller en psykolog låter vara det definierande kännetecknet för en specifik kategori har förmodligen inte alls samma innebörd för de kategoriserade själva.

Ibland tar emellertid B över A:s beskrivning, och börjar att själv betrakta sig som ett X eller ett Y. Det är en sådan process vi kan iaktta när en social- eller arbetsmarknadspolitisk kategori utvecklas till vad som uppfattas vara en socialt stigmatiserande kategori. Det är långt ifrån självklart att ett externt definierat kollektiv utvecklas till en grupp, åtminstone inte i den meningen att kategorin

framstår som meningsfull, rimlig och relevant för medlemmarna själva (Jenkins 1997:53f). Det finns dock exempel på hur externt definierade kollektiv har utvecklas till grupper i den sistnämnda meningen, då de som en konsekvens av en kategoriserande praktik delar en gemensam historia. Inte minst kan erfarenheten av den stigmatisering, underordning och förtryck som ibland möter externt definierade grupper bli gemensamhetsgrundande. Ett samtida svenskt exempel är hur ungdomar som kategoriserats med den pejorativa beteckningen ”svartskalle” har försökt att ta över detta stigmatiserande namn och ge det en positiv laddning, samtidigt som man därmed uppmärksammar erfarenheter av rasism och underordning (Dahlstedt 2005).

Arbetsförmedlingen är ett exempel på en offentlig institution, vars service vi har rätt att använda i egenskap av medborgare, men som vi vanligtvis möter i situationer präglade av en viss grad av tvång. De social- och arbetsmarknadspolitiska kategoriernas ”extern-het” är av direkt relevans för människors erfarenheter av arbetslöshet, då de på olika sätt intervenerar i deras vardagsliv. De pekar också ut den intima relation mellan makt och vetande som sätts i spel inom ramen för våra institutionella verksamheter (Foucault 1973, 1980b, 1987). Hur arbetslöshetens kategorier intervenerar i människors liv, hur de används av dem själva (internt) och av andra aktörer på olika arenor (externt) är fokus för denna antologi. De institutionella miljöerna utgör här viktiga arenor för studium, men det är också viktigt i detta sammanhang att uppmärksamma de lokala massmedierna och de arbetslösas vardagsaktiviteter.

Om arbetslöshet som samhällligt dilemma

I tv, radio och tidningar samt på nätet kan vi urskilja olika röster, som uttalar sig om arbetslösheten. Forskare, politiker, representanter för arbetsgivar- och arbetstagarorganisationer, journalister hör till dem som mest frekvent framför sina åsikter. I en del fall är det tydligt att åsikterna om, och bilderna av, arbetslösheten är tätt knutna till en viss position, i andra fall är det svårare att se. Arbetslöshet är ett samhällligt dilemma som vi som medborgare väl känner igen och kan resonera kring. De flesta av oss kan resonera kring dess konsekvenser, vi kan urskilja och artikulera ett antal möjliga orsaker, och inte sällan intar vi också en moralisk position till den – vi diskuterar då i termer av vem som är ansvarig och vad som bör göras. Ett kännetecken för samhällliga dilemman är att diskussionen som förs inte har en självklar utgångspunkt som alla ställer upp på. Den når heller aldrig en slutpunkt där man gemensamt kan hävda att problemet är löst. Även om diskussionen temporärt tystnar, kan den alltid tas upp på nytt. Debatter om samhällsdilemman, som arbetslöshet, utgör samtidigt i hög utsträckning förhandlingar om hur själva problematiken skall förstås. De handlar just om hur något skall definieras, hur det skall hanteras, vad som bör göras och vem eller vilka som är ansvariga. Argumentationen rör sig då mellan utgångspunkter som ofta är

motsatta, men inte varandra uteslutande, eftersom de alla potentiellt kan vara giltiga (Billig, 1996). När det gäller just arbetslösheten har diskussionen historiskt sett främst pendlat mellan två argumentativa utgångspunkter (Edelman, 1977). Den ena utgår ifrån arbetslösheten som ett *strukturellt problem*, man hänvisar då till exempel till strukturförändringar, brister i geografisk eller yrkesmässig rörlighet men också till ekonomiska kapitalflöden och konjunktursvängningar med obalans i utbud och efterfrågan som följd. Den andra argumentationslinjen tar utgångspunkt i arbetslösheten som ett *individuellt problem*, man hänvisar då till enskilda människors svårigheter och livssituation, men kan även peka ut brister i deras kunskaper, intentioner, vilja eller ansträngning. Kategorin ”arbetslös” är sålunda mycket rik på kulturella innebörder – det är en kategori som rymmer en rad möjliga resonemang och positioner. Vilken utgångspunkt som tas, har avgörande konsekvenser för vem eller vilka som görs ansvariga, och vad som anses vara nödvändiga och effektiva åtgärder. De arbetsmarknadspolitiska åtgärder och insatser som föreslås måste därför, på den politiska arenan och via massmedierna, kunna göras giltiga och legitima som ”svar” på ett antal argument och motstridiga krav från en rad samhällsaktörer.

I kapitlet *Massmedielogik och vardagsförståelse – kategorisering och identifikation i lokalpressen* granskar Lena Levin lokalpressens agerande i relation till en arbetsplatsnedläggning. Den massmedielogik som verkar, genererar ett drama som utspelar sig i lokalsamhället där ett antal aktörer blir delaktiga och tillskrivs olika roller. Spänningen byggs upp genom att olika kategorier kristalliseras ut. En del parter framställs, genom språkbruk, textdisposition, citeringsteknik och bildspråk, som aktiva och handlingskraftiga medan andra framställs som passiva offer utan framtidshopp. Levin lyfter sedan fram den andra sidan – de anställdas egna diskussioner, motbilder och förståelse av det rapporterade. Massmediernas roll i detta sammanhang skall inte underskattas. De skapar bilder av problematiken men är också med och agerar för att hantera den.

Arbetslösheten och dess institutionaliserade kategorier

Sedan arbetslöshetsfrågan formulerades som ett samhällsproblem och en uppgift för staten att hantera, vilket skedde i slutet av 1800-talet, har vissa kategorier varit centrala i beskrivningarna av arbetslösheten och de arbetslösa. Sådana kategorier har, menar filosofen Ian Hacking, sprungit ur de sätt att klassificera som blev nödvändiga för att hantera dilemmat inom ramen för de industrialiserade samhällenas framväxande byråkratier och institutioner. Dessa kategorier har sedan länge etablerats som sociala fakta, och följs upp över tid. Arbetslösheten framställs ofta i sifferform och i diagram där man till exempel kan se ”nyanmälda platser” och ”tillsatta platser”, följa hur andelen ”långtidsarbetslösa” förändras över tid och hur många som är i ”arbetsmarknadspolitiska åtgärder”. Men institutionella kategorier som dessa kan aldrig ”matcha verkligheten” hur

fingraderade och sofistikerade de än är. De kommer oundvikligen att belysa vissa typer av problem, medan andra faller i skuggan. Hur siffrorna bör tolkas blir än svårare om vi tar i beaktande hur statistikproduktionen går till i praktiken. Sådant kan vi bara få kunskap om genom att närma oss de miljöer och aktörer som är direkt involverade och studera deras vardagsaktiviteter. I kapitlet *Arbetslöshet och institutionell kategorisering* ger Åsa Mäkitalo exempel på hur sådana processer kan se ut på arbetsförmedlingen. Hon lyfter här fram kategori 14, en ”övrigt kategori” som officiellt bara skulle användas för de som tillfälligt inte stod till arbetsmarknadens förfogande, men där det visade sig att institutionens ”problemärenden” tenderade att hamna. En konsekvens (bland flera) var att dessa människor blev helt osynliga i arbetslöshetsstatistiken. Det innebär också att kunskapen om dessa människors problem och situation hamnar i det fördolda, liksom institutionens svårigheter, brister på åtgärder eller kunskaper att hantera denna typ av ärenden. Genom att kategoriseras som ”arbetslös” blir däremot personen i fråga en del av den offentliga statistik som bygger upp det samhälleliga vetandet om arbetslöshet (Mäkitalo, 2002).

Kunskapen om hur många och vilka som är arbetslösa utgör en viktig grund för det politiska beslutsfattandet. Men institutionella kategorier utgör också arbetsverktyg för att lösa specifika uppgifter och som sådana är de oundgängliga. De blir där användbara och får sin status genom att de identifierar människor som föremål för institutionens åtgärder. Hur vägledare på arbetsförmedlingen i mötet med den enskilde konkret arbetar med kategorisering för att förändra dennes position på arbetsmarknaden (från vara ”arbetslös” till ”anställd”) illustreras också i Mäkitalos kapitel. Det gäller här att den enskilde kategoriseras som lämplig för en viss typ av institutionell åtgärd. Detta är inte en process som enbart berör de närvarande (vägledaren och den arbetssökande). Det blir också synligt hur denna process involverar andra aktörer och att institutionen i sitt konkreta arbete hanterar motstridiga intressen på arbetsmarknaden.

Statistiken rapporterar också om hur arbetslösheten ser ut för olika grupper med avseende på kategorier som ”utbildningsnivå”, ”kön”, ”ålder” och ”medborgarskap”. Hacking intresserar sig särskilt för sådana kategorier som ofta utgör forskningsobjekt inom samhällsvetenskaperna, så kallade *human kinds* (Foucault, 1980a; Hacking, 2002). Human kinds är med andra ord klassifikationer, det vill säga kategorier av människor, snarare än människor av kött och blod. Vissa kategorier är oftare arbetslösa än andra, och den statistik som etablerar detta sociala faktum utgör grunden för diskussioner och forskning om hur arbetslösheten ska förstås. Samhällsvetenskaperna och statistikproduktionen har alltså spelat en särskilt viktig roll för institutionaliseringen och själva definitionen av arbetslöshet liksom för en rad andra samhällsproblem (Foucault, 1974). Kategorierna vi här talar om formulerades nämligen (och gör det i stor utsträckning fortfarande) för att få kunskap om samhälleliga problem i hopp om att omedelbart eller i framtiden kunna gripa in och förebygga förekomsten av dem. Institu-

tionell kategorisering implicerar därför att staten kommer att intervensera i enskilda människors liv. ”Långtidsarbetslösa”, ”unga arbetslösa” och ”arbetslösa invandrare” är tre gestalter som ofta används för att synliggöra de problem som arbetslösheten kan tänkas föra med sig i form av: resursbrist, sysslöshet, ensamhet, utanförskap, segregation, missbruk, illegalt arbete, etcetera.

I Daniel Persson Thunqvists kapitel *Identitetsarbete i kommunala ungdomsprojekt*, utgör kategorin ”arbetslösa ungdomar” de som är föremål för den lokala arbetsmarknadspolitiken. Dessa, av samhället arrangerade, aktiviteter iscensätts för att integrera en specifik grupp in i en normativt prefererad samhällsgemenskap. De kommunala projekten utgör därför en arena där samhället intervenerar för att forma de ungas identiteter; en social fostran av framtida arbetstagare och samhällsmedborgare. Åtgärder som på detta närgångna sätt riktas mot en specifik institutionell kategori är inte sällan paradoxala i sina uttryck. Det beror just på att de riktas mot en kategori, det vill säga de tar en klassifikation som utgångspunkt, snarare än deltagarnas situation och problem.

Kategoriseringens dynamik och förändringskraft

Kategorier är mycket kraftfulla verktyg för vår förståelse genom att de effektivt ”ramar in” problem av olika slag. På så sätt stabiliseras problemens art och de blir möjliga att hantera inom ramen för en specifik social aktivitet. Men när de väl etablerats, tenderar de att bli naturaliserade för de människor som använder dem. I denna process blir det osynligt att de utgör sätt att klassificera som utvecklats för specifika syften inom en viss verksamhet. Här har human kinds (i jämförelse med ”natural kinds” i Hacking, 1983, 1999) en inneboende dynamik som kan få stora konsekvenser. Om kategoriseringar av människor blir naturaliserade, kommer de att betraktas som givna. Detta innebär särskilda risker – vi tenderar då nämligen att ta ett steg till – det vill säga att börja tillskriva enskilda individer de karaktäristika som från början bara utgjort en grund för klassifikationen (Hacking, 1995). Detta är en process som sker i våra samhällsinstitutioner såväl som i den offentliga debatten och i medierna. Genom en sådan dynamik etableras till exempel den ”svarta poetik” (Ristilampi 1994; Andersson, 2003 och denna volym) genom vilken arbetslösheten kommer till uttryck i media och annan offentlighet. Denna poetik hämtar näring bland annat just från de kategorier som etablerats inom ramen för den statliga arbetsmarknadspolitiken, och det sätt att argumentera som följer på att politiken ska omsättas i praktik på den lokala nivån. I vissa kategorier ligger arbetslösheten på en högre nivå, dessa beskrivs då som en avvikelse. Detta leder sedan till att man identifierar en uppsättning av egenskaper som är a) specifika för den problematiska kategorin och b) leder till svårigheter på arbetsmarknaden.

Just denna problematik är temat för kapitlet *Kultur, tillhörighet och agens. Om en grupp arbetsförmedlares sätt att förstå en etniskt segregerad arbetsmarknad.*

Fredrik Hertzberg analyserar här hur kategorin ”arbetslösa invandrarungdomar” förstås och används av arbetsförmedlare på arbetsförmedlingen, och hur enskilda arbetssökande kommer att bemötas just som problemkategori. Ett sådant bemötande kan ha allvarliga konsekvenser för den enskilde, bland annat eftersom de möjligheter som skulle kunna öppna sig för dessa människor genom institutionens försorg, riskerar uteslutas innan de ens prövats. Arbetsmarknadspolitikens vilja att föregripa problem och erbjuda stöd producerar på så vis (på gott och ont) också ett vetande om varje enskild problemkategori, vetande som sipprar ut från den statliga byråkratin och sprids via massmedia. Dynamiken bidrar på så sätt till att förstärka eller reproducera dessa kategorier som är i omlopp i människors vardag. Men Hertzberg visar också hur definitionen av ”de andra” är beroende av en framställning av ”vilka vi är” som samtidigt artikuleras och inte är mindre problematisk.

Den naturaliserande tendensen ger även upphov till en annan dynamik än den vi just beskrivit. Att de människor som kategoriseras blir bemötta just som kategori, snarare än som levande och unika individer, kan också få konsekvenser som är genomgripande. Ett sådant bemötande kan komma att forma människors självbild. De börjar betrakta sig själva enligt klassifikationen som på så sätt blir del i deras identitetsformering, eller som Hacking uttrycker det, ”people come to fit their categories” (Hacking, 1986). I kapitlet *Att känna sig arbetslös – kategori, identifikation och stigmatisering* belyser Maria Andersson människors egna berättelser om hur det känns att vara arbetslös. Det är diskursiva framställningar som tydligt synliggör en medvetenhet om de rådande samhällsnormerna och hur man (oavsett om man lyfter fram positiva eller negativa känslor) tvingas att hela tiden ”hantera” sin position i relation till ”de andra”. I första hand får identitetsformeringen som arbetslös självfallet genomgripande konsekvenser i enskilda människors liv, men i förlängningen kan sådana processer också få återverkningar för samhällets möjligheter att hantera dilemmat som helhet.

Men att människor blir bemötta som kategori kan också sätta en annan dynamik i spel, en dynamik som vi på senare tid sett kommit att återverka på de institutioner som klassificerar och kategoriserar. Människors ökade kunskap och medvetenhet om att de kanske blir kategoriserade (och därmed bemötta) på ett sätt som inte tar deras situation i beaktande, skapar motståndstrategier och alternativa beskrivningar och argument. Motrörelser skapas, man vänder sig till medierna för att åstadkomma förändring och nya röster hörs i debatten. Kritiken av de traditionella institutionernas klassifikationer och arbetssätt sätter tryck på politiker att granska systemen. Om de nya utgångspunkter och positioner som skapats blir tydliga och alternativa argument förs fram i debatten, måste politiker och andra aktörer bemöta dessa. Eventuellt lanseras då nya åtgärder för att ”svara” mot dessa nya intressen och för att hävda politikens legitimitet och fortsatta berättigande. Lokala projekt och samarbeten kan delvis läsas som ett svar på en sådan kritik. De kommunala ungdomsprojekt som Daniel Persson Thunqvist

tar upp i sitt kapitel, arrangeras just på lokal nivå och involverar en rad olika aktörer och intressenter. Inslagen och aktiviteterna i sådana projekt motiveras ofta i termer av att de skall tillgodose den enskilde individens personliga utveckling, behov och intressen.

Att fokusera kategorisering inom ramen för de arenor och miljöer där arbetslösheten hanteras ger en konkret inblick i vad som sker i arbetslöshetens namn. Det ger samtidigt en analytisk ingång till att förstå ganska komplexa processer i samhället på sätt som skiljer sig från den kunskap som uppkommer genom den traditionella arbetslöshetsforskningen. Det är nu hög tid att ge *aktörerna* en röst i framställningen och att ge dig som läsare en konkret inblick i de olika arenor och kategoriseringspraktiker där arbetslöshet hanteras och där människors liv formeras.

Referenser

- Andersson, M. (2003). *Arbetslöshet och arbetsfrihet. Moral, makt och motstånd*. Akademisk avhandling, Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet: Etnolore.
- Billig, M. (1996). *Arguing and thinking: A rhetorical view of social psychology*. (2 ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Dahlstedt, M. (2005). *Reserverad demokrati. Representation i ett mångkulturellt Sverige*. Umeå: Borea.
- Edelman, M. (1977). *Political language: Words that succeed and policies that fail*. New York, NY: Academic Press.
- Foucault, M. (1973). *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. Stockholm: Aldus/Bonniers.
- Foucault, M. (1974). *The order of things: An archaeology of the human sciences*. London: Tavistock: Routledge.
- Foucault, M. (1980a). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings 1972–1977*. Edited by Colin Gordon. Brighton: Harvester.
- Foucault, M. (1980b). *Sexualitetens historia. 1. Viljan att veta*. Stockholm: Gidlunds.
- Foucault, M. (1987). *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Arkiv moderna klassiker, Lund: Arkiv.
- Goffman, E. (1998/1959). *Jaget och maskerna: En studie i vardagslivets dramatik*. Stockholm: Prisma.
- Hacking, I. (1983). *Representing and intervening: Introductory topics in the philosophy of natural science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hacking, I. (1986). "Making up people" s. 222–236 i Heller, T., Sosna, M. & Wellbery, D. (red.) *Reconstructing individualism. Autonomy, individuality, and the self in western thought*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Hacking, I. (1995). "The looping effects of human kinds" i Sperber, D., Premack, D. & Premack, A. (red.) *Causal cognition: A multidisciplinary approach*. Oxford: Clarendon Press.

- Hacking, I. (1999). *The social construction of what?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hacking, I. (2002). *Historical ontology*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Jenkins, R. (1997). *Rethinking ethnicity. Arguments and explorations*. London: Sage.
- Jayyusi, L. (1984). *Categorization and the moral order*. Boston, MA: Routledge & Kegan Paul.
- Mäkitalo, Å. (2002). *Categorizing work: Knowing, arguing, and social dilemmas in vocational guidance*. Göteborg Studies in Educational Studies 177, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Vološinov, V. N. (1929/1973). *Marxism and the philosophy of language*. New York, NY: Seminar Press.
- Vygotsky, L. S. (1934/1986). *Thought and language*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Massmedielogik och vardagsförståelse

– kategorisering och identifikation i lokalpressen

Lena Levin

Inledning

Syftet med det här kapitlet är att åskådliggöra hur massmedier deltar i kategoriseringen av aktiviteter/händelser och människor. Massmedierna är några av våra viktigaste nyhetsförmedlare och verklighetskonstruktörer. Aktuella händelser från både globala och lokala sammanhang, människors handlingar, öden, åsikter, tankar, känslor, etcetera beskrivs i dagsaktuella medier (press, radio, teve, Internet). Omvänt använder människor massmediernas skildringar, tillsammans med andra versioner, för att begripliggöra vardagsverkligheten. Vill man veta vad som nyligen har hänt i världen sätter man igång radion eller teven eller loggar in på Internet. Vill man veta vad som händer i den egna regionen/orten, är de lokala massmedierna framför allt lokalpressen i samklang med andra lokala källor såsom grannar, vänner och arbetskamrater, oslagbara nyhetsförmedlare.¹

I det här fallet koncentreras analysen på hur lokal nyhetspress interagerar i en lokal miljö i samband med en arbetsplatsomvandling. Analysen bygger på tre typer av empiriska material, insamlade i ett sammanhang där en stor arbetsplats omvandlades och där människors yrken och arbeten stod på spel. Materialet som samlades in under 1999–2001 omfattar cirka 400 lokala nyhetstexter, intervjuer och fokusgruppsamtal med ett 50-tal berörda och deltagande observationer under den pågående omorganisationen. Genom detta material framträder olika versioner av händelseförloppet (Levin, 2003). I gränssnittet mellan de olika versionerna möts olika kategoriseringar.

När det gäller omställningen av en arbetsplats kan vi utgå ifrån att detta är en betydelsefull (omvälvande) händelse för dem som berörs. Vi kan också anta att det som händer och de aktörer som ingår i omvandlingen har betydelse för massmedierna på orten. Nyhetsjournalisterna använder händelser och fragment av händelser samt människors utsagor som pusselbitar för att sätta samman sina versioner av verkligheten. De versioner som journalisterna presenterar är omvänt också en del av människors vardagsverklighet, men den egna verkligheten

¹ Återkommande undersökningar har visat att nyhetsmedierna i Norden tillskrivs hög legitimitet. Vi vet också att Sverige är en tidningsläsande nation och på så vis kan man säga att nyhetspressen är viktig för begripliggörandet i lokalsamhället. Under 1990–2000 läste närmare 80 procent av alla svenskar i åldrarna 15–75 en morgontidning minst fem dagar i veckan. Bara Norge, Japan och Finland har fler tidningsläsare per 1 000 invånare (Lithner, 2000; Hadenius & Weibull, 2002; Weibull, 2000; Weibull & Gustafsson, 1999).

formas även med direkt upplevda och/eller på annat sätt berättade versioner. Medierna är på olika nivåer kort sagt ”involverade” i människors liv och vardag. Teoretiskt sett har man inom medievetenskapen gärna velat separera mediernas uttryck från andra versioner av vardagsverkligheten (Carlsson m.fl., 1994, 2003). Det kan i vissa vetenskapliga sammanhang finnas en poäng att göra så, för att fokusera mediernas makt och potens, men jag menar att det på en mer generell nivå inte är möjligt att se massmedierna som separata entiteter i ett större händelseförlopp och framför allt inte frikoppla mediernas betydelse i ett samhälle som genomsyras av sammanflätade språkliga (sociala) konstruktioner. Genom massmedierna får man del av olika kategoriseringar i samhället. Människor får veta hur andra individer och grupper värderar och kategoriserar (externt definierad kategorisering), och människor använder också medierna när de gör egna lokala värderingar och kategoriseringar (internt definierad kategorisering) (Jenkins, 1997, 2000; även Hertzberg i denna volym). Nyheter i medierna består inte enbart av beskrivningar av aktuella händelser och aktörer, medierna utgör dessutom arenor där olika versioner möts och omformas i ett dynamiskt samspel. De kategoriseringar som görs i nyhetsmedierna får sedan konsekvenser för människor.

Arbete och arbetslöshet diskuteras i det här kapitlet med utgångspunkt i den lokala kontexten, en svensk småstad, Eksjö i Småland. Arbetsplatsen Eksjö garnison ingår i det svenska försvaret och bestod före omvandlingen av två regementen med såväl militär som civil personal. I garnisonen, som har anor från Karl XII:s dagar, arbetade omkring 600 personer när den aktuella omvandlingen startade. När Eksjö garnison omvandlades från två till ett regemente blev händelsen uppmärksammas av både riks- och lokalpress samt radio och teve. Ett antal personer uppmärksammades i nyhetstexter i lokalpressen och en del av dem intervjuades av journalister i samband med att deras arbetsplats lades ner eller omorganiserades. I det följande kommer jag att utgå utifrån tanken om massmedierna som ”verklighetskonstruktörer” och medaktörer i vad som händer när en lokalt och historiskt sett viktig arbetsplats blir ifrågasatt och utsatt för omfattande omvandling. Tyngdpunkten ligger på hur de anställda framträder i nyhetstexterna. Jag har också, som nämndes inledningsvis, intervjuat anställda, enskilt och i fokusgrupper, och i dessa samtal framträder delvis andra versioner än dem som medierna tillhandahåller. I det här kapitlet diskuterar jag hur de olika aktörerna kategoriseras genom vad de säger eller gör i texterna och genom de roller/positioner de tillskrivs. Dessutom diskuteras hur de ”drabbade” uppfattar (och kategoriserar) medierna och nyhetsjournalisterna.

Fokus är på texterna och aktörerna, hur aktörerna framställs och tillåts framställa sig själva i texterna. Målsättningen har inte varit att försöka säga hur enskilda aktörer faktiskt har tänkt, uttalat sig eller agerat utanför texterna, utan att

diskutera hur olika aktörer framträder diskursivt.² Uttalar sig då diskursiva aktörer över huvud taget? Är det inte textförfattaren som uttalar saker som olika aktörer har sagt eller kan tänkas säga i ett visst sammanhang? Både ja och nej. Naturligtvis är det författaren som framför utsagan i texten och som citerar, refererar och så vidare, men författaren ger oss också möjligheter till flera tolkningar genom att formulera utsagor som hon inte ensam står för. Författaren tar så att säga inte hela ansvaret för det som framförs i en text. Texter kan ges olika modalitet³ beroende på vilket syfte författaren har och kan också vara öppna för skilda tolkningar. Genom att använda citat och referat låter författaren andra aktörer framträda och ta ordet istället för att författaren själv ska uttrycka det hon vill ska framföras. Bland annat framträder tvetydigheter, motsättningar och svävande resonemang där olika aktörer ikläds olika ”roller”, används som medförfattare och tillskrivs olika uttalanden. I texterna skapas på så vis också handlingsutrymme för olika grupper.

Mediegestaltningar

Medierna kan ses som aktörer i sig själva. De kan också ses som arena för olika aktörer som framträder, men då på mediegestaltningens villkor.

Journalister är aktörer som i egenskap av avsändare förser sina läsare med texter. Det är som just antytts också vanligt att journalistiska texter befolkas av citerade aktörer som berörs av de nyhetshändelser som gestaltas i texterna, och dessa aktörer kan anses viktiga för både texten och för händelseförloppet utanför de medierade gestaltningarna. På en teoretisk nivå går det också att dela in aktörerna, utifrån de utsagor som framkommer i medierna, i *utsägandets aktörer* (journalister, redaktörer; som vi möter i egenskap av textförfattare) och *utsagens aktörer* (deltagare som framkommer i texterna; som vi möter i egenskap av citerade/refererade/omtalade som kollektiv eller enskilda individer). För en mer utförlig teoretisk diskussion se Levin (2003, kap 2). En poäng med denna distinktion är att se hur utsägandets aktörer använder utsagens aktörer som medhjälpare i texten, hur till exempel journalisterna regisserar sina intervjupersoner

² Med diskurs menar jag sättet att skriva och tala om ett ämne eller tema i ett sammanhang. Diskursiva aktörer avser dem som uttalar sig och/eller agerar i texterna och samtalen. En diskursiv aktör kan vara författaren till en text men det kan också vara någon annan. Författaren kan välja att lägga tyngdpunkten på en eller flera aktörer som får uttala sig i texten. I nyhetstexter förkommer ofta flera sådana diskursiva aktörer vilka refereras, citeras eller omtalas av journalisten (författaren). Diskursiva aktörer förekommer många gånger också i samtal. När människor berättar något brukar de också referera, citera och omtala olika aktörer som så att säga får agera i berättelsen.

³ Inom språkvetenskap används termen modalitet för att beskriva hur man konstruerar sanningshalten eller giltigheten för innehållet i en sats. I tidningstext kan olika modalitet uttryckas med hjälp av skilda aktörer och med verb som antyder i vilken mån det som dessa aktörer säger eller gör är sant eller trovärdigt (se till exempel Hellspong & Ledin, 1997).

och ordnar sina citat på ett vis som passar *mediernas logik* (se vidare resonemang nedan).

När man studerar språkliga aktiviteter, texter och samtal mellan människor utifrån ett samhällsvetenskapligt intresse kan texter och samtal inte enbart ses som språkliga fenomen. ”När vi förstår använder vi vår historia och våra erfarenheter på ett sätt som språket gör möjligt men som inte språket i sig innehåller” (Säljö, 1992:27). Metaforer och analogier pekar till exempel bakåt mot gemensamma upplevelser och ger människor symboliska resurser att beskriva sig själva och sin omvärld, förklara, skämta och argumentera. De språkliga uttrycken är levande och plastiska, möjliga att förändra av dem som använder dem. Språket är dialogiskt till sin natur på så vis att det implicerar tanken på en eller flera läsare/lyssnare som tolkar och i någon mån förstår det som sägs (Linell, 1998). Språkliga aktiviteter bör därför betraktas som förankrade i en eller flera sfärer av aktörer (verksamhetsområden, samhällssektorer, etcetera) med olika roller, positioner och intressen. Genom att studera texter (och samtal) kan man förstå mer om olika sfärer och dessa aktörer; hur vissa positioner (”roller”) skapas, åter-skapas och även vidmakthålls. I så måtto fungerar även tidningarnas texter som uttryck för olika intressen genom de perspektiv som ges företräde och de aktörer som erbjuds tolkningsföreträde i de journalistiska produktionerna. I det sammanhanget är det befogat att se de lokala massmedierna som aktörer i omvandlingsprocessen.

Mediernas logik

Medieforskare har visat att massmedier begränsas av sin egen logik. Mediernas logik omfattar till exempel det redaktionella utrymmet, organisationen, rutinerna och det förhållningssätt som redaktionen har till sina gestaltningar. Till denna logik kan också räknas vilka gestaltningar som är möjliga att göra i en specifik kontext, exempelvis vilka språkliga beskrivningar som går att göra, vilka lojaliteter som finns till kollegor, politiker, finansiärer, samt till läsarnas förväntningar och även rivaliteter som kan finnas både mellan journalisterna på den egna redaktionen och andra medier (Altheide & Snow, 1979, 1991; Asp, 1990). Samtidigt är det viktigt att man tar hänsyn till mediernas särart och betraktar dem i ett sammanhang. Medielogiken ser inte nödvändigtvis likadan ut för globala tevekanaler som för lokal nyhetspress. I den lokala kontexten kan man tänka sig att journalisternas arbete är influerat av ortens befolkning och deras intressen (läsarnas förväntningar, näringsidkare och politiker som vill göra offentliga utspel och så vidare) och av de kontakter och informanter som gör deras arbete möjligt. Lokaltidningsreporterens närhet till de sammanhang som gestaltas gör henne också beroende av ett visst förhållningssätt. Hon måste se sina uppgiftslämnare i ögonen, kanske redan nästa dag, och är beroende av att man kan upprätthålla någon form av gemensam förståelse för hur informationsutbytet ska

ske även i andra sammanhang. Samma människor ingår i flera olika sammanhang i den lokala kontexten och reportern lever och verkar kanske också själv i flera av dessa sammanhang. Lokaltidningen och dess redaktionella medarbetare vävs in i ett komplicerat nyhetsnät av kontakter.⁴ I det här fallet, omvandlingen av Eksjö garnison, fungerar till exempel en lokal arbetsmarknadsdiskurs som bakgrund till, och bryter in i, de skildringar som lokaltidningsjournalisterna kan producera.

Kategorisering i medierna

Den arbetande människan som kategori

Utöver försörjning är arbetslivet med de möjligheter till identitetsskapande som detta medför en betydelsefull del av människors vardag. Mycket av den sociala identiteten i vår del av världen kretsar kring vad människor har för arbete och av föreställningen om yrkesidentiteter och lojaliteter i arbetslivet (se exempelvis Jenkins, 2000). På så vis kan den arbetande människan också ses som en kategori. I vart fall har idén om den arbetande människan satt sina spår i sättet att beskriva samtiden, inte minst om man betraktar den ur mediernas perspektiv.

I det svenska samhället har det länge betraktats som viktigt att vara aktiv och att vara i arbete. Men sedan ett par decennier utmanas denna beskrivning. Det förut relativt stabila arbetslivet har blivit rörligare. Både företagen och arbetarna verkar under större mått av osäkerhet vilket bland annat resulterar i kortare anställningar för arbetaren och osäkra investeringar för företagen. Färre människor, än för ett par decennier sedan, stannar hela eller större delen av sin yrkesverksamma tid i samma yrke eller på samma arbetsplats och många kommer kanske inte ifråga för en stabil anställning utan byter både yrken/arbetsuppgifter och arbetsplatser ofta, om de ens kommer i närheten av ett ”riktigt” arbete. Det är fortfarande ett politiskt mål att så många som möjligt ska vara sysselsatta med någon form av arbete (”rätten till arbete” har länge varit arbetarrörelsens paroll vilken numera anammats också av andra politiska riktningar), även om detta axiom verkar allt svårare att upprätthålla (Andersson, 2003 och i denna volym; Arbetsmarknadsstyrelsen, 1998; Furåker & Blomsterberg, 1998; Garsten & Jacobsson, 2004; Mäkitalo, 2002; Persson Thunqvist, 2003).⁵ I massmediernas logik har det redaktionella arbetet också organiserats efter kriterier som råder utanför redaktionerna. Vissa redaktioner har till exempel anställt specialreportrar som bevakar näringsliv och arbetsmarknad och i tidningarna kan vi ta del av

⁴ Som samhällsforskare i nutid blir man oundvikligt också en aktör i det sammanhang som studeras och de versioner vi presenterar är (på samma sätt som massmediernas versioner) delar i en nyhets-/informationsväv och ingår i en pågående samtidskildring. Forskares version(er) kan och bör kontrasteras mot andra versioner och kritiseras. Ingen av oss (journalister, forskare, berörda) kan ge den enda sanna versionen av vad som händer.

⁵ Arbetet har idéhistoriskt sett både betraktats som nödvändighet och privilegium (Grenholm, 1994; Helldén, 1979).

arbetsmarknadsrelaterade nyheter på speciella sidor eller bilagor med namn som Arbete & Pengar, Arbetsmarknad och Näringsliv. Vid institutioner som tillhandahåller utbildning för journalister har man inrättat kurser i ämnet arbetsmarknadsjournalistik. Denna generella bakgrundsbild av hur arbetslösa framställs har naturligtvis betydelse för hur människor agerar vid en nutida arbetsplatsomvandling och hur lokala massmedier kan gestalta "hoten" mot de dominerande arbetsplatserna på orten. Men hur lokala medier konkret arbetar med att framställa människor, handlingar och händelser har alltför sällan varit föremål för analys. Liksom enskilda gruppers reaktioner på de medietexter som omgärdar dem. I de närmaste avsnitten diskuteras med utgångspunkt från rubriker och exempel (Levin, 2003), hur massmedierna är med och konstruerar och rekonstruerar vissa versioner av händelseförloppet och aktörerna i en omvandling.

Arbetslösheten som hot mot lokalsamhället

Staden Eksjö beskrivs av lokaltidningarna som en historiskt anrik plats och en idyllisk trästad, vilken hotas av utarmning om dess regementen läggs ned. Regimentena liksom Småländska höglandets stora sjukhus som också ligger i Eksjö, "tillhör" ortens befolkning. Dessa båda arbetsplatser utgör befolkningens huvudsakliga sysselsättning och utkomst. När försvaret ska spara pengar spekuleras om att Eksjö kan bli en av 22 möjliga nedläggningsorter i landet, och det ryktas om att minst ett av de två regementena på orten ska läggas ner. Nedläggningen framstår i tidningarna som något oundvikligt och ett hot inte bara mot de anställda utan även mot den övriga befolkningen i Eksjö med omnejd. Några dagar innan personalen får officiellt besked om neddragningarna vid ett informationsmöte skildrades händelsen med följande rubriker:

Jönköpingsposten, 1999-10-13:

Eksjö drabbas hårt vid nedläggning

Smålands Tidningen, 1999-10-14:

En bomb med chockverkan

En åttondel av befolkningen drabbas av garnisonsnedläggningen

För Eksjös del handlar det i värsta fall om att 600 jobb "försvinner" från orten. Men att hela garnisonen verkligen kommer att läggas ner är det ingen som riktigt tror på. Ändå gör tidningarna löpsedlar och rubriker på detta tema och pekar ut ett värsta scenario där stora delar av stadskärnan blir ödelagd och där restauranglokaler, livsmedelsbutiker, bostäder med mera kommer att gapa tomma. I artiklarna citeras människor som driver olika serviceföretag i Eksjö och som tror att även deras verksamhet kan bli drabbad. Enligt denna version kan en nedläggning innebära att flera företags anställda blir arbetslösa om Försvarsmakten lägger ner garnisonen. Liknande rubriker kunde ses ett par år före försvarsomvandlingen, men då handlade det om landstingets besparingar och att Höglandssjukhusets

befarade nedläggning kunde innebära befolkningsflykt och utarmning av en hel bygd.

Eftersom journalister arbetar mycket med dikotomier blir motsatsparet den aktive arbetaren och den passive arbetslöse två oförenliga men samtidigt existerande figurer i nyhetstexterna. I en situation där arbetsplatser omvandlas eller läggs ner framträder också en annan massmedial dikotomi, experten kontra lekmannen, och i den situation som jag studerat: makthavare och strateger (politiker/chefer) å ena sidan och de drabbade arbetstagarna å den andra. Det är svårt att diskutera på något annat sätt så länge den bilden dominerar. Andra versioner existerar naturligtvis men dessa får inte fäste i det offentliga samtalet så länge medierna och de som har inflytande över mediernas utbud utövar inflytande över diskursens agenda och utformning. De två följande exemplen är valda för att visa denna problematik.

Uppgivna, lättade och oroliga aktörer

När garnisonens anställda i Eksjö hade informerats om nedläggningen av det ena regementet stod lokaltidningarnas fotografer och reportrar utanför dörren och pratade med några av dem som varit med på mötet. Nästa dag gick följande rubrik och ingress att läsa i den dominerande tidningen på orten:

Smålands Tidningen, 1999-10-21:

Uppgivenhet och stor oro efter beskedet

Uppgivenhet, lättnad och oro.
Reaktionerna var blandade när
Eksjö garnisons personal i går
förmiddag informerades om de
föreslagna neddragningarna
inom försvaret.

I blickfånget finns också en femspaltig bild. Människorna på bilden strömmar ut från en byggnad där det har varit informationsmöte om försvarets nedläggningsplaner. De ser allvarliga ut och många av dem går med armarna hängande utefter sidorna. På en mindre bild blickar två herrar in i kameran, en är civilklädd och en bär uniform och det är uppenbart att de är utvalda som exempel på de två huvudkategorier som arbetar vid garnisonen: civilanställda och militärer. De sitter med nersjunkna axlar, på trappan utanför huset. Både gesterna och ansiktsuttrycken kommunicerar stundens allvar. I bildtexten får man veta att de båda hör till dem som har blivit drabbade av personalnedskärningar inom försvaret förut och att de

har blivit härdade. Av brödtexten framkommer att de har blivit intervjuade av journalisten och de medverkar i pratminuscitaten i artikeltexten:⁶

– Jag har haft det här hängande över mig ända sedan jag började jobba på Eksjö garnison 1980. 1993 blev jag uppsagd men återanställdes igen. Man blir härdad, säger Hans Andersson.

Mikael Andersson har också personligen drabbats av neddragningarna inom försvaret förut. Han tillhör dem som var anställd på A6 i Jönköping när det lades ner. Vad som kommer att hända med deras tjänster nu vet de inte säkert. Det har ännu inte presenterats några siffror över hur många anställda som försvarsmakten måste bantas med.

Mikael Andersson är en av dem som kommer att erbjudas avgångsvederlag. Han är officersutbildad och har fullmakt, det vill säga en form av anställningsskydd som innebär att han inte får bli uppsagd.

– Jag har börjat fundera över hur jag ska göra. Har jag egentligen mer att tillföra här? säger han.

Längre fram i brödtexten citeras en facklig ombudsman, företrädare för SEKO som organiserar en del av de civilanställda inom försvaret:

– Nej det här är mörkt för alla även om det finns en del ljuspunkter. ...

– Hur många av medlemmarna som kommer att drabbas är ännu för tidigt att säga. Men det är det svenska

⁶ Journalister använder vanligtvis den typ av citat som ses här, pratminuscitat, för att ange att någon säger det som framförs i texten. Varje replik startar på en ny rad, med pratminustecken, och brukar föregås och/eller efterföljas av en presentation av den som citeras. Citattecknen vid denna teknik har även kallats anföringsstreck eller talstreck (se till exempel Svenska Språknämnden).

folket som kommer att drabbas
hårdast.

De anställda är naturligtvis drabbade i viss mening. På en ort av Eksjöns storlek med cirka 17 000 invånare hittar man inte direkt ett nytt arbete, speciellt inte om man har sina huvudsakliga arbetslivserfarenheter från olika specialinriktningar inom försvarsorganisationen. Utifrån detta perspektiv har lokalpressen naturligtvis rätt i att det ser mörkt ut för vissa.

Olika personalkategorier får stå för olika perspektiv i tidningarnas versioner. I inramningen av de anställda som inte har någon chefsbefattning eller är fackliga företrädare för någon grupp, dominerar känslorna. De känner uppgivenhet och oro men också lättnad över att, efter en tids ryktesspridning och frågor, äntligen ha fått något slags besked. Nu vet de att arbetsplatsen kommer att läggas ner och kan försöka foga sig efter det. Tidningarna skriver till exempel att de anställda väntar på besked om exakt hur många och vilka yrkeskategorier som ska bli uppsagda. I artiklarna om de anställdas oro finns i flera fall också angivet hur deras familje- och bostadsförhållanden ser ut. De har fruar/sambor som arbetar på samma ort, familj, villa, etcetera. Deras situation är inte ljus (se även Levin 2005).

Det ingår i det journalistiska arbetet att göra omskrivningar, och att lägga till fakta eller förtydligande information om aktörerna och om det de säger. Journalister gör ofta detta i form av relativt korta beskrivningar mellan citaten och referaten. I exemplet ovan får man veta att personerna har blivit personligen drabbade av försvarets nerdragningar förut. En av dem flyttade till Eksjö när garnisonen i Jönköping lades ner och nu blir han drabbad igen. Han tillhör dem som kommer att få någon form av avgångsvederlag eftersom han har ett gammalt officersavtal. Citatet blir en förstärkning av den journalistiska beskrivningen och pekar ut en agent, en person som blivit drabbad: ”– Jag ...” Citatet passar väl in i nyhetsreporterens inramningar och i rubriken och ingressen där oron och uppgivenheten anslås som dominerande teman. Citatet är emellertid dubbeltydigt. Funderar den här personen på att sluta för att han tror att han ska bli uppsagd eller för att han vill göra något annat? Kanske ser han ”hotet” om uppsägning som en möjlighet snarare än ett hot? (se även Andersson i denna volym). I ett sammanhang där försvarsneddragningarna motiveras med en förändrad hotbild mot nationen skulle citatet till och med kunna tolkas som ett försvarspolitiskt ställningstagande. I den lokala kontexten framträder emellertid tydligast dels tankar om framtida sysslolöshet/arbetslöshet för befolkningen, dels ortens utarmning. Anledningen till att man som läsare gör denna tolkning är en kombination av den inramande texten och bilderna på de ”uppgivna” personer som fångats på väg ut från informationsmötet.

Citatet hör ihop med den information som journalisten gav i meningarna innan och artikeln blir på så vis en dialog mellan utsägandets aktör (journalisten) och

utsagens aktör (den citerade officeren). På så sätt blir läsaren informerad av journalisten som sedan lämnar ordet åt en av sina intervjupersoner. De journalistiska omskrivningarna som återfinns mellan citaten har en språkligt praktisk funktion som innebär att citaten och referaten inte behöver bli långa och invecklade. Men den växelverkan som skapas med den tekniken, journalistiska omskrivningar och pratminuscitat, är inte blott och bart ett sätt att skriva. Den citerade aktören görs också till en medhjälpare till utsägandets aktör och hans uttalanden innehåller ofta mer eller mindre värderande inslag som journalisten inte kan göra själv utan att ge avkall på sin neutrala yrkesroll. Utsagens aktör, spelar en roll i intervjun om den här nedläggningshändelsen, dels genom vad som framförs i citaten men också genom journalistens omskrivningar och på så vis sker en rekontextualisering⁷ av det han säger om sin arbetsituation. När han frågar sig om han har något mer att tillföra här på sin arbetsplats, uttalar han inte bara en osäkerhet för egen del utan blir tidningens exempelfigur och representant för ett större kollektiv som utgörs av de anställda vid garnisonen. Det han säger i citatet får en mening i ett mer allmänt sammanhang, i viss mån (inte helt ordagrant naturligtvis men med liknande innebörd) är detta en fras som återupprepas i de olika nyhetsmedierna som rapporterar om nedläggningen. I sin egenskap av officer med ett fast anställningsavtal representerar han också den kategori som inte kan sägas upp på vanligt vis utan måste erbjudas ett längre avgångsvederlag. Han är dessutom en av dem som är dubbelt drabbad, i och med att han har varit med om en regementsnedläggning för några år sedan och valde att flytta till Eksjö den gången. Hans civilanställda kollega har varit uppsagd från Eksjö garnison vid en tidigare omorganisation och han är på så vis också en person som exemplifierar osäkerheten i hela situationen. Men samtidigt hör han till dem som blivit härdade, vilket antyds att man kan bli om man varit med om flera uppsägningar. För vissa hör återkommande uppsägningar, och även perioder av arbetslöshet, till vardagen och vi kan (kanske lite hårdraget) säga att dessa fenomen utgör en del av arbetslivet i det senmoderna samhället. Historiskt sett (och geografiskt sett, i andra delar av världen) finns naturligtvis också andra paralleller med arbetsmarknader baserade på till exempel säsongsarbeten och daglönearbeten. Faktum är att i och med produktionsförändringar och återkommande omorganisationer sker också förändringar i synen på människorna i arbetslivet där de anställda konfronteras med nya utmaningar, nya förväntningar, samt delvis andra rättigheter och krav. Långsiktiga (ibland livslånga) anställningskontrakt kan sägas upp, i det här fallet illustrerat med att försvarets fullmaktsanställningar upphör. Alternativ till arbetslöshet uttrycks i termer av flexibilitet, rörlighet och livslångt lärande för ökad anställningsbarhet. I en sådan diskurs kan också skönjas en förskjutning

⁷ Rekontextualisering betyder att ord, begrepp, fakta, fraser eller hela texter flyttas från en kontext till en annan, från ett sammanhang till ett annat (Forstorp & Linell, 1998; Kroon, 2001).

från arbete och försörjning som en kollektiv angelägenhet till ett mer individuellt ansvarstagande (Garsten & Jacobsson, 2004).

Det är de aktiva, de som kämpar, som blir härdade och klarar sig (Piippola, 2003). De flyttar till en annan ort, startar eget företag eller ställer sig till arbetsmarknadens förfogande på annat sätt – trots uppgivenheten och oron framstår det ändå som att lösningarna finns bara man inte ger upp. De uppsägningshotade framställs å ena sidan som offer för en hotfull situation som de själva inte kan påverka, å andra sidan görs de via de här utsagorna ansvariga för sin egen arbets-situation. Mannen som säger att han kanske inte har mer att tillföra utpekas som en person som håller på att ge upp, han framstår som passiv och det han säger antyder också att han tillhör förlorarna i nedläggningsprocessen. I nyhetstexterna finns också exempel på motsatsen, personer som ramas in och i vissa fall även benämns som ”vinnare”. De har ofta någon specialistkompetens som det så att säga finns mer eller mindre givna platser för i samhället idag; såsom yrkeskategorier av specialiserade tekniker, minröjare, trafikinspektörer. En del av dem fortsätter i det ”nya försvaret” eller in i svenska företag med internationellt inriktade arbetsuppgifter.

Aktiva initierade aktörer

När journalisterna ramar in och citerar de högre cheferna i organisationen relateras de till andra perspektiv än de lägre officerarna och de civilanställda som vi såg i exemplet ovan. Chefer relateras oftare till saklig kritik som riktas mot hela omstruktureringsprojektet och ibland förknippas de med aktiviteter i form av protester och kampanjer för att bevara och utveckla organisationen. Jag ska försöka tydliggöra detta med nästa exempel. Detta är en nyhetsartikel om fyra överstar från Eksjö, som dels deltagit i en nationell protestaktion och tillsammans med 50 andra överstar i landet, skrivit en debattartikel i DN, dels författat en protestskrivelse till ÖB.

Smålands Tidningen, 1999-04-15:

Överstar skrev under proteslista

Skrivelsen innebär kritik mot de strukturavvägningar som ÖB presenterade i slutet av mars i år.

Avvägningar som officerarna menar äventyrar försvarsmaktens långsiktiga förmåga att lösa de av statsmakterna tilldelade uppgifterna.

– Vi anser att avvägningarna är fel.

Bland annat handlar det om vilka möjligheter vi i framtiden ska ha att sköta internationella uppdrag och där

har regeringen varit väldigt tydlig,
konstaterar överste 1. Wilhelm af
Donner.

Det finns tydliga skillnader mellan de båda exemplen. I exempel nummer två får man veta att aktörerna har vänt sig direkt till ÖB med kritik och att kritiken riktar sig mot ”de strukturavvägningar som ÖB presenterade ...” Överstarna använder språkliga begrepp och argument som anknyter till ÖB:s språkbruk i skrivelser och artiklar där han framfört planer för den så kallade ominriktningen av försvaret. De kritiserar ”strukturavvägningarna” och påpekar bland annat att dessa ”äventyrar försvarsmaktens långsiktiga förmåga ...”. De aktiva initierade aktörerna går samman och tar tillsammans gemensamt ansvar för framtiden (inkluderande ”vi” – politiker, makthavare, etcetera). Överstarna aktualiserar och rekontextualiserar på så sätt mer övergripande frågor som också har med den officiella politiska diskursen att göra, de bemöter och ifrågasätter nedläggningen. Överstarna agerar som kollektiv men det finns också deltagande på individuell nivå, de omtalas som dels kollektiv ”de fyra högsta cheferna vid garnisonen” tillsammans med 50 andra överstar men en av dem är också individuell aktör som citeras i texten.

Översten Wilhelm af Donner som agerar individuellt uttalar sig också på ett par ställen i termer av ”vi”. Vid en närmare titt på de två ”vi” som används i textutdraget framträder en förskjutning från att det första gången troligen syftar på överstarna som skrivit protestskrivelsen och debattartikeln medan det nästa gång betyder alla ”vi” som ska organisera och genomföra uppdragen. Överstarna som inkluderas i det första ”vi” är aktiva agenter som ”anser att avvägningarna är fel”. Där tar aktörerna ställning mot omstruktureringsförslaget och deras åsikter framförs delvis via journalisten som utsägandets aktör men också via utsagens aktör af Donner. Det andra ”vi” omfattas av hela officerskåren och kanske även civilanställda och värnpliktiga. Genom detta ”vi” görs översten till talesman för ett större kollektiv som inte klarar att genomföra sina uppgifter efter de förut-sagda neddragningarna.

Hur handlingskraften och passiviteten konstrueras i medierna

Det första exemplet bygger både på individuella aktörer och den kollektiva aktören ”garnisonens personal” vilka förknippas med ”uppgivenhet och stor oro”. I texterna återkommer individuella aktörer, en civilanställd och en löjtnant, som säger saker i stil med: ”jag har haft det här hängande över mig”, ”man blir hårdad”, ”det ser mörkt ut” och så vidare. Båda är personligt drabbade och berörda av neddragningarna. De här aktörerna talar emellertid inte om att protestera utan de språkliga formuleringar som används indikerar snarare att aktörerna måste vänta och se vad som händer när beskeden kommer: ”[v]ad som kommer att hända med deras tjänster vet de inte säkert”. Men det står också på ett par

ställen i texten att de inte är så oroliga som rubriken och ingressen låter påskina: ”de tar beskedet med lugn.”

Det saknas (till skillnad från exemplet, där ÖB görs ansvarig för strukturavvägningarna), en ansvarig agent bakom flera av de händelser som innefattas i texten. Genom de passiva språkkonstruktionerna försvinner agenten: personalen *informerades* om de föreslagna neddragningarna”, ”har också personligen *drabbats* av neddragningarna inom försvaret förut”, ”det har ännu *inte presenterats* några siffror över hur många anställda försvarsmakten måste *bantas* med” (mina kursiveringar). Det blir på så vis mycket svårare att protestera eller formulera motargument. För vem ska man protestera mot när agenten är osynlig?

Överstarna får större handlingsutrymme. De är kritiska till omvandlingarna, formulerar kritiken och presenterar den också offentligt och mot chefen, ÖB som pekas ut i texten. Överstarna exemplifieras av Wilhelm af Donner som är överste av första graden (överste 1). Personalen exemplifieras av Hans Andersson och Mikael Andersson som relateras till de drabbades skara och till dem som är uppgivna, oroliga och/eller lättade. De får finna sig i att tjänsterna kanske försvinner. De båda männen används som exempelfigurer. Pronomenet ”man” indikerar till exempel att det inte bara handlar om personen själv och formuleringen ”han tillhör dem som” syftar på att flera av de anställda levit under liknande förhållanden de senaste åren.

I båda artiklarna blir de individuella aktörerna såväl omtalade som citerade och refererade. De får därigenom en stark närvaro i texten. I båda exemplen finns det också ett kollektivt aktörskap, men medan överstarna agerar tillsammans och protesterar mot förslaget framställs de anställda kollektivt i termer av drabbade och förknippas med känslor av uppgivenhet och stor oro. Trots att de anställda inte entydigt säger i citaten att de är oroliga, får de en sådan ställning i utsagan och har inte utrymme att artikulera sin kritik. En av dem uttrycker till och med att han tvivlar på sin egen arbetsinsats där i framtiden. Översten som citeras använder språkliga termer som man kan förknippa med utredarnas och ÖB:s beskrivningar av omstruktureringen. De framställs som välinformerade och som aktörer med möjligheter att påverka hela händelsen medan personalen framställs som okunniga aktörer som inte vet vad som kommer att hända. Det personalen får uttala sig om är de egna tjänsterna medan översten kommenterar ÖB:s avvägningar. Aktörer deltar på så vis på olika villkor (med olika makt och inflytande) och spelar på så sätt olika ”roller” i de texter där de framträder.

För att återknyta till mediernas logik: journalister vill ju berätta nyheter, och gärna vara steget före i händelseförloppet för att kunna berätta dem först, före någon annan nyhetsjournalist. Journalistiken vill säga något om hur det är i samhället och formulera teser även om det som ännu inte har hänt (Cotter, 1996, 1999; Ekecrantz & Olsson, 1994; Schudson, 1996). På så vis är journalisterna också med och formar de händelser som de själva gestaltar. Ett utmärkande drag är att journalisterna som utsägandets aktörer gärna rapporterar om vad som kan

hända i framtiden: först i termer av allmänna hot om nedläggning, sedan om konkreta neddragningar och deras konsekvenser för personalen och därefter om utveckling av de delar som eventuellt blir kvar efter nedläggningen. De nyaste nyheterna har högst prioritet och det som är en nyhet gränsar ofta till framtiden. Att fånga nyheter i händelseögonblicket, eller ännu hellre innan det händer, är den största meriten hos en nyhetsjagande reporter. Därför kan man uppfatta det som att journalisterna spekulerar om framtiden och försöker säga något om det som ännu inte har skett. Nedläggningen förutsågs till exempel (genom läckor i pressen) innan utredningen har presenterats och innan besluten är fattade. I detta journalistiska nyhetsarbete använder man människor som exempel och medarbetare, man väljer ut citat och referat från utsagens aktörer som lämpar sig för den journalistiska berättelsen (Levin, 2003). Man presenterar människor som "vinnare" eller "förlorare", i omvandlingsprocessen, både explicit och mer implicit genom de språkliga verktyg som används och de bilder som visas upp. På så sätt kan också vissa aktörer framstå som mer handlingskraftiga än andra och även om de händelser som gestaltas i medierna finns också utanför journalistiken så är de delvis konstruerade i nyhetsarbetet på redaktionerna (se även Grunwald, 2005; Misztal, 2003; Nylund, 2003).

Journalisten som utsägandets aktör låter i en annan artikel (*Vimmerby Tidning* 1999-10-20) ett kommunalråd, som utsagens aktör, ha åsikter om beslutet: "Lennart Bogren vill inte ...", "Lennart Bogren vill ...", "Lennart Bogren menar ...", "Bogren tycker ..." och så vidare. I texten finns också flera kollektiva aktörer: Smålandsbrigaden, Eksjö garnison, massmedia, Ing3, Ing2, näringslivet, Swedec, Sverige, minornas offer, garnisonen, kommuninvånarna. Dessutom omnämner kommunalrådet flera gånger sig själv i termer av "vi" vilket torde innefatta inte bara honom själv utan indikera att han hänvisar till ett kollektiv av lokala (politiska) aktörer som kämpar för att bevara ortens arbetsliv. Nedan ett litet utdrag ur den texten:

Vimmerby Tidning, 1999-10-20:

"Vi ska se framåt"

Bogren vill inte svartmåla utan hoppas på utvecklad verksamhet

Lennart Bogren (c), vill inte svartmåla försvarsuppgörelsen som med all sannolikhet innebär att Smålandsbrigaden försvinner från Eksjö garnison.

– Vi måste ta tag i detta och gå framåt, säger kommunalrådet.

Lennart Bogren vill inte slå fast att de uppgifter som läckte ut till

massmedia under
måndagen stämmer.

– Vi har ännu inte fått det beskedet.

Medan vi nyss såg hur kommunalrådet pratade om att se framåt återfinner vi andra röster i nyhetstexterna som menar att man också måste ifrågasätta nedläggningen av historiska skäl. I omvandlingen av Eksjö garnison användes flera analogier och metaforer med anknytning till historien. I det sammanhanget framträdde aktörer från det förflutna, såsom Smålands husarer och knektar från hela Småland som mönstrade på 1600-talet, hundratusentals smålänningar som stridit för sin kung och sitt fosterland, vilket nästa exempel avser att illustrera.

Vimmerby Tidning, 1999-10-23:

Går i graven med anor

Smålandsbrigadens historia började 1623 vid Kalmar slott

Smålandsinfanteriet firade 375-årsjubileum 1998.

– Just nu fokuseras det mycket på jobb och sysselsättning, man glömmer vad som ligger bakom, säger Kurt-Lennart Larsson, informationschef vid Eksjö garnison.

...

Kurt-Lennart Larsson ifrågasätter förstås nedläggningen av Smålandsbrigaden ur flera aspekter. Historien är en.

– Vad är det man egentligen lägger ned, frågar han.

Förra året firade det småländska infanteriet 375-årigt jubileum. Så mycket äldre lär inte den traditionsrika brigaden bli om regering och riksdag får råda.

...

Historien började redan 1623. Då samlades 3 000 soldater till mönstring vid Kalmar slott. Det var knektar från hela Småland. Där la man grunden till de tre småländska bygderegementena

...

Han berättar att infanterister från Småland har deltagit i otaliga strider genom historien.

– Och vid flera tillfällen har de helt förintats men byggts upp igen. De har deltagit i beredskapstid vid två världskrig och antalet människor som verkat här är oräkneliga.

– Det är säkert hundratusentals smålänningar.

Kurt-Lennart Larsson ifrågasätter om beslutet kan vara rimligt.

– Förslaget innebär att en 375-årig småländsk infanteritradition bara klipps av.

Aktörer ur historien används på detta vis av de nutida aktörerna för att påvisa en historisk bakgrund i berättelsen om omvandlingen där jobb, sysselsättning och nutida aktörer vanligtvis brukar fokuseras i första hand. Informationschefen blir talesman för generationer av smålänningar, ”antalet människor som verkat här är oräkneliga” och utgör en bakgrund till att han ”ifrågasätter om beslutet kan vara rimligt”. De historiska aktörerna säger inget själva i texten men de blir medhjälpare i textretoriken som inverkar på förståelsen av det nutida händelseförloppet. Dessa texter handlar mycket om att hålla samhället samman – att skapa ordning i en situation där tidigare ordningsprinciper är stadda i förändring, och där kan anknytningen till historien ses som ett sätt att försöka bevara ordningen – en typ av sociodramer (Nilson, 1977). Att strida för sin kung och sitt fosterland samt att försvara ortens arbetsliv kan vara två sådana besläktade sociodramer. Ordningsprinciper kan grundas och rättfärdigas på många sätt. Nilson pekar på tre olika grundläggande former av samhällsdrama för framställning av social ordning: 1) ritualen som ett uttryck för en helig tradition, ”vi handlar som vi alltid har gjort”; 2) ritualen som ett uttryck för en tro på en bestämd framtid, ”vi handlar mot ett kommande mål”; 3) konsten som ger möjlighet till mångtydighet, tvivel, debatt och förändring. Vidare menar han att handlingen utspelar sig på minst tre olika sceniska nivåer: på det lägsta planet utför det enkla folket sin roll, på nästa plan finns förnäma personer och på det högsta planet finns samhällets gudar och härskare (Nilsson, 1977:22). Legitimitet för handlande kan ske genom hänvisning till tradition, lagar och regler, hänvisning till naturen, en specifik roll eller metod, ett medel eller verktyg för att nå ett specifikt mål, eller till stora ”slutgiltiga” värden som nationen, livsstilen, ideologin, kosmologin och gud (Nilsson, 1977:23). I exemplen ovan hänvisas till ett specifikt historiskt perspektiv (*Vimmerby Tidning* 1999-10-23) och till den moderna arbetsmarknadspoli-

tiken (*Vimmerby Tidning* 1999-10-20) vilket är två värden som förmodligen kan förankras i det svenska småstadssamhället. Ortens arbetsliv är hotat, ordningen är satt ur spel och i tidningarnas texter försöker aktörer på olika nivåer legitimera den (gamla) realiserade ordningen. I de historiska dramer som stått som modell för mer samtida dramateorier offras någon eller något väsentligt, dramerna är en kamp mellan onda och goda egenskaper och i den kampen sker ofta en form av martyrisering. I tragedin finner vi tragiska offer och i komedin, komiska offer. I dagens sociodramer sker de tragiska offren genom bortstötning eller död och därigenom ”demonstrerar den realiserade ordningen sin makt, och samtidigt skapas och upprätthålles social ordning” medan de komiska offren bestraffas, eller tillrättavisas och varnas genom att vi skrattar åt dem (Nilsson, 1977:87–88).

Gert Nilson har i sina analyser sett sociodramerna som bland annat svar på frågan: ”Vad betyder Sverige?” och där det övergripande syftet är att tolka och förstå det svenska samhället i dess totalitet (Nilson, 1977:114). Jag är inte säker på att vi kan nå så långt i en analys av hela ”det svenska samhället” genom en sociologiskt inspirerad dramaanalys. Däremot instämmer jag gärna i att vi kan nå ökad förståelse för samhället som fenomen genom att studera specifika händelser och handlingar på detta vis. När vi tolkar enskilda händelser och människors handlingar så tolkar vi också samhället och vice versa (se även Misztal, 2003). Nedläggningen och arbetsplatsomvandlingen, är delvis ett massmediesociodrama och som sådant ett studieobjekt för vidare förståelse av ett samhälle i förändring. Per-Markku Ristilampi pekar på ett annat sådant drama, i sin avhandling om den svenska förortsproblematiken, där pressen använder sig av distinkta symboler och hämtar näring ur politiska maktkamper. Även där är det hotbilder som målas upp och någon/något som offras i kampen mot det onda.

Hårdheten, steriliteten och det vindpinade på Rosengård förs ständigt fram. En metafor som hela tiden ligger i bakgrunden är öknen eller tundran där människan i sin litenhet och nakna oskyldighet inte kan försvara sig mot naturens och i det här fallet det moderna samhällets makter (Ristilampi, 1999:27).

De människor som försökte göra något positivt i Rosengård framställdes som små men seiga personer som kämpade mot en dogmatisk överhet, vilket ju är en tematik som återkommer även i nedläggningsjournalistiken och i samband med gestaltningar av andra större omstruktureringar. Gemensamma drag är också individualisering och dramatisering där kollektiva insatser individualiseras och reportagen får en ”personlig vinkel” för att fånga läsarnas intresse. I nedläggningsjournalistiken framträder drabbade individer som exempelfigurer och representanter för ett kollektiv av drabbade, presumtiva arbetslösa. I förorten är de boende (ofta personifierade ”invandrare”), utpekade som offer, utslagna och marginaliserade.

De ”drabbades” tolkningar och uppfattning om medierna

Det går att tolka beskedet om nedläggningen på olika sätt och detta görs också av de anställda. I det följande avsnittet diskuterar jag med utgångspunkt i ett par exempel hur anställda tolkar och använder nyhetsmedierna i sina versioner av omvandlingsprocessen.

Riksmedierna visade stort intresse för Eksjö när det blev klart att försvaret skulle halvera antalet regementen i slutet på 1990-talet. En av de större rikstäckande tv-kanalerna kontaktade informationschefen och ett team var på plats för att spegla stämningarna bland de anställda och ortens befolkning. Man lade upp en reportageplan som innebar att teamet skulle återkomma med jämna mellanrum och alltsammans skulle resultera i en serie sändningar från Eksjö. Reaktionerna från de anställda var blandade inför all denna uppmärksamhet och många blev därför lättade när det visade sig att det inte blev en total nedläggning i Eksjö och reportageplanerna drogs tillbaka. Informationschefen var dock inte lika nöjd, han hade gärna sett att Eksjö hamnat på kartan och han jobbade också för att få ut ”rätt” sorts publicitet. I hans logik passade medieuppmärksamheten väl in, han ville sätta Eksjö på kartan, visa upp en väl fungerande garnison och därmed få politikerna att ändra inställning samt dra tillbaka nedläggningsplanerna.

Intervju med informationschef:

Info-chef Min del har ju varit en sådan roll, ... att koordinera hela det här, ska vi kalla det överlevnadsarbetet. Jag har haft en viktig roll att sammanfatta diskussioner, ta fram informations- och argumentationsunderlag, bereda plats för vi har ju gjort besök uppe i riksdagen och att samla smålandspolitikerna. Ja vi har haft hur många besök som helst här i organisationen från de olika politiska partierna och det har fallit på mig att organisera de här besöken. Sedan har det blivit nästan rutin hur dom ska gå till, med lite teoretisk information och sedan någon rundresa, titta lite på verksamheten och så en presskonferens, nästan efter varje.

Lena Har ni haft många sådana besök?

Info-chef Ja, herregud det har varit jättemånga besök.

Han berättar vidare om hur han ser på arbetet med massmediekontakterna och hur han vill kunna styra informationen genom ”samarbete” med journalisterna:

Info-chef Men i och med den här processen med omstruktureringar så har jag ju försökt klara ut: ”vi kallar till presskonferens”, ”ni får information i god tid”, och då och det tycker jag (xx).

Lena Det var någon som sa här, jag pratade med någon igår som sa så här, och då gällde det försvarsbeslutet centralt, att ”media hinner alltid före”.

Info-chef Centralt gör dom det, och man känner inne i organisationen att man har inte fått den informationen utan man får den informationen någon

annanstans ifrån, utifrån ... genom att läsa tidningen eller titta på teve ...

Då är det dom övergripande sakerna som vilka förband som ska läggas ner. För det har ju hela tiden läckt va, och gjorde så i år också. Den här styrgruppens förslag som absolut inte skulle läcka, och det läckte inte förrän dom presenterat det här för politikerna. Då hade vi liksom en, vi förbandschefer och informationschefer förväntades då hålla tyst om det här intill en viss tidpunkt då ÖB skulle gå ut, men då var det en helg emellan och då läckte ju några politiker och på måndagen då ingen skulle veta det var det ju stora rubriker då vilka förband som ...

Lena Men du sa att du hade uppfostrat medierna här.

Info-chef Ja det får vi inte säga, uppfostra, utan genom samarbete så tycker jag att jag har kunnat ha en bra dialog med tidning och teve, radio också, lokala radion då. Man ringer mig först och så har man fått någon, TT-meddelande då som liksom, ”vad säger du om det här?” ”vad innebär det?” ”är det korrekt?” och så vidare. Då kan jag faktiskt tycka som jag har gjort att det är ingenting egentligen att göra någonting av för det är löst och då gör man ofta ingenting av det. Därmed inte sagt att vi styr medierna och använder dom som någon sorts språkrör utan jag uppfattar att dom också tycker att det är bra.

I ett fokusgruppssamtal med personalen kom episoden med läckan till massmedierna upp igen spontant. I samtalssekvensen nedan (från ett samtal med servicepersonal) framträder massmedierna som de anställdas informationskälla men det är inte en källa som man helt och hållet litar på. Enligt den här fokusgruppen har personalen flera gånger via massmedierna fått beskedet att den egna arbetsplatsen skulle ingå i den landsomfattande nedläggningen. Före det här utdraget har man pratat om att det ”läckte som ett såll” överallt (det vill säga att massmedierna fick veta saker som inte var officiella). Servicepersonalen säger att det var från försvarsstaben som medierna hämtade sina uppgifter. De anställda fick inte veta något förrän det redan var offentliggjort i tidningarna och man menar att handlingssättet var ”otroligt dumt”. Man pratar också om att medierna spekulerade fram och tillbaka, om Eksjö var med eller inte, och när det slutliga beskedet kom undrade man om det verkligen var sant och ställde sig frågan ”ljuger dom i pressen”. (Utskrifterna ur fokusgruppssamtalen som återges här har jag gett en skriftspråklig stavning, men i övrigt följer orden den ordning som de hörs på bandinspelningarna. Hakparenteser indikerar överlappande tal.)

Fokusgrupp 3, servicepersonal:

Sven De säger till oss anställda här då att det här kommer inte att bli officiellt då förrän då och då så jag vet ingenting, men man kan läsa det i tidningen på kvällen sedan

Stellan mm, får reda på nyheterna ja
(13 samtalsturer utelämnade här)

Sven visst att det har väl legat i luften va men, men det var ju de facto ...

Stig det var inte fel

Sven va?

Stig det var ju inte fel ...

Sonja information

Stig nej [informationen var inte fel men den kom från fel håll

Sven [informationen var inte fel men den kom rätt så sent va

Stig ja den kom från fel håll

Sven ja[a

Sara [handlings- handlingssättet är ju otroligt dumt
(paus)

Sven ja vet sjutton om det inte var en fredag med det där

Sara mycket möjligt, jag vet med att folk, folk gick ja

Sonja [jag tror också att det var något sådant

Sven [ja det var det här att få ett sånt där o-

Sara hela helgen gick också

Sven ja

Sara och undrade lju[ger dom? i pressen, eller

Sven [vad är detta för någonting?

Sara ja

Sven för det vände ju snabbt ett par gånger där

Sara jo det är sant

Sven först var vi ju med då att det skulle ju vara kvar och sedan rätt som det var så, under strecket

Sara mm

Stig hrrm
(paus)

Dels handlar det om mediernas roll, men samtalet kretsar också kring ovissheten vad som skulle hända med arbetsplatsen: det hade legat i luften men sedan fick folk gå hela helgen utan att veta om det som stod i tidningarna var sant. När det inte fanns något tydligt besked var tidningarna med och spekulerade istället. Det presenterades tydligen olika versioner och frasen ”det vände ju snabbt ett par gånger” pekar mot en agentlös händelse, en handling utan personligt ansvar, vilket ytterligare förstärks när Sven säger ”först var vi ju med”, ”det skulle ju vara kvar” och ”rätt som det var så, under strecket”. Frasen ”under strecket”

syftar på en listning av vilka regementen/arbetsplatser som skulle vara kvar och vilka som skulle läggas ner. Tidningarna skrev exempelvis om detta i termer av ÖB:s nedläggningslista och begreppet ”dödslistan” förekom också i medierna.

Tolkningen blir att informationen i pressen inte var fel. Felet var istället att den bara ”kom” (agentlöst), snarare än att någon i organisationen presenterade informationen och gjorde det möjligt för anställda att delta i diskussionerna om garnisonens framtid. Man kritiserar också att den kom för sent och att den kom via nyhetsmedierna. Exemplet visar också hög konsensus i just den här gruppen omkring den här tolkningen, vilket indikeras med att samtalet innehåller många uppbackningar: ja, jo det är sant, mm, hrm. De längre replikerna, som delvis lappar över varandra, leder också till samstämmiga slutsatser, och mynnar ut i en kritik som sammanfattas av Sara: ”handlingssättet är ju otroligt dumt” i mitten av samtalsutdraget. Kritiken riktas mot att de ansvariga inte lämnat informationen till de anställda i rätt tid och via rätt kanaler. De anställda hade velat ha informationen direkt istället för via massmedierna.

I nästa sekvens ur ett annat fokusgruppssamtal framträder likaledes att förändringen har gått väldigt fort och att personalen inte varit medveten om vad som planerades. Det första riktigt pålitliga beskedet om nedläggningen förmedlades till personalen via försvarets intern-tv där ÖB framträdde och berättade vilka regementen som skulle läggas ner.

Fokusgrupp 1, administratörer:

Asta Jag var helt oförberedd på att I 12 skulle läggas ner, vi visste att Smålandsbrigaden låg väldigt illa till men när jag såg tv-sändningen som ÖB hade då och förstår att I 12 skulle läggas ner, ja jag fattade ju inte det, jag uppfattade inte ens faktiskt att våran chef hade fått information om det.

Reaktionerna på massmediernas (inte bara lokalpressen) intresse och skildringar av omvandlingarna var blandade. Dels ville personalen ha information från medierna, man litar trots allt på att de lokala tidningarna kommer med nyheter från den egna orten som man kan använda men samtidigt är man inte nöjd med hur och när de här nyheterna presenterades och när mediernas intresse svalnat beklagas att Eksjö garnison inte längre utgör något nyhetsstoff:

Andreas man hör ju ingenting nu, inte ett dugg

Anita nej det är inte intressant nu

Anneli det är tyst i massmedia

Andreas det är dom experter på, det där att blåsa upp något

Anneli ja

Andreas och sedan är det borta, det är dom experter på

- Anita ja
- Andreas dom följer nästan aldrig upp, vad som hänt
- Asta (svagt) mmm...
- Anita nej, men det är ju
- Asta nej, men det såg man ju också det är ju
- Anita det är ju inget nyhetsstoff längre om man säger
- Andreas nej
- Anneli (svagt) det är det ju inte
- Asta nej, vad jag nu känner är att man håller på och styckar upp allting i små bitar, till sist så känner jag att det blir så svårt för den lilla människan att göra sig hörd, för på något sätt, man har ingen på den här orten till exempel, man har ingen tillhörighet riktigt med sin arbetsplats, för så uppfattar jag mycket att Miloförråd Småland känner sig, att dom är som en egen planet som är utanför och snurrar och har sitt huvudsäte i Kristianstad och man får ingen information, det måste vara bland det värsta som finns att man inte har någon tillhörighet, att går man på någon personalinformation, dom är alltid inbjudna ... men ändå på något sätt så känner man väl att man inte är en del av det, och det måste kännas, väldigt frustrerande att
- Anita mmm
- Asta känna man bara är här och man ska serva, man är någon liten slask på något sätt som ska fixa, greja, ordna så allting flyter men man får inte tillhöra, man får inte del av det här som, kanske en fördel att tillhöra ett förband till exempel

Massmedierna är experter på att blåsa upp något ”och sedan är det borta”. När man ser hur samtalet utvecklar sig kan man åtminstone delvis förstå den frustration som personalen ger uttryck för. Aastas långa samtalstur inbegriper känslor av att inte ha gemenskap med arbetskamrater och att inte vara hörd och framför allt att ”man har ingen tillhörighet riktigt med sin arbetsplats”. Det ”man” som håller på och styckar upp allting i små bitar, syftar troligen på någon högre upp i organisationen, kanske på central nivå.

Lite längre fram i samtalet, som jag av utrymmesskäl inte återgett här, fortsätter dialogen mellan Anita och Asta omkring detta tema i termer av att ”det blir ingen vi-känsla då” och att ”man gör det så svårt att kommunicera så när man gör på detta sättet så blir det små öar och var och en ska sköta sig och sedan har man då hövdingen kanske trettio, ibland ännu mer, flera mil bort”. I detta sammanhang återknyter personalen också till tidigare strukturomvandlingar då de varit med om förändringar i både organisationstillhörighet och fysisk placering. Vissa anställda har fått byta arbetsområde och arbetskamrater flera gånger under de senaste åren. Det här perspektivet framträder hos både manliga och kvinnliga

anställda och jag upplever inte att de inspelade fokusgruppsamtalen och intervjuerna rymmer några stora skillnader i hur kvinnor och män diskuterar om arbetet och den lokala arbetsplatsen. Däremot får kvinnorna och deras arbetsuppgifter (administration, köksarbete, sjukvård) inom försvarsorganisationen väldigt lite utrymme i den lokala ledningens diskussioner om omvandlingen. De syns nästan inte alls i de lokala nyhetstexterna utom då det handlar om specifika yrken såsom att vara ”personalutvecklare” och ansvarig för att förflytta anställda som betraktas som övertaliga och att hjälpa till att göra dem anställningsbara igen i något annat sammanhang (se även Garsten, 2004; Piippola, 2003; Salomonsson, 2005).

Några egentliga skildringar av den här typen av uppsplittringar av arbetslag, frustration och alienation hos de anställda, som en del av intervjuerna och samtalen vittnar om, hittar jag ingenstans i pressmaterialet. Ändå är det sådant som brukar komma fram i samband med utvärderingar av omorganisationer och neddragningar i företag och organisationer. Inom försvaret har sådana resultat framkommit i samband med tidigare omstruktureringar och förbandsnedläggningar (Eriksson m.fl., 1998; Danielsson, 2002) och man kan tänka sig att journalister skulle kunna leta upp sådana nyhetsvinklar och ge personalens perspektiv lite större utrymme. Ibland framstår således journalistiken som väloreflektad, eller i vart fall mindre genomarbetad än den skulle kunna vara även med hänsyn till mediernas logik. När man gestaltar en omvandling sker det enligt journalistikens upptrampade stigar, texterna formeras i de allegorier, analogier, metonymier och metaforer som varit användbara i tidigare (likartade) sammanhang. En arbetsplatsomvandling *blir* genom nyhetskhanteringen en viss typ av händelse och får som sådan en passande gestaltning när den passerat genom mediernas ”nyhetsfilter”. I massmedierna sammanförs vissa kategorier (till exempel gott-ont, vinnare-förlorare, aktiv-passiv, arbete-arbetslöshet) på ett vis så att den ena nästan förutsätter den andra inom en diskurs som dessa journalistiska berättelser ingår i. Medierna står så att säga inte utanför de händelser som gestaltas utan befinner sig mitt i dess epicentrum med de återblickar och framtidsscenarier man ger sina läsare/tittare/lyssnare (Hester & Eglin, 1997). Det råder delade meningar om hur väl medvetna journalister i allmänhet är om sin position och sin delaktighet i nyhetshändelserna. Journalistikens praxis och dilemman är inte något stort forskningsområde även om det finns en del studier som ger intressanta belysningar ”inifrån” en inflytelserik yrkeskårs arbetsfält (Ekström & Nohrstedt, 1986; Ekström, 2006; Orre, 2001; Johansson, 2003). Till viss del handlar det också om vilken typ av journalistik vi talar om och vilken logik som råder inom dess domäner. Det behövs mer forskning inom detta kunskapsområde för att öka förståelsen av den här typen av processer.

Diskussion

Hela den journalistiska verksamheten bygger på antaganden om att journalistik kan påverka både dem som granskas, politiker och andra makthavare, och journalistikens mottagare/publik. Journalistikens fyra huvuduppgifter: informera, granska, kommentera och främja gruppkommunikation bygger på antaganden om att medierna har vissa skyldigheter mot medborgarna och en pedagogisk uppgift i samhället (SOU 1975:78, 1977:11; Amnå, 1999). Men denna inflytelserika verksamhet bygger också på antaganden om ansvarstaganden i termer av kommunikativ tillit, samtal, diskussion, offentlighet, medborgerlig delaktighet och dessutom vetande, insikt och reflektion hos sina utövare (Kylhammar, 2000; Kylhammar & Battail, 2003; Levin, 2003; Nylund, 2000; Svensson, 2001).

Intresset från riksmidierna för nedläggningen i Eksjö var stort när det såg som mest dramatiskt ut, men när det såg ut att bli större neddragningar på andra orter flyttades kameraljuset och mikrofonerna dit medan lokalpressens intresse kvarstod. Detta är ganska vanligt och det är nog viktigt att det ser ut på det viset, att de lokala frågorna fortsätter vara nyhetsmässiga lokalt och att det blir en fokusering på de problemområden som medborgarna har förväntningar att politikerna ska ägna sig åt att lösa (exempelvis omvandlingar och befarad arbetsbrist). Men den politiska diskussionen och samhällsdebatten om aktuella frågor och problem sker i mångt och mycket på mediernas villkor även lokalt, vilket bland annat mina studier har visat.

Nedläggningsjournalistiken innefattar lite av ”den goda viljans politik” i en lokal kontext. Nyhetsmedierna medverkar till att försöka rädda jobben på orten, bevara arbetsplatsen, och på så vis får vi intryck av att medierna har (eller på något vis påtar sig) ett slags ansvar för ortens utveckling. I detta arbete använder man olika aktörer, som får komma till tals och tolka problemet eller medverka i att förklara situationen. Titel och status betyder mycket när journalister väljer sina källor och gör dem till aktörer i texterna. Den som har officiell status och en officiell version att berätta om det som händer i samhället, får framträda oftare, tilldelas större utrymme, citeras, framställs som mer självständig och handlingskraftig, och framstår därmed som mäktigare än den som saknar en officiell status. Andra undersökningar, där man har intervjuat journalister om deras arbete, visar att journalister försöker hitta källor med stor trovärdighet men att det ibland också handlar om att hitta de personer som vill uttala sig (Ekström & Nohrstedt, 1996). Officiella källor har ofta faktauppgifter som journalister kan få del av och som kan göra deras versioner trovärdiga (Ekecrantz & Olsson, 1991). Sahlstrand (2000) menar att journalistiska texter skapas utifrån ett så kallat nyhetsnät, ett kontaktnät av källor som täcker de områden som rutinmässigt bevakas och där det ingår flera källor med officiell status, vilket också mina studier stärker. Det dagliga nyhetsarbetet på lokaltidningarna verkar innebära att i mycket liten omfattning gå utanför det etablerade nyhetsnätet.

Det handlar också om att journalister söker upp aktörer med legitim makt (till exempel valda politiker, chefspersoner) eller aktörer som är vana att uttala sig och bli citerade i medierna. Ofta sammanfaller detta. De politiker som citeras är ofta medievana och förväntas säga och göra vissa saker i samband med en arbetsplatsnedläggning. De förknippas också med inflytande och ansvar, vilket kommer till uttryck i texterna när till exempel kommunalråden pratar om att ta fram nya jobb eller att försöka förhindra nedläggningen. Att granska dem som har inflytande och ansvar i samhället, dem som administrerar och implementerar den representativa demokratin, tillhör journalistikens huvuduppgifter och det är därför rimligt att vissa inflytelserika aktörer framträder, och får förklara och försvara sina åsikter i medierna. Mot den ”vanliga” människan, allmänheten, har istället journalisten ett ansvar att informera om viktiga skeenden och förmedla den granskning som sker av makten. Olika verkligheter träder fram och vi får olika versioner därför att journalister arbetar på ett sådant sätt att det synliggör vissa aktörer och samtidigt utesluter vissa röster från den mediala arenan. Journalistiska arbetsmetoder som tydliggöra vissa fenomen ingår i mediernas logik (Altheide & Snow, 1991). Den amerikanske medieforskaren Steven Clayman (1995) påpekar att vissa händelser och uttalanden dessutom får mer utrymme i medierna därför att de passar mediernas format och för att de som uttalar sig använder citerbara ord och meningar. De aktörer som agerar framför journalisternas kameror och mikrofoner, har stor nytta av att kunna ”hantera massmedier” och om de kan lämna ifrån sig direkt citerbara uttalanden blir de ofta anlitade som synliga källor och får på så vis ett diskursutrymme (Nylund, 2000, 2003; Sahlstrand, 2000).

Konfliktperspektiv med vinnare och förlorare, krisstämningar samt känslor av uppgivenhet och oro får företräde framför de versioner som innehåller tvetydigheter, ambivalenta känslor, alternativa förklaringar och andra problemlösningar än de som offentliggjorts. Mina studier visar också att de lokala nyhetsmedierna som skrev om omvandlingen faktiskt fångade även en del av de motstridiga känslorna, men att det var uppgivenheten och oron som man gjorde rubriker, ingresser och förstasidestexter på. Samtidigt ska vi vara medvetna om att mediernas skildringar också är ett sätt att begripliggöra händelsen, med de språkliga verktyg och ”mallar” nyhetsjournalistiken brukar använda och de text-, bild- och nyhetsgenrer som står till buds. Journalistiken innefattar bland annat att konstruera ett konfliktperspektiv, att måla i svart och vitt, och att göra eländesbeskrivningar. Genom att journalisten lyfter fram en händelse och ger den en viss inramning kommer den att hamna på dagordningen och bli uppmärksammad i politiska sammanhang och hos dem som har makten över de demokratiska och ekonomiska resurserna på nationell nivå, vilket inte är oväsentligt i detta sammanhang. Att kunna kategorisera en händelse som en krissituation ger den en dramatisk inramning, och att peka ut hela näringsgrenar som hotade samt påvisa att befolkningsgruppen riskerar bli utan arbete och inkomster, har onekligen haft

effekt vid tidigare strukturomvandlingar. Där kan man säga att nyhetsmedier å den ena sidan och politik och näringsliv å den andra verkar i ett nästan symbiotiskt förhållande till varandra, där båda sidorna drar nytta av den rådande ordningen.

Medieforskaren Stig Hadenius (1993) menar att lokala medier har en delvis annan uppgift än rikstäckande massmedier och de har också ett större ansvar gentemot invånarna i den egna regionen att sätta *deras* problem på dagordningen. Många lokaltidningar tar parti för ortens arbetsliv i samband med en arbetsplatsomvandling och denna lokalpatriotiska hållning visas inte sällan öppet och ogenerat även på nyhetsplats.

Är det över huvud taget möjligt för ett medium att förhålla sig opartiskt, sakligt granskande då de "egna" läsarna, tittarna och lyssnarna står inför ett beslut som drabbar dem hårt? (Hadenius, 1993:147).

Men om denna massmediala *externa* kategorisering också innebär att vissa individer och grupper blir utpekade som hårdast drabbade och kanske framstår mer marginaliserade och passiva än de egentligen borde vara, är det ingen lyckad strategi. Enligt Hadenius finns också en fara för opportunist och populism i beroendet av olika lokala källor och aktörer i samband med exempelvis regementsnedläggningar, industriomvandlingar och sjukhusreformer. Nyhetsreportern har dels en iakttagande och informerande/rapporterande position men i den lokala kontexten får/tar hon också en uppgiftslösande position. Vad som händer är att den lokala arbetsmarknadsjournalistiken får karaktären av ett socialt spel där de offentliga mediernas utrymme utgör arenan och journalister regisserar de andra aktörerna som deltar på de villkor som medierna och journalisterna stipulerar genom att ange olika möjliga positioner. Jag är självklart medveten om att detta är en förenklad beskrivning, men hävdar att den har viss relevans när vi ska försöka förstå vad som sker i mediernas gestaltningar av olika händelser. Denna typ av lokal journalistik tenderar att bli konservativ och bakåtsträvande snarare än framåtblickande och analytisk. I det perspektivet får kortsiktiga lösningar företräde framför långsiktiga perspektiv och versioner som handlar om vad som händer på sikt. Frågor om hur man sätter omvandlingarna i ett större sammanhang hamnar utanför dagordningen och de aktörer som försöker diskutera andra versioner och problemlösningar har mycket svårt att komma till tals.

Sammanfattande konklusion

Vad har då det här antologibidraget att säga som hänger samman med hanteringen av arbetslöshet och de övriga texterna i denna bok? Texten har som väl ingen undgått ett välvilligt öga till journalistiken och dess utövare, men utgör samtidigt ett kritiskt angrepp mot medier i allmänhet som samtidens sanningsägare och iklädandet av rollen som allmänhetens ombud (ofta illustrerat av det inom journalistikens domäner omhuldade allmänintresset). Som läsare har vi för-

väntningar på de dagliga tidningarna och andra nyhetsmedier. Lokala tidningar driver i viss mån lokala projekt och anpassar sina nyheter till den lokala publiken och de förväntningar som den tänkta publiken kan ha men vi bör även tänka in de lokala medierna i ett medielandskap där de likväl som nationella medier förmedlar kategorier som formulerats vid andra institutioner med andra syften än det journalistiska nyhetsarbetet. I sin välvilja att göra gott, den problemlösande funktion som lokala medier ofta tar, vidarebefordras koncept och kategorier från andra kontexter än den egna. I det lokala medielandskapet blir detta extra tydligt i och med närheten mellan nyhetsgestaltningarna och dem som är berörda av nyhetsreportrarnas budskap. Exempelvis återges i medierna en del mer generella kategorier som formulerats för arbetsförmedlingarnas arbete, samtidigt som de sammankopplas med kategorier som formulerats inom mediernas logik. Att vara ”drabbad” och utsatt för ”hot” om ”arbetslöshet” får en viss innebörd i den mediala diskursen vilket också kan få betydelse för dem som utsätts för en sådan beskrivning. Redan innan den anställde har en möjlighet att reflektera över vad de olika problemen och möjligheterna innebär i samband med nedläggningen av en arbetsplats har medierna till exempel gestaltat känslor och reaktioner som de anställda förväntas ge uttryck för.

Det är oftast en relativt sluten, stereotyp kategoriuppsättning som medierna erbjuder men på lokalplanet får den en mer omedelbar tolkningsram när enskilda individer, igenkännbara för de flesta på orten, pekats ut som exempelfigurer ur den ena eller andra kategorin. De kategorier och resultatnriktade lokala lösningar som gräsrotsbyråkrater (till exempel arbetsförmedlare och personalutvecklare) handskas med i sitt dagliga arbete med arbetslösheten blir i mediernas versioner mindre uttömmande och mer utpekande. Arbetsmarknadspolitikens och i förlängningen arbetsförmedlarnas vilja att föregripa problem och skapa lösningar och stöd för enskilda individer, producerar också kategorier för andra sektorer i samhället, exempelvis massmedierna. Kategorierna ”sipprar” så att säga ut från byråkratin och omvandlas i mötet med andra sektorer, andra delkulturer som har sina egna tolkningsramar och i rekontextualiseringen i massmedierna får kategorierna delvis annan innebörd (se även Forstorp & Linell, 1998). I medierna laddas kategorier med värderingar via språket och som läsare sätter man dem i ofta samband med värden som är historiskt och kulturellt förankrade eftersom det är så de presenteras i den mediala kontexten. Exempelvis när yrkesverksamheter och människor presenteras i historiska allegorier eller metaforiskt i termer av vinnare och förlorare. På så vis är massmedierna aktiva aktörer som ingriper i konkreta miljöer och erbjuder tolkningsramar samt etablerar även förståelse för liknande händelser nästa gång de uppträder.

Referenser

- Altheide, D. & Snow, R. (1979). *Media Logic*. London: Sage.
- Altheide, D. & Snow, R. (1991). *Media Worlds in the Postjournalism Era*. New York: Aldine de Gruyter.
- Amnå, E. (red.) (1999). *Politikens medialisering. Demokratiutredningens forskarvolym III*. Stockholm: Statens offentliga utredningar, SOU 1999:126.
- Andersson, M. (2003). *Arbetslöshet och arbetsfrihet, Moral, makt och motstånd*. Avhandling, Etnolore 28, Skrifter från Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet.
- Arbetsmarknadsstyrelsen, (1998). *Arbetsmarknadspolitik i förändring*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Asp, K. (1990). ”Medialisering, medielogik, mediekra””, *Nordicom Information*, 4, 7–11.
- Carlsson, U., von Feilitzen, C., Fornäs, J., Holmqvist, T., Ross, S. & Strand, H. (1994). *Kommunikationens korsningar. Möten mellan olika traditioner och perspektiv i medieforskningen*. Göteborg: Nordicom.
- Carlsson, U. (red.) (2003). *Mångfald i medieforskningen*. Göteborg: Nordicom-Sverige.
- Clayman, S. (1995). ”Defining moments, presidential debates, and the dynamics of quotability”, *Journal of Communication*, 45(3), 118–146.
- Cotter, C. (1996). ”Engaging the Reader. The Changing Use of Connectives in Newspaper Discourse” s. 263–278 i Arnold, J., Blake, R., Davison, B., Schwenter, S. & Solomon, J. (red.) *Sociolinguistic Variation. Data, Theory and Analysis. Selected Papers from NWAV 23 at Stanford*. Stanford: Center for the Study of Language and Information.
- Cotter, C. (1999). ”Language and the News Media; Five Facts About the Forth Estate” s. 165–179 i Wheeler, R. S. (red.) *The Workings of Language. From Prescription to Perspectives*. Westport/London: Praeger.
- Danielsson, E. (2002). *Är delaktighet möjlig i en byråkrati? En fallstudie inom försvarsmakten av det arbete som föregick försvarsbeslut –96*. Avhandling, Sociologiska institutionen, Umeå universitet.
- Ekecrantz, J. & Olsson, T. (1991). *Så sant som det är sagt. Källor och konstruktioner i journalistiken*. Stockholm: Svensk informations mediecenter (SIM), 1/91.
- Ekecrantz, J. & Olsson, T. (1994). *Det redigerade samhället. Om journalistikens, beskrivningsmaktens och det informerade förnuftets historia*. Stockholm: Carlssons bokförlag.
- Ekström, M. (2006). *Politiken i mediasamhället: Om nyhetsintervjuer och fotojournalistik*. Malmö: Liber.
- Ekström, M. & Nohrstedt, S. A. (1996). *Journalistikens etiska problem*. Stockholm: Rabén Prisma & Svenska journalistförbundet.

- Eriksson, M., Liljeqvist, M. & Hallsten, L. (1998). *Avveckling av civil personal inom Försvarsmakten. Delstudie 1. Hälsa och känslomässiga reaktioner under avvecklingen*. Arbetslivsrapport 1998:39. Solna: Arbetslivsinstitutet.
- Forstorp, P-A. & Linell, P. (red.) (1998). *Samtal pågår. Dialogiska perspektiv på svenska mediedebatter*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Furåker, B. & Blomsterberg, M. (red.) (1998). *Kan arbetslinjen överleva på morgondagens arbetsmarknad?* Stockholm: Rådet för arbetslivsforskning.
- Garsten, C. & Jacobsson, K. (2004). *Learning to be employable: New agendas on work, responsibility, and learning in a globalizing world*. Basington: Palgrave Macmillan.
- Grenholm, C-H. (1994). *Arbetets mening. En analys av sex teorier om arbetets syfte och värde*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Social Ethics.
- Grunwald, E. (2005). "Narrative norms in written news", *Nordicom Review*, 26 (1), 63–79.
- Hadenius, S. (1993). *Regementsdöden i medierna*. Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar.
- Hadenius, S. & Weibull, L. (2002). *Massmedier: Press, radio och TV i förvandling*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Helldén, A. (1979). *Arbete: Ur arbetets idéhistoria*. Stockholm: Gidlund.
- Hellspång, L. & Ledin, P. (1997). *Vägar genom texten. Handbok i brukstextanalys*. Lund: Studentlitteratur.
- Hester, S. & Eglin, P. (1997). *Studies in Membership Categorization Analysis*. Washington, D.C.: International Institute for Ethnometology and Conversation Analysis & University Press of America.
- Jenkins, R. (1997). *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage Publications.
- Jenkins, R. (2000). "Categorization: Identity, Social Process and Epistemology", *Current Sociology*, 48(3), 7–25.
- Johansson, B. (2003). *Journalisterna och mediernas makt – föreställningar om mediernas påverkan inom politisk kommunikation*. Studier i Politisk kommunikation 2/2003. Sundsvall: Demokratiinstitutet.
- Kroon, Å. (2001). *Debattens dynamik. Hur budskap och betydelser förvandlas i mediedebatter*. Avhandling, Linköping Studies in Arts and Science 227, Institutionen för tema, Linköpings universitet.
- Kylhammar, M. (2000). "Allmänhetens domstol i ett upplyst land. Om demokrati, kunskap och makt" s. 150–175 i Björnsson, A. & Luthersson, P. (red.) *Efter partistaten*. Stockholm: Hjalmarsson & Högberg.
- Kylhammar, M. & Battail, J. F. (red.) (2003). *Mot en kommunikativ demokrati? Sexton humanister om makten, medierna och medborgarkompetensen*. Stockholm: Carlssons.

- Levin, L. (2003). *Massmedial gestaltning och vardagsförståelse. Versioner av en arbetsplatsomvandling*. Avhandling, Linköping Studies in Arts and Science 279, Institutionen för tema, Linköpings universitet.
- Levin, L. (2005). "Nöjda människor är inte nyhetsmässiga. Journalistiskt berättande om arbete och arbetslöshet" (artikel, publ. 2006-2007).
- Linell, P. (1998). *Approaching Dialogue. Talk, Interaction and Contexts in Dialogical Perspectives*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
- Lithner, A. (2000). "1990-talets tidningspublik" s. 111–125 i Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Det nya samhället*. Göteborg: SOM-institutet.
- Misztal, B. A. (2003). "Memory in media: Master, episodic and flickering narratives", *Education and Society*, 21(1), 5–24.
- Mäkitalo, Å. (2002). *Categorizing Work. Knowing, Arguing and Social Dilemmas in Vocational Guidance*. Avhandling, Acta Universitatis Gothoburgensis 177, Institutionen för utbildningsvetenskap, Göteborgs universitet.
- Nilsson, G. (1977). *Sociodramer. Rånardramat och Hylands Hörna*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Nylund, M. (2000). *Iscensatt interaktion. Strukturer och strategier i politiska mediesamtal*. Avhandling, Helsingfors universitet, Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Nylund, M. (2003). "Quoting in front-page journalism: Illustrating, evaluating and confirming the news", *Media, Culture & Society*, 25, 844–851.
- Orre, I. (2001). *Reporterskap: Äventyr, irrbloss, dygder. Studier av en yrkespraxis*. Avhandling, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm.
- Persson Thunqvist, D. (2003). *Samtal för arbete. Kommunikativa verksamheter i kommunala ungdomsprojekt*. Avhandling, Linköping Studies in Arts and Science 285, Institutionen för tema, Linköpings universitet.
- Piippola, S. (2003). *Gränsvandrar positionerar sig på arbetsmarknaden. Handlingsutrymmen för arbetssökande inom ett begränsat geografiskt område*. Avhandling, Institutionen för arbetsvetenskap, Avdelningen för industriell produktionsmiljö, Luleå universitet.
- Ristilammi, P-M. (1999). *Rosengård och den svarta poesin. En studie av modern annorlundahet*. (Andra upplagan) Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Sahlstrand, F. (2000). *De synliga: Nyhetskällor i svensk storstadsmorgonpress*. Avhandling, Institutionen för journalistik, medier och kommunikation (JMK), Stockholm.
- Salomonsson, K. (2005). "Flexible, adaptable, employable: Ethics for a new labour market" i Löfgren, O. & Willim, R. (2005). *Magic, Culture and the New Economy*. New York: Berg.
- Schudson, M. (1996). *The Power of News*. Cambridge (Mass.) & London: Harvard University Press.

- SOU 1975:78. *Svensk Press. Pressens funktion i samhället. En forskningsrapport från 1972 pressutredning*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1977:11. *Forskning om massmedier*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Svenska Språknämnden (1991/2005). *Skrivregler*. Stockholm: Liber.
- Svensson, C. (2001). *Samtal, deltagande och demokrati i svenska TV-debattprogram*. Avhandling, Linköping Studies in Arts and Science 234, Institutionen för tema, Linköpings universitet.
- Säljö, R. (1992). "Språk som bild och språk som handling: metaforer i kampen om verkligheten. Promotionsföreläsning" s. 25–31 i *Promotions- och hedersdoktorsföreläsningar 1991–1993*. Filosofiska fakulteten, Linköpings universitet.
- Weibull, L. (2000). "Förtroendet för massmedierna" s. 205–215 i Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Det nya samhället*. Göteborg: SOM-institutet.
- Weibull, L. & Gustafsson, K-E. (1999). "Svenska medielandskap i förändring" s. 13–73 i Amnå, E. (red.) *Politikens medialisering. Demokratiutredningens forskarvolym III*. Stockholm: Statens Offentliga utredningar, SOU 1999:126.

Arbetslöshet och institutionell kategorisering

Åsa Mäkitalo

Inledning

Kategorisering är helt grundläggande i koordineringen av mänskliga aktiviteter. I mötet med institutioner och organisationer blir vi som människor klassificerade som ”kunder”, ”anestesipatienter”, ”socialbidragstagare” eller ”business class resenärer”, för att återknyta till inledningens exempel. Kategorier som dessa är inte några fullödiga beskrivningar av oss som personer, utan synliggör snarare institutionella angelägenheter. Men de säger något om hur institutioner definierar oss utifrån sin verksamhet och de har implikationer för hur vi blir bemötta. Kategorier kan och bör därför problematiseras, men det är också viktigt att komma ihåg att kollektivt agerande, inom ramen för samhällets institutioner och organisationer förutsätter lokalt delade kategorisystem som gör verksamhetens prioriteringar och uppgifter synliga och hanterbara.

I detta kapitel analyseras och diskuteras kategorisering som en central aktivitet i arbetsförmedlingens⁸ verksamhet. Dels handlar det om hur institutionen kategoriserar för att organisera sig internt och hantera det sociala dilemma⁹ den är ansvarig för. Dels handlar det om hur kategorier tjänar som arbetsverktyg på arbetsförmedlingen, det vill säga i mötet med medborgaren. Men innan vi kommer till dessa analyser av hur arbetsförmedlingen arbetar, vill jag rama in denna specifika kontext med en illustration av hur institutionens *sociogenes* (De Graaf & Maier, 1994), det vill säga dess uppkomsthistoria, kan förstås i termer av kategorisering. Jag vill i detta kapitel sedan visa på några centrala dimensioner av kategorisering i institutionella miljöer som är av betydelse för hur mötet mellan institutionens företrädare och medborgaren ser ut.

Kategorisering och definierandet av arbetslöshet

Detta kapitel tar sin utgångspunkt i ett sociokulturellt perspektiv (Wertsch, 1998). Ur detta perspektiv utgör kategorier språkliga redskap som har en historia och som speglar människors angelägenheter i konkreta sammanhang. Kategorier

⁸ Studien har gjorts inom ramen för projektet ”Vägledning och den lokala arbetsmarknadspolitiken: Organisation av möten mellan arbetssökande och vägledare inom arbetsförmedlingen” finansierat av Rådet för arbetsliv och socialvetenskap (FAS), se Mäkitalo (2002).

⁹ Jag använder här ”social” i betydelsen samhällelig. Dilemman uppstår i relationen mellan individer och kollektiv och kännetecknas av argumentation utifrån utgångspunkter som står mot varandra. På så sätt är sociala dilemman principiellt infinita till sin karaktär.

som beskriver människor, ting, handlingar, händelser är i detta perspektiv grundade i mänskliga verksamheter (Luria, 1976; Vygotsky, 1934/1986), och deras dynamik måste förstås i ljuset av sociala, tekniska, ekonomiska och politiska omständigheter (Bowker & Star, 2000; Hacking, 1999; Smith, 1990). Kategorisystem kan därför aldrig ”matcha” eller neutralt beskriva någonting, där- emot framställer de företeelser i ett visst perspektiv (Mäkitalo & Säljö, 2004; Wertsch, 1998). På det sättet blir de just användbara som verktyg för specifika syften.

Kategorier används, som jag redan nämnt, för att kollektivt förstå, definiera och hantera sociala dilemman. De utgör därmed även språkliga resurser för att diskutera, försöka förklara och argumentera för hur problem ska förstås och hanteras (Hjörne & Säljö, 2006; Mehan, 1993; Mäkitalo, 2002). Samhällets institutionella verksamheter, till exempel skolan, Försäkringskassan, arbetsförmedlingen eller kriminalvården kan på detta sätt ses som konkreta resultat av speci- fika sätt att argumentera som blivit dominerande över tid och som institutionaliserats till verksamheter. Institutionalisering kan med andra ord förstås i termer av kategorisering. Låt mig fördjupa detta resonemang något.

Arbetsförmedlingen som institution, genererades främst ur två dominerande argumentativa traditioner.¹⁰ Den ena diskussionen som fördes rörde fattigvården i Sverige och hur man skulle förstå och hantera det sociala dilemma som uppstod när människor inte hade ett socialt accepterat sätt att tjäna sitt levebröd.¹¹ I denna argumentation där de ”förtjänta” skiljdes ut från de ”oförtjänta” (Andersson, 2003, se även denna volym) har till exempel kategorier som ”Lättinger” (som av lättja inte ville arbeta), ”Lösdrivare” (som levde utanför socken eller bröt mot lokala flyttrestriktioner), ”Wanartiga” (människor med dåliga egenskaper och onda intentioner), ”Förswarslösa” (som inte hade hederligt leverbröd eller ägde tillräckliga medel för sitt uppehälle) använts historiskt för att förstå, definiera och konkret hantera problematiken *innan* den formerades till den fråga vi idag kallar arbetslöshetsfrågan. Undersökningar om de fattigas livsvillkor gjordes i hela Europa under senare delen av 1800-talet och genom dessa studier kom de fattiga att differentieras och kategoriseras mer systematiskt. Ett återkommande tema i denna kategoriseringsprocess har rört människors förmåga, vilja, intention och ansträngning (Garraty, 1980; Geremek, 1991, 1994; Mäkitalo, 2006).

Den andra diskussionen handlade om arbetskraften och hur Sverige som nation skulle kunna öka sitt välstånd och sin ekonomiska produktivitet.¹² I denna argumentativa tradition har kategorier som till exempel ”Geografisk rörlighet” (att restriktioner för arbetarnas rörlighet är ett problem), ”Pris” (att priset på

¹⁰ Se även Mäkitalo (2002).

¹¹ Diskussionen kan följas i bland annat politiska debatten och fattigvårdsutredningarna. Frågan kom senare även att debatteras bland annat i *Social Tidskrift*.

¹² Denna diskussion fördes främst inom Nationalekonomiska föreningens seminarier och skrifter.

arbete är för högt), ”Konjunktur” (att avsättning och efterfrågan på produkter fluktuerar), ”Utbud/Efterfrågan” (att utbudet på arbetskraft inte matchar arbetsgivarnas efterfrågan) utvecklats historiskt och använts för att förstå, definiera och konkret hantera problematiken på vad vi idag kallar *arbetsmarknaden* (Ohlsson & Olofsson, 1998; Olofsson, 1996).

När dessa dominerande argumentativa traditioner närmade sig varandra i den offentliga debatten i slutet av 1800-talet, uppstod flera incitament för att institutionalisera och rationalisera hanterandet av vad som nu kommit att framstå som *ett dilemma* med en uppsättning komplexa relaterade frågor. När Wavrisky, som var politiker och dessutom en känd företrädare för nykterhetsrörelsen, motionerade för en offentlig arbetsförmedling som skulle hantera problematiken, användes både moraliska och ekonomiska argument:

Mången arbetsför och arbetsvillig man eller kvinna förfaller under arbetslöshet till lätja, dryckenskap, sedelöshet af hvarje slag och sjunker ned i det tillstånd, hvori han eller hon hvarken kan eller vill arbeta, och faller samhället till last för lifvet. I kretsen av sådana föräldrar och sådant umgänge uppväxer den samhällsvådligaste ungdomen, den, som saknar betingelserna för ett sedligt lif.¹³

Då man på handelsmarknaden längesedan inrättat förmedlingsanstalter – handelsbörser med sina ansvarige mäklare – till att medla mellan köpare och säljare, till att underlätta utjemmandet af anbud och efterfrågan på olika orter, kunde man vänta, att den mest förädlade af alla varor, den mänskliga arbetskraften, skulle vara föremål för samma omsorg. Men så är icke, i stort sedt fallet (...) Vi äro sannolikt i detta hänseende den mest efterblifvna af alla nationer. Detta betyder en moralisk lika väl som nationalekonomisk förlust.¹⁴

Dessa argumentativa traditioner föregick, som synes, institutionaliseringen av arbetslöshetsfrågan, men de kan därmed inte förpassas till historien. De lever vidare – i politiska debatter, i medier, i institutionella verksamheter och i vardags-samtal och kan alltid återanvändas och mobiliseras som förklaringar (Levin, 2003, se även denna volym). Att människor till exempel är lata, utnyttjar systemet eller inte har de intellektuella, fysiska eller sociala förutsättningarna för att klara av att arbeta kan alltid föras in i en diskussion om arbetslöshet (Andersson, 1997). Likväl kan hävdas att till exempel lönerna är för höga, att människor inte är beredda att flytta, att de inte besitter den kompetens som krävs eller att verksamheter måste rationaliseras (Olofsson, 1991). Vi känner igen

¹³ Motioner i andra kammaren N:o 152. Bihang till Riksdagens Protokoll 1901, 1 Saml. 2 Afd. 2 Band. 1 Häft. (s. 2).

¹⁴ Motioner i andra kammaren N:o 1. Bihang till Riksdagens Protokoll 1901, 1 Saml. 2 Afd. 2 Band. 1 Häft. (s. 1–2).

resonemangen och kan fortfarande använda dem, därmed inte sagt att implikationerna är desamma idag.

Min poäng ligger dock mer på en analytisk nivå. Det är *en levande argumentativ tradition*: ”an historically extended, socially embodied argument and an argument precisely in part about the goods which constitute that tradition” (MacIntyre, 1981, s. 207). Som sådan kännetecknas den inte främst av en konsistent intern logik (Marková, 1992, 1994; Wertsch, 1998, 1995). Argumenten blir snarare inlägg i en pågående debatt, där yttranden svarar mot alternativa argument (Billig, 1985, 1996) som kan aktualiseras i de konkreta sammanhang de yttras. Ett påstående kan därför alltid ifrågasättas genom motargument (se Billig, 1996, om Protagoras maxim). Sådan argumentation åstadkoms genom kategoriseringar och partikulariseringar. En kategorisering kan alltid ifrågasättas med hänvisning till specifika exempel (det partikulära) och specifika exempel används i sin tur för att argumentera för en alternativ kategorisering. ”In this way, categorization depends upon the opposing process of particularization” (Billig, 1996, s. 163). Argumentation kring sociala dilemman inkorporerar därmed oundvikligen andras utgångspunkter eftersom de försöker *föregripa responser* från ”de andras” position (Bakhtin, 1981).

Sätt att kategorisera är därför sociala till sin karaktär och de svarar mot människors olika aktiviteter och angelägenheter. Det utkristalliseras då olika positioner i diskussionen som pekar mot olika konsekvenser och ibland är motstridiga i fråga om vilka åtgärder som till exempel bör vidtas. ”Traditions, when vital, embody continuities of conflict” (MacIntyre, 1981, s. 206). Genom kategorisering och partikularisering framställs därför också dilemmats innebörd ideologiskt och politiskt (om framställandets politik se till exempel Mehan, 1997; Shapiro, 1988).

Kategorier som dessa är därför varken godtyckliga etiketter eller neutrala benämningar. De *perspektiverar problemet*, och den förståelse av dilemmat som är rådande vid en viss tid. Vad vi kan se över tid är att kategorier inte ersätts – snarare förskjuts innebörder, de specificeras i underkategorier i relation till sina konkreta användningsområden. Resultatet består i en ökande differentiering. I det senmoderna samhället har dessutom de traditionella institutionernas tolkningsföreträde vad gäller klassificeringar av samhällsproblem ifrågasatts utifrån en mängd nya positioner. Nya samhällsrelevanta kategorier har förts in i diskussionen. Arbetslöshet som ett diskrimineringsproblem är till exempel, historiskt sett, en senare tematik som förts in i diskussionen där kategorier som ”kön”, ”ålder”, ”etniskt ursprung” och ”handikapp” både används och problematiseras frekvent (Hertzberg, 2003, se även denna volym). Eftersom kategorier sällan ersätts i denna process, betyder det att dilemmat blir alltmer komplext och svårgripbart. Denna ständigt närvarande och potentiellt argumentativa dynamik är inkorporerad i vad jag kallar *kategoriseringens kunskapsproducerande dimension* (Mäkitalo, 2003).

Kategorisering, institutionalisering och rationalitet

Kategorisering är, som jag redan nämnt, centralt i vår kunskapsproduktion (Goodman, 1978; Hacking, 1999; Mehan m.fl., 1986). De kunskaper vi har om det sociala livet utgörs till stor del av de kategorier som institutioner använder för att beskriva verkligheten (Shapiro, 1988). Kombinationen av starka institutioner och fingraderade kategoriverktyg har därför viktiga implikationer för vår kunskap om samhället och dess problem (Hacking, 1986). Kategorisystem, som används i organiseringen av verksamheter, är vanligtvis osynliga för allmänheten. Listor, administrativa koder och klassifikationssystem betraktas ofta som något tråkigt och glöms vanligen bort eller tas för givna i forskningen (Bowker & Star, 2000). Deras närvaro och kontinuitet stöds genom att de är del i professionella språkbruk, administrativa infrastrukturer, dokument, register och databaserade teknologiska verktyg, det vill säga de har blivit *materialiserade*. Men kategoriseringsverktyg som dessa är, som jag redan nämnt, sociopolitiska eftersom ingen "lista" eller inget "klassifikationssystem" kan organisera verkligheten för alla. Dorothy Smith (1984, s. 60) menar att deras mäktiga inverkan beror på att de "speak in the absence of speakers and remain uniform across separate and diverse local settings".

När de första kommunala arbetsförmedlingarna i Sverige startade sin verksamhet i början av 1900-talet hade man tre huvuduppgifter: 1) att "matcha" arbetare med lediga arbeten, 2) att kontrollera arbetsvilligheten (för fattigvården) och 3) att rapportera statistik¹⁵ (till kommerskollegium) om hur länge människor var utan arbete, hur många platser som var lediga och hur många som tillsatts (Delander m.fl., 1991). Trots att det vid denna tid var en relativt liten och enkel verksamhet, etablerades *institutionella kategorier* för att kunna koordinera aktiviteterna kollektivt. De materialiserades i institutionella texter, i koder på blanketter och som kategorier i statistikrapporteringen. Idag är institutionen oerhört komplex. Hela klassifikationssystem har utvecklats, lagts in i datasystem och används för att definiera de människor som skriver in sig.¹⁶ Koordineringen mellan arbetssökande och lediga platser kan därför göras genom en så kallad "körning" i datasystemet där olika klassifikationskoder matchas med varandra och man kan få ett antal "träffar". Verksamhetens statistik produceras också automatiskt genom det datoriserade administrativa systemet.

Klassifikations- och kategorisystem är idag oundgängliga i institutionella verksamheter för att man skall klara av att hantera sina uppgifter. Genom att kategorisera transformerar man något så komplext som en individ till ett "ärende" – det vill säga något som institutionen kan identifiera och arbeta med (Lipsky, 1980; Sarangi & Slembrouck, 1996). Sedan följer den process genom

¹⁵ Redan i tabellverkets statistik, som inrättades 1749, noterades antalet "orkeslösa" som ej kunde försörja sig själva. (se <http://www.rsv.se/folkbokforing/>)

¹⁶ Utbildningsbakgrund i SUN-koder, yrkesområden i AMSYK-koder till exempel.

vilken ”ärendet behandlas”. En sådan effektiv ”people-processing” betyder att en institution opererar genom ”a menu of pre-existing client categories” (Prottas, 1979, s. 4).

Arbetsförmedlingen ägnar sig dock inte bara åt att matcha ”arbetssökande” och ”lediga platser”. Institutionen intervenerar också aktivt för att hantera det dilemma man är satt att hantera. Med institutionaliseringen av de dominerande argumentativa traditionerna följer också åtgärds-kategorier som sätts in för att föregripa eller lindra verkningarna av det man definierat som problem. Dessa *specifika operativa kategorier* används som åtgärder för att hantera arbetslöshetsdilemmat (till exempel ”anställningsstöd” för att påverka efterfrågan genom pris, ”bristyrkesutbildning” för att påverka utbud och stimulera yrkesörklighet, ”flyttbidrag” för att stimulera geografisk rörlighet). På detta sätt kan man argumentera för att institutioner ”tänker” i termer av kategorier (Douglas, 1986). I det följande kommer jag att diskutera hur kategorier används som konkreta arbetsredskap för att sätta arbetsmarknadspolitiska åtgärder i verket. Här kommer kategoriseringsens organiserande dimension och några av dess sociopolitiska konsekvenser belysas.

Att processa ärenden: kategoriseringens organiserande dimension

I många dagliga aktiviteter på arbetsförmedlingen används *sökandekategori-systemet*. Detta kategorisystem är ett arbetsredskap som används internt och dess funktioner är därmed inte synliga för allmänheten. Arbetet organiseras och institutionens aktiviteter koordineras genom detta datoriserade system. Här fördelas arbetsuppgifter mellan institutionens personal men även själva arbetet utförs; ärenden definieras, behandlas och processas. Dagens system (från 2004) innehåller följande kategorierna som återfinns på följande sida.

I den övre delen av tabellen (11–41) kategoriseras de som skrivit in sig. Resterande kategorier (42–89) är åtgärder med vilka man aktivt försöker påverka arbetslöshet/arbetsmarknad. Dessa *operativa kategorier* utgör därmed konkreta svar på hur problemen ska hanteras. Deras effekter är dock ständigt utsatta för kritisk granskning av medier och i utvärderingar, och deras utformning kan därför förändras snabbt när de ifrågasätts. Men bakom dessa operativa kategorier återfinns samma bakomliggande argumentationslinjer genom vilka arbetslöshetsdilemmat förstås över tid. Argumentationen för eller emot en viss åtgärd förs med hjälp av väletablerade kategorier och teman, som har en lång historia. ”Anställningsstödet” (som just nu är specificerat i fyra kategorier) svarar mot argumentationen att man måste *stimulera efterfrågan* på arbetskraft, medan olika former av ”utbildningar” och ”program” är till för att *förbättra utbudet*. Några åtgärder är dessutom specifikt riktade till grupper som man menar har en svagare

Nr	Sökandekategorier	Aktivitet
11	Arbetslösa	Definiera inskrivna
96–98	Arbetslösa (tillfälliga koder vid felregistrering, avbrott, slutförd beslutsperiod)	
14	Övriga inskrivna	(restkategori)
21	Deltidsarbetslösa	Definiera inskrivna
22	Timanställda	
23	Yrkesfiskare	
31	Tillfälligt arbete	
41	Ombytessökande	
42	Lönebidrag (för handikappade)	Stimulera efterfrågan/
43	Offentligt skyddat arbete	sysselsättning
46	Starta-eget	Åtgärder för att påverka
47	Allmänt anställningsstöd	utbud/efterfrågan på
48	Förstärkt anställningsstöd ^(a)	arbetskraften
49	Särskilt anställningsstöd inom aktivitetsgarantin ^(b)	
50	Förstärkt anställningsstöd ^(c)	
54	Arbetspraktik	
64	Datortek	
65	Kommunala program (ungdomar under 20 år)	
66	Ungdomsgaranti (20–24 år)	
71	Arbetslivsinriktad rehabilitering	
73	Aktiviteter inom vägledning och platsförmedling	
75	Projekt med arbetsmarknadspolitisk inriktning	
81	Arbetsmarknadsutbildning	
83	Förberedande utbildning	
84	Bristyrkesutbildning för anställda	
89	Friår (friårslediga)	

(a) För inskrivna som varit arbetslösa mer än 2 år.

(b) För inskrivna 57 år eller äldre, som deltagit i Aktivitetsgarantin 3 månader eller mer och för inskrivna 20 år eller mer som deltagit i Aktivitetsgarantin 18 månader eller mer.

(c) För inskrivna som varit arbetslösa mer än 4 år.

ställning på arbetsmarknaden: ”handikappade”, ”äldre” ”ungdomar” (Persson Thunqvist, 2003).¹⁷

När ärenden processas flyttas de mellan dessa kategorier. Således kan en nybliven 20-åring som varit kodad som 65 (kommunala ungdomsprojekt), kategoriseras om till 11 (arbetslös), hon får träffa en arbetsförmedlare och när de kommit överens om att hon behöver vägledning kategoriseras hon om till 73. När vägledningen är över sker en automatisk omkodning till 98 (arbetslös, slutförd beslutsperiod). Hennes förmedlare måste sedan kategorisera henne igen. Om det nu är en förberedande utbildning som väntar kategoriseras hon om till 83, och så

¹⁷ Extra förmånliga villkor för kategorier som ”invandrare” och ”kvinnor” har blivit specificerade för vissa åtgärder, till exempel kategori 46 Starta-eget.

vidare. På detta sätt processas ”ärenden” genom institutionens ”menu of pre-existing client categories” (Prottas, 1979, s. 4). Aktiviteterna innebär inte bara att man intervenerar i en enskild människas liv. Man intervenerar samtidigt på arbetsmarknaden genom utbudsåtgärder – egentligen är det två sidor av samma mynt – kategorierna är på detta sätt institutionella verktyg för att hantera en problematik *i relationen* mellan individ och kollektiv.

Institutionell dynamik och kategoriseringens politiska dimension

Som jag redan nämnt, kan aldrig kategorisystem (som det vi nu sett närmare på) matcha verkligheten (Bowker & Star, 2000; Smith, 1984). Det kommer därför alltid i institutioner att behövas ”övrigt kategorier” som är vagt beskrivna och därigenom ger utrymme för en viss obestämdhet. I sökandekategorisystemet utgör 14 en sådan kategori. Enligt definitionen i systemet är kategori 14 till för de arbetslösa som *temporärt inte kan ta ett arbete*. Det har också specifikt pekats ut att de arbetslösa som har a-kassa inte får kategoriseras som 14, eftersom de ska stå till arbetsmarknadens förfogande.

Om man kritiskt vill granska institutioners rationalitet och sätt att arbeta, bör man uppmärksamma på vilka sätt sådana residualkategorier används och vilka sorts ”ärenden” som tenderar att hamna där. På den arbetsförmedling jag studerade, användes vid tiden kategori 14 i stor utsträckning till ärenden som var *svåra att processa*. Istället för att vara en temporär kategori, låg där ”långa ärenden”, ”de som återkommer hela tiden” och som man ”inte vet hur man ska få ut” på arbetsmarknaden. När man talade om sin arbetssituation med kollegorna på förmedlingen kunde det låta så här:

Exempel 1.

Mari: många av dom som jag har, om ja ska säga, dom kan jag, jag vet vilka människor det är
Cindy: mm... (skrattar) dom återkommer hela tiden?
Mari: dom återkommer
Alla: (skrattar)
Mari: dom som står kvar på mej..
Birgit: mm
Mari: dom försvinner inte sådär.. nää
Birgit: har du dom som, är dom 14 då många av dom eller?
Mari: ja, många är det som är 14... jaa
Birgit: mm
Mari: så rullar det på...
.....
Mari: jag vet inte hur man får ut dom
Någon: (fnissar)
Olle: men det är just den här gruppen,
Några: mm
Olle: som blivit liggande hos oss, dom andra, dom har förutsättningarna att skaffa sig den här utbildningen

Mari: mm
Cindy: jaa
Mari: det är dom som står på 14 hos mig

Att kategoriseras som 14 innebar dock inte bara att man definierats som ett ”långt ärende”, det innebar också att ärendet betraktades som en ”hopplös” eller ”omöjlig” arbetsuppgift i relation till de åtgärder som institutionen kunde tillhandahålla. Man lågprioriterade därför dessa ärenden i relation till andra:

Exempel 2.

Cindy: ja, vi har ju en sån arbetslöshet vi har ju människor som har varit inskrivna hos oss i upp till tio år och mer

Birgit: mm

Cindy: många har vart inskrivna mer än två år, vet man ju det är ju där man drar gränsen och det är klart att , dom har ju hunnit vara med om en del olika insatser från oss då

.....

Cindy: dom får gå kvar då, och så klart är det ju egentligen 14-människor (skrattar)

Karin: (fnissar) oj

Cindy: jättemånga av dom är ju 14

Karin: (skrattar)

Cindy: men nånstans så finns det ju liksom såna här jättelånga vägledningarna också, för det är ju ofta människor som rätt var det är gör nånting... och så försöker man se, blev det nå't nu den här gången? (skrattande:) nä det blev inget, och så håller det på så här. så jag har inget emot att ha egna ärenden men jag prioriterar dom inte särskilt mycket.

Exempel 3.

Birgit: 14, det är bara, för mig är det miniservice, jag ser dom här koderna i form av service va

Olle: mm, mm

Kategoriseringen på arbetsförmedlingen har konsekvenser för de insatser som görs, för vilket arbete som prioriteras och utförs och därmed för vilket stöd enskilda kan förväntas få av institutionen. Men institutionalisering och kategoriseringar av detta slag, följer inte bara en rationalitet utan innefattar också en dynamik som gör att man inom institutionen börjar betrakta människor i termer av de åtgärder och insatser som institutionen tillhandahåller (Mäkitalo & Säljö, 2002). Här uppstår ett intrikat beroendeförhållande – institutionen är i någon mening med och skapar de ”problem” man hanterar (Mehan m.fl., 1986). Olika sorters ”arbetssökande” etableras, som delvis är artefakter av hur institutionen är organiserad.

Exempel 4.

Cindy: ja det är väl alltid så att det är jättesvårt att få nånting gjort med den här gruppen som inte förändras, dom som blir gående länge, det går nästan inte att förändra nånting för dom så att dom kommer ut i jobb, för dom som får jobben är alltid dom som kommer till nya

Jenny: mm

Birgit: mm

Cindy: det är dom som är rörliga på arbetsmarknaden och dom som är intresserade av våra åtgärder, våran vägledning, det vi gör va, dom är liksom aktiva

Birgit: mm

Cindy: och intresserade, och vi intresserar oss för dom också för vi tycker dom som är nya är ju dom som ska vi ska chansa på, satsa på för att förhindra om om det går då, det här med långtidsarbetslösheten

Konsekvensen av denna dynamik blir, som vi redan sett, att människor tenderar att tillskrivas de egenskaper och förmågor (eller brist på sådana) som svarar mot institutionens kategorier och klassifikationssystem. Utifrån dessa tenderar man sedan att bedöma människors vilja, intentioner och ansträngningar.

Men här finns ytterligare en dynamik i spel. Institutionens effektivitet granskas av utomstående aktörer genom den statistikproduktion som genereras automatiskt i det datoriserade administrativa systemet. Specifika kategorier av sökande är där kopplade till statistiska indikatorer som ”långtidsarbetslösa”. När politiska beslut om att ”sänka långtidsarbetslösheten” drivs igenom, betyder därför detta något väldigt specifikt inom institutionens verksamhet. Vissa sökandekategorier är kopplade till denna indikator andra inte. Institutionella aktörer kommer då också att ta detta i beaktande när de kategoriserar och transformerar sina klienter till ärenden. Riskerar någon att bli liggande i en specifik kategori i mer än 6 månader, kommer denna person också att räknas till de ”långtidsarbetslösa”. Kategori 14, utgjorde i detta sammanhang en möjlighet att undvika fler ”långtidsarbetslösa”. Men denna kategorisering förde också med sig att dessa människor blev helt osynliga i statistiken över de arbetslösa. Eftersom 14 enligt definitionen utgör en *temporär kategori* räknas den inte in i en enda av de arbetslöshetssiffror som rapporteras. Dessa människors situation och institutionens svårigheter att bidra med åtgärder föll därmed helt i skuggan (Mäkitalo & Säljö, 2002). I detta sammanhang får Dorothy Smiths iakttagelse att kategorier ”speak in the absence of speakers” (Smith, 1984, s. 60) en kraftfull politisk innebörd. Genom att kategorisera sökande på det ena eller andra sättet kommer man, som konsekvens, ”svara på” och tillgodose vissa aktörers krav och intressen medan man lågprioriterar eller tvingas bortse från andras. Kombinationen av starka institutioner och fingraderade kategoriverktyg har dessutom viktiga implikationer för den kunskap vi har om samhället och dess problem.

Att transformera sociala positioner och identiteter

Institutionen intervenerar, som jag redan nämnt, inte bara på arbetsmarknaden, utan också i enskilda människors liv. Väglednings- och ungdomsverksamheterna inom arbetsförmedlingen är arenor där människors framtida aktiviteter och sociala positioner explicit står på spel och förhandlas (Mäkitalo, 2003; Persson Thunqvist, 2003 se även denna volym). I interaktionen mellan vägledaren och den sökande¹⁸ konstitueras individens identiteter, erfarenheter, kompetenser och sociala status i samspel. Här används också kategorier (i tal och text) som resurser för att förstå, beskriva, förklara och fatta beslut och dokumentera. Genom användandet av kategorier framställs handlingar och händelser, människor och ting på specifika sätt som också implicerar viss form av handling. I det följande skall jag illustrera *vägledningen som en transformerande praktik* (se även Mäkitalo, 2003, 2005). Där är kategoriseringen av det specifika ärendet (eller hur en person kommer att definieras i relation till institutionens kategorier) helt central för vilka åtgärder som kan komma ifråga. Genom vägledningen försöker man transformera människors sociala position från att vara ”arbetsökande” till att bli något annat ”a something or a somebody for [the person] to become” (Goffman, 1952, s. 457). I denna transformation används institutionens operativa kategorier (arbetsmarknadspolitiska åtgärder av olika slag). Och det är det enskilda ärendet som måste passa in i någon kategori för att man skall komma vidare i arbetet.

Kategorisering som intervention på arbetsmarknaden

I det första exemplet nedan står en transformering av en person på spel och det är personen själv (Tim) som i samtal med sin vägledare (Mari) presenterar sitt eget ärende som lämpat för en viss sorts åtgärdskategori.

Exempel 5.

Tim: Men nu har jag... erfarenhet med taxi. Jag vet att nu funkar det

Mari: Mm

Tim: om jag ska börja och jobba... eller jag satsar på eget...

...

Tim: Så jag tänkte det är möj- jag kan satsa på tillstånd. Det är ingen fara, jag kan gå och läsa om tillstånden exempelvis. Jag skaffar tillstånd, men i början vill man ha pengar som jag inte har...

Mari: Du vet att det är ju så här då när det gäller taxi

Tim: Mm?

Mari: att vi går inte in med starta eget bidrag där... därför att det är överetablering... hos taxi.

Tim: Mm

Mari: Det kanske du vet själv också, det finns ju mycket taxibilar i Göteborg..

Tim: Ja, de-

¹⁸ Detta är de beteckningar som används på arbetsförmedlingen.

Mari: Det, det vet du kanske också? Jag menar du är ju ute så du känner till...
 Tim: Nä ja vet- ehh ja vet att det funkar inte att man satsar eller ni hjälper eller?
 Mari: Nej
 Tim: ni betalar
 Mari: Du, du känner till de?
 Tim: Ja... men jag menar att jag har denna möjligheten att skaffa en taxi exempelvis...
 Mari: Mm
 Tim: Men i början.. för att jag har inga pengar, sen ehh..om man ska satsa... jag tänkte att kanske man får ett bidrag om man ska satsa men det går inte, jag vet
 Mari: Nä det är ju så här då eftersom det är överetablering så går inte vi in
 Tim: Mm
 Mari: Inte då... för det finns som sagt var för mycket taxibilar
 Tim: Mm
 Mari: Mm

Tim beskriver sig själv som kunnig och erfaren nog för att börja arbeta, eller till och med starta sin egen firma. Han åberopar sin direkta erfarenhet för att hävda detta. Men hans självbeskrivning har något mer att säga än den enkla information den delger. Eftersom han beskriver sig som kunnig och villig att anstränga sig, karakteriserar han sitt eget ärende eller fall som någon som är redo att starta eget, men detta under förutsättning att ett litet problem kan lösas. Denna självbeskrivning producerar en *version* av honom som en potentiellt framgångsrik egenföretagare med ett litet finansiellt problem, och det är denna beskrivning som gör hans fall lämpligt att definieras in i en speciell åtgärdskategori (Starta eget). På detta sätt implicerar hans problembeskrivning en begäran om en speciell form av institutionellt stöd. Hans sätt att lägga fram saken kännetecknas av en viss känslighet, det är formulerat som ett förslag ("så jag tänkte att kanske...") snarare än en direkt begäran. Men Tims självbeskrivning som kunnig, erfaren och villig att anstränga sig är formulerat för att vägledaren skall ta det som ett fall som passar in i kategorin "Starta eget".

Tims bidrag behandlas också som en begäran (att bli kategoriserad på detta sätt) av vägledaren. Svaret, däremot, är inte accepterande och detta skapar ett brott i interaktionen som måste överbryggas med en förklaring. Vägledaren förbereder först Tim på att ett annat perspektiv och andra villkor måste föras in i diskussionen som är specifikt för taxi ("du vet ju att det är ju så här då när det gäller taxi"). Detta används sedan som förklaring till att Tims begäran inte kan komma ifråga och varför han inte kan kategoriseras till Starta eget ("vi går inte in med starta eget bidrag där... därför att de är överetablering... hos taxi..."). Genom att använda "överetablering" omformulerar vägledaren det de talar om från att handla om Tims speciella fall (hans egenskaper och förmågor) till ett generellt argument om kategorin som sådan, det vill säga på vilka villkor ett sådant bidrag kan ges. Detta görs med en institutionell röst där vägledaren använder "vi"

(snarare än att tala som person). På detta sätt gör hon institutionens uppgifter och villkor tydliga i ställningstagandet.

Vägledaren har nu distanserat sig från Tims situation och intressen och måste nu få Tim att acceptera hennes negativa beslut. Hon söker hans acceptans genom att förklara vad som menas med överetablering och att det är något som är ett observerbart faktum ”det finns ju för många taxibilar i Göteborg”. Genom att referera till Tims erfarenhet så erkänner hon hans självbeskrivning, men hon använder den också samtidigt för att stärka sin egen argumentation. I yttrandet finns en antydning om att detta är något som Tim borde veta om, och därmed vädjar hon till hans acceptans, att hennes beslut är rimligt. Det har nu blivit svårt för Tim att invända mot beslutet utan att riskera att framstå som okunnig om sin bransch.

Det är intressant att se hur kategorin ”Starta eget” skiftar mening när de båda parterna tar olika positioner i samtalet. Tim utgick ifrån det specifika i sitt fall; hans erfarenhet, kunnande, vilja, ansträngning och intentioner. Mari talar med institutionell röst där överetablering är ett viktigt argument för att inte intervensera. Institutionen tillåts inte intervensera på arbetsmarknaden om detta bidrar till en obalans mellan utbud och efterfrågan. Som institutionell representant har hon en skyldighet att ta detta i beaktande. Men hennes argumentation gör inte Tims självbeskrivning ogiltig, (den ersätter den inte) utan kompletterar den snarare. Att ge Tim ett Starta eget bidrag innebär att vägledaren intervenserar på arbetsmarknaden på ett oegentligt sätt. Det blir därför väldigt synligt att det just är relationen mellan det individuella och det kollektiva som hanteras i institutionella verksamheter.

Kategorisering som en förhandlingsfråga mellan flera intressenter

Nu kan man lätt få intrycket att det är i samtalet mellan två personer som kategoriseringen görs. Nästa exempel kommer visa att det finns fler intressenter i denna process som har inflytande och som dessutom ofta har konflikтуella intressen. I nästa vägledningssamtal har Minna just talat om för sin vägledare Viola att hon erbjudits arbete i en skolmatsal (i Göteborgsområdet kallas det bamba) under förutsättning att arbetsgivaren kan få anställningsstöd. Kategorin ”Anställningsstöd” används just i transformationen från ”arbetsökande” till ”anställd”, det är alltså denna förändring i Minnas sociala position som står på spel i samtalet. Men kategorin ges en tvetydig status av intressenterna som är svår för vägledaren Viola att förklara.

Exempel 6.

Minna: Om jag jobbar där i bamba i sex månader och jag ringt till facket från första dagen så jag blir med dom ((suck)) vad heter de?

Viola: Med i facket?

Minna: Ja men tror du att efter 6 månader, kommer jag fortsätta, ska de ersätta mig från a-kassa eller KAS efter 6 månader när jag slutat med anställningsstöd?
Viola: Om du blir arbetslös?
Minna: Ja
Viola: Du får inte a-kassa om du har anställningsstöd under den tiden
Minna: Nej?
Viola: Om du om du börjar jobba i bamba utan att få anställningsstöd från arbetsförmedlingen, då räknas det på a-kassan, hela tiden
Minna: Vem ska betala ersättningen om jag blir arbetslös efter 6 månader?
Viola: Ja de blir ju KAS då. Du får inte a-kassa när du har anställningsstöd
Minna: Nej

Minna ställer en fråga om sin framtida ekonomiska situation. Det sätt på vilket hon gör detta visar att hon redan vet en del om villkoren för att bli berättigad a-kassa (till exempel att man måste arbeta för att överhuvudtaget få gå med i a-kassan). Hon förutsätter dock att hon kommer bli arbetslös igen efter sex månaders anställning med anställningsstöd. Vägledaren frågar: ”Om du blir arbetslös?” och visar på detta sätt att Minna inte betraktas som arbetssökande ur Arbetsförmedlingens perspektiv när hon har anställningsstöd. Viola börjar sedan elaborera vad kategorin anställningsstöd betyder för att förtydliga varför det är på detta sätt. Vägledaren svarar först direkt i relation till Minnas eget fall, och ger på detta sätt en tolkning av hur kategorin fungerar i relation till arbetslöshetsförsäkringen (”Du får inte a-kassa om du har anställningsstöd under den tiden”). Sedan gör hon gränserna för kategorin synliga. Detta åstadkoms genom kontrasterande exempel där villkoren är olika. Här synliggör hon vad utfallet skulle bli om Minna arbetade *utan* respektive *med* anställningsstöd, men egentligen förklarar hon inte varför detta är fallet. När Minna ställt ytterligare en fråga om sin framtida ekonomiska situation försöker sig vägledaren på att förklara meningen med kategorin (som inte alls är given utan snarare föremål för diskussion). Här uppstår ett kommunikativt dilemma och ett brott i interaktionen som måste överbryggas

Exempel 7 (fortsättning).

Viola: Anställningsstöd det är ju liksom en hjälp för någon som har svårt att få ett jobb
Minna: Mm
Viola: Så hjälp- så erbjuder man arbetsgivaren att: ”Om du tar denna personen så har du möjlighet att få hjälp med lönen i början”
Minna: Mm
Viola: Men inte sen bara i början. Sen ska arbetsgivaren betala din lön, så det är för att liksom hjälpa till lite grann att komma in på arbetsmarknaden. Och i och med att arbetsgivaren får den här hjälpen i början då räknar inte a-kassan det som ett riktigt jobb
Minna: Mm
Viola: Även om du jobbar på riktigt, men dom räknar inte det som ett riktigt jobb
Minna: Mm

Viola: om inte man har haft a-kassa tidigare
Minna: Mm
Viola: Men tanken är, får du detta jobbet, du får anställningsstöd och när den tiden är ute med 6 månader då är ju tanken att du ska jobba som vanligt sen... efter det
Minna: Mhm
Viola: Och då ska arbetsgivaren betala lönen
Minna: Mm..... ((tystnad))
Viola: Mm, ska vi titta på nåt mer jobb som du kan söka?
Minna: Ja

Som vi ser är det inte så lätt eftersom kategorin innefattar de konflikterande tolkningarna som olika intressenter ger den. Å ena sidan framställer vägledaren kategorin som en hjälp för de långtidsarbetslösa, å andra sidan som en hjälp för arbetsgivaren. Det är just denna tvetydighet som uppstår med avseende på hur en person med anställningsstöd tolkas av olika intressenter: ("i och med att arbetsgivaren får den här hjälpen i början då räknar inte a-kassan det som ett riktigt jobb"). Genom att så tydligt dra in andra aktörer i resonemangen kan Viola distansera sig själv och institutionen från den bedömning som yttras och tillskriva den en annan intressent. Hon gör på detta sätt tydligt att det är ett fackligt perspektiv på frågan som yttrats och att det *inte* är hon som person eller som institutionell representant som hävdar att arbetet inte är "riktigt". Hon gör på detta sätt tydligt att olika intressenter värderar kategorin olika och hon försöker själv förhålla sig neutral till deras skilda intressen. Hon redogör för tanken bakom kategorin för att förklara dess existens inom institutionen ("Men tanken är, får du detta jobbet, du får anställningsstöd och när den tiden är ute med 6 månader då är ju tanken att du ska jobba som vanligt sen... efter det").

Vägledaren måste i sin beskrivning ta hänsyn till den klassiska konflikt som råder mellan arbetsgivare och arbetstagare om priset på arbete, eftersom det är just i denna fråga som institutionen intervenerar med kategorin. Fackföreningen utgår från att arbetsgivaren har ett intresse av att hålla lönekostnaderna nere och är därför försiktiga när det gäller anställningar med anställningsstöd från arbetsförmedlingen. Om arbetsgivare utan vidare ges denna möjlighet till tidsbegränsad prisreduktion skulle man enligt denna utgångspunkt riskera att gå miste om "riktiga jobb" med avtalsenliga löner.

Att kategoriseras som berättigad till anställningsstöd är här inte bara en fråga för Minna och hennes vägledare. Dilemmat uppstår, och måste hanteras just i relationen mellan individen, institutionen och arbetsmarknadens parter vilka aktivt ställer krav på vem som kan komma ifråga när det gäller anställningsstöd. Kategoriseringen innebär att man som individ får en tvetydig status – man är inte arbetssökande utan anställd, men arbetet räknas ändå inte som ett riktigt jobb (under vilket man skulle kunna tjäna in a-kassa). Eftersom kategorin är konflikterande måste vägledaren göra flera positioner och utgångspunkter i frågan både synliga och begripliga för den enskilde. Detta kräver skicklighet i form av reto-

risk flexibilitet (Billig, 1985, 1996), dels att kunna argumentera utifrån flera olika utgångspunkter men också att kunna pendla mellan det enskilda fallet och generella resonemang (Mäkitalo, 2003).

Kategorisering som situerad och aktivitetsbunden

Som jag tidigare nämnt förändras argumentationen över tid om vad som utgör problemet med arbetslöshetsdilemmat. Inga tidigare argument verkar dock försvinna i denna process, snarare blir problembilden mer komplex genom att ytterligare dimensioner läggs in i debatten. Att arbetslöshet kan uppstå på grund av diskriminering är ett (relativt) nytt argument som idag brukas frekvent i medierna, av politikerna, i våra vardagssamtal och även inom arbetsförmedlingen som institution. Den handlar om hur vissa grupper av människor diskrimineras på arbetsmarknaden på grund av kön, ålder, social bakgrund, etniskt ursprung, sexuella preferenser eller handikapp. Institutionen har vissa positivt särbehandlande regler gällande några av dessa grupper för att kompensera enskilda individer mot denna diskriminering.

Men i vägledningen kommer sällan den enskilde särskilt långt med att hävda att hon är diskriminerad på arbetsmarknaden. I det följande ska vi se hur ett sådant resonemang kommer att behandlas som icke-relevant. I exemplet nedan har Eli just sagt att det inte är någon idé för honom att studera. Detta är ett påstående som måste förklaras och göras relevant för vägledaren, vilket blir synligt i hennes svar:

Exempel 8.

Mari: Har jag förstått dig rätt eller är det fel?

Eli: Att eh.. nej, jag tänkte på denna... jag skulle bara förklara om exempelvis, jag vet att om jag går på denna kursen

Mari: Ja?

Eli: så efter kursen jag har, det finns ingen möjlighet att jag blir anställd... det är bara... Jag går på en kurs och sen slutar kursen och sen man kommer ut...

Mari: Nej

Eli: och man blir arbetslös igen

Mari: ((ohörbart))

Eli: Det är det, jag är nästan säker på det ((skrattar))

Mari: ((skrattande:)) Men du om du inte går nu, ja tänkte... om du inte provar liksom dom här utbildningsvägarna: Har du då tänkt på liksom... hur ser det då ut och vilka jobb kan du då söka?

Att Elis påstående behandlas som irrelevant eller obegripligt i sammanhanget är uppenbart när vi ser hur vägledaren svarar. Hon för upp samtalet på en metanivå ("Har jag förstått dig rätt eller är det fel?"), och erbjuder därmed Eli en möjlighet att säga det var ett missförstånd. Men Eli står på sig, och måste därmed förklara för Mari vad han menar. Han gör detta genom att försöka etablera en kausal relation: "om jag går denna kursen" så finns det "ingen möjlighet att jag blir

anställd”. Men hans förklaring är implicit och pekar inte ut några särskilt klagörande faktorer för det utfall han menar är giltigt. Hans bidrag blir istället att framställa sig själv som ett ”hopplöst fall”. Vägledaren visar då Eli att hans förklaring är otillräcklig genom att peka ut att motsatsen också leder till samma utfall: ”Men du om du inte går nu” ”hur ser det då ut och vilka jobb kan du då söka?”.

Vägledarens yttrande underminerar på detta sätt Elis argumentation, men det åstadkommer också något mer. Frågorna gäller inte *ifall* han skall söka jobb, utan *vilka* jobb han kan söka. Hennes frågor är därmed formulerade utifrån en speciell premis som pekar ut hans skyldigheter. Det blir därmed tydligt vad som förväntas av Eli som ”arbetsökande”. Kategorin ”arbetsökande” är knuten till specifika rättigheter och skyldigheter för både institutionen och individen. Eli lyckades inte denna gång, men han försöker senare i samma samtal att göra sin *version* giltig i sammanhanget.

Exempel 9 (fortsättning).

Eli: Det är som jag säger, jag är säker på det. Det är många som har läst Chalmers här och sen är dom arbetslösa. Dom kör taxi.. Jag träffar dom varje dag (skratt)... Det var en annan kille som är tandläkare han jobbade två år som tandläkare, han läste i Sverige...

Mari: Mm... men det beror ju helt också på vilket, man måste ju också titta lite på hur det ser ut va, ha en bild liksom, vad är det för nånting som arbetsmarknaden efterfrågar

Eli: Mm men... Dom som jag säger, exempelvis, dom pratar fantastisk svenska

(Här metakommunicerar deltagarna, då vägledaren tyckte den sökande sade ”fantasisvenska”)

Eli: Dom har läst här, dom hade bra utbildning... sen det finns inga jobb. Och dom är nästan tio år yngre än mig... om man ska jämföra... Så det är lite därför jag är lite tveksam och börja läsa

Eli försöker här stärka sitt påstående genom att berätta om andra ”invandrare” som haft svårt att få arbete. Genom att peka ut flera andra fall (som liknar det egna), visar han att hans fall inte är exceptionellt utan del av en större problematik. På detta sätt framställer han sitt fall som ett av flera i kategorin ”arbetslösa invandrare”. Vägledaren däremot invänder och förändrar istället samtalsämnet till en fråga om vad ”arbetsmarknaden efterfrågar”. Detta utmanar Elis argumentation och implicerar att utbudet kanske inte matchar efterfrågan i de fall han refererar till. Hon pekar alltså ut att det kan finnas andra egenskaper hos dessa fall som är relevanta och kanske bör tas i beaktande. Denna utmaning svarar Eli på genom att räkna upp ett antal relevanta egenskaper: ”dom pratar fantastisk svenska”, ”dom hade bra utbildning” och ”dom är nästan tio år yngre än mig”. Hans yttranden blir nu del i en generell argumentation om de svårigheter som

invandrare möter på arbetsmarknaden. Genom att göra detta hävdar han också att han har rimliga skäl att vara tveksam när det gäller huruvida studier kan förbättra hans framtida möjligheter på arbetsmarknaden. Nu är hans argument både synligt och begripligt men det betraktas ändå inte, som vi snart ska se, som ett relevant och giltigt argument.

Vad som förhandlas här är alltså en persons kategoriella tillhörighet, men för att den skall behandlas som relevant här, av båda parter, så kan den inte vara frikopplad från det lokala sammanhang och den aktivitet som utspelar sig, det vill säga vägledningen. Vägledaren har redan lyft fram de kategoribundna skyldigheter Eli har som ”arbetssökande”, men vägledaren är fortfarande skyldig att fortskrida med deras institutionella aktivitet och generera någon form av resultat. Mari har redan pekat ut Elis skyldigheter att engagera sig, i det följande argumenterar hon för att det visst finns möjligheter.

Exempel 10 (fortsättning).

- Mari: Det är ju så att man har ju aldrig några garantier, vilken utbildning man än går. Det finns ingen som kan säga du får garanterat jobb va
- Eli: Nej, nej, ja
- Mari: Men man ökar ju sina möjligheter till arbete. Det gör man ju... givetvis
- Eli: Nej, det är en viktig sak som... om jag läser mer, eller... kanske man får lite mer chans... Men när jag träffar ((skrattande:)) dom alla andra, jag tror inte
- Mari: Mm du får fundera lite till, och så kolla upp det här med skolorna, och så får vi träffas igen
- Eli: Ja, okej

I exempel 10 utmanar vägledaren den version Eli gett av sin situation, detta genom att använda ett annat sätt att resonera om utbildning och framtida möjligheter på arbetsmarknaden. Hon relaterar utbildning direkt till hans fall (genom ett specifikt ”du”) ”det finns ingen som kan säga du får garanterat jobb va”. På detta sätt erkänner hon att det aldrig finns några garantier för honom som enskild individ, men samtidigt kategoriserar hon fallet och hävdar att ”man” (i generell mening) genom utbildning ökar ”sina möjligheter till arbete”. Detta är ett övertygande argument med en komplicerad retorisk struktur. Om Eli skulle generera ett bra motargument, skulle det vara minst lika komplext (Billig, 1996). Han skulle behöva ifrågasätta relevansen av den kategorisering Mari gjort av hans fall, och att hävda att han utgör ett annat fall av flera (”invandrarstudenter”) för vilka denna logik inte stämmer. Eli gör emellertid inte detta utan medger lite motvilligt att ”om jag läser mer, eller... kanske man får lite mer chans...”, men håller delvis kvar sin position genom att säga att han inte tror det. Här i slutet av samtalet har Eli förflyttats. Han går till slut med på att han skall kolla upp möjligheter att studera.

Att invandrare diskrimineras på arbetsmarknaden hävdas frekvent både i debatter, i forskning om hur arbetsmarknaden fungerar och i diskussioner mellan

medarbetare på den arbetsförmedling där studien genomfördes. Genom att använda en generell argumentation som denna, så lyckas Eli göra sin ståndpunkt begriplig, men den accepteras likafullt inte som ett giltigt argument i vägledningsaktiviteten. Som sådant måste det passa in, och kunna användas, i den situerade aktivitet i vilken parterna är engagerade. Deras huvudsakliga uppgift är att planera för framtiden, och vägledaren måste visa relevansen av denna aktivitet för Eli, för att kunna komma vidare. Vägledaren måste alltså övertyga Eli att han, oavsett de svårigheter han möter på arbetsmarknaden, måste engagera sig och utforska de möjligheter som står till buds. Om vägledaren skulle ha accepterat Elis självpresentation, så skulle deras uppgift att planera för framtiden och dokumentera en handlingsplan vara poänglös. Argumentet att *utbildning förhindrar arbetslöshet* har funnits med i den arbetsmarknadspolitiska debatten sedan 1930-talet (Olofsson, 1991). Sedan dess har utbildning också diskuterats i termer av att *individen utökar sina chanser till arbete genom utbildning*. Genom att vägledaren erkänt att det inte finns några garantier, ger hon Eli ansvaret att besluta om sin framtid. Han kan inte längre bara hävda att det inte är någon idé att studera.

Diskussion

I detta kapitel har kategorisering analyserats och diskuterats som en central aktivitet i arbetsförmedlingens verksamhet. Här har flera dimensioner av kategorisering lyfts fram. Kategorisering förutsätter för det första en *historisk dimension*. När vi producerar fakta (skapar nya versioner av verkligheten) börjar vi med en redan existerande version och slutar med en annan:

[We] take and unmake and remake and retake familiar worlds, recasting them in remarkable and sometimes recondite but eventually recognizable – that is *re-cognizable* – ways (Goodman, 1978, s. 104–105).

Genom att studera kategoriernas sociogenes kan vi få en djupare och rikare förståelse av deras meningspotentialer (det vill säga vilka möjliga innebörder som genererats över tid genom deras användning i olika praxissammanhang). Jag har också lyft fram kategoriseringens *kunskapsproducerande dimension*. Genom att kategorisera och partikularisera förhandlas och definieras ett dilemmas mening och kategoriens innehåll. Med andra ord så definierar vi sociala dilemman och problem genom kategoriseringsprocesser. På detta sätt är kunskap argumentativ och en ständigt pågående process. Det handlar därför inte om argumentens ”interna logik”. Argumentativa traditioner är levande traditioner som upprätthålls så länge de kan hävda sin giltighet genom att svara an mot och bemöta alternativ argumentation. I samhällsdebatten om arbetslöshet är det tydligt att många resonemang har en mycket lång historia, men de upprätthålls genom att de måste argumentera i relation till alternativa positioner. Argumentativa traditioner aktua-

liseras, återanvänds, ges delvis nya innebörder med tiden och upprätthålls på detta sätt över tid.

I materialiserad form får kategorisystem ofta flera funktioner. De kommer då att fungera som *boundary objects* eller gränsobjekt (Bowker & Star, 2000) som tjänar olika syften och involverar flera intressenter (politiker, fack, arbetsgivare, enskilda individer, personalgruppen med flera) med ibland motstridiga intressen. De har dels en *organiserande dimension* och skall i denna egenskap tjäna som interna administrativa arbetsredskap. Dels en *politisk-ideologisk dimension* genom vilken arbetsmarknadspolitik sätts i verket. Dessutom har de en *transformerande dimension* genom vilken människors sociala position ska förändras (Mäkitalo, 2003, 2005).

Det finns också en betydande dynamik i institutioner just för att de arbetar i relationen mellan kollektiv och individer. Genom rapporteringen av statistik framställs dilemmat på speciella sätt och dessa formar i sin tur vår förståelse och kunskap om dilemmat. Institutionalisering innebär ofta att kategorier blir materialiserade vilket kräver distinkta gränser och indelningar. Detta genererar i sin tur ett behov av ”övrigt kategorier”, eftersom inte verkligheten i all dess komplexitet kan klassificeras. Sådana residualkategorier kan dölja eller osynliggöra problem. Om dessa problem ska förstås som individuella, institutionella eller samhällseliga blir då en intrikat fråga som belyser komplexiteten i verksamheter som dessa.

Kategorisering är, som vi sett, ingen ofarlig (eller oskyldig) företeelse. Dessa processer bör granskas och dess konsekvenser kontinuerligt diskuteras. Men vi måste också komma ihåg att kategorier är oundgängliga och produktiva hjälpmedel i alla sorts verksamheter. Utan att kategorisera handlingar, händelser, ting och människor blir det svårt att organisera tillvaron, producera kunskap, eller koordinera oss med andra. Alternativet är en kaotisk tillvaro. Vi kan därför till och med säga att organisering och kategorisering är två sidor av samma mynt. Att låta bli att kategorisera är alltså inget alternativ, och att acceptera alla slags kategoriseringar är en lika orimlig ståndpunkt som att försöka slopa dem: ”a willingness to welcome all worlds builds none” för att återigen tala med filosofen Goodman (1978, s. 21). Vad vi däremot bör notera är att här finns en möjlighet att analysera konsekvenser och värdera alternativ.

I institutionella miljöer får kategoriseringen stora konsekvenser för individer och för samhället i stort. Om vissa grupper av människor ständigt är utsatta och deras situationer dessutom blir osynliggjorda är detta något som bör belysas. Att förändra ett institutionellt kategorisystem kan vara enkelt, det beror helt på vilken form av förändring vi avser. På arbetsförmedlingen byts ständigt operationella kategorier ut och ersätts av ”nya”. Eftersom de är åtgärds-kategorier (och detta gör att de framstår som ”lösningar” på arbetslöshetsdilemmat), är det också dessa kategorier som är mest utsatta för häftig kritik i medier, bland allmänheten och politikerna. Vem minns väl inte, till exempel, åtgärden ALU, arbetslivsutveck-

ling (Mäkitalo & Säljö, 1999), som till slut utgjorde ett givet skämt i flera av SVT:s nöjesprogram?

De kategorier vi har för att förstå arbetslösheten däremot (individens kunskaper, erfarenheter, vilja, ansträngning, intentioner å ena sidan, arbetskraftens pris, geografiska rörlighet, yrkesrörlighet, utbud/efterfrågan, etcetera), som lever i de dominerande argumentativa traditionerna, är de som är upprätthållande för verksamheten både internt och i mötet med enskilda medborgare (Mäkitalo, 2003, 2006). En kritisk analys och offentlig diskussion av de dominerande argumentativa traditionerna ger oss en möjlighet till distans och värdering av alternativ. Ser vi tillbaka historiskt så kan vi lista ut hur detta går till – vi bidrar till argumentationen genom partikulariseringar och alternativa kategoriseringar.

Referenser

- Andersson, M. (1997). "Arbetslöshetens diskurs" s. 218–254 i Berg, J. O. (red.) *Förnyare, frustrerade och fria agenter. Rapport från ett forskningsprojekt om arbetslösheten och den dolda världen*. Södertälje: City University Press.
- Andersson, M. (2003). *Arbetslöshet och arbetsfrihet. Moral, makt och motstånd*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Bakhtin, M. M. (1981). *The dialogic imagination: Four essays by m. M. Bakhtin*. (C. Emerson & M. Holquist, Trans.). Austin: University of Texas Press.
- Billig, M. (1985). "Prejudice, categorization and particularization: From a perceptual to a rhetorical approach", *European Journal of Social Psychology*, 15, 79–103.
- Billig, M. (1996). *Arguing and thinking: A rhetorical view of social psychology*. (2 ed.) Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bowker, G. & Star, S. L. (2000). *Sorting things out. Classification and its consequences*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- De Graaf, W. & Maier, R. (1994). *Sociogenesis reexamined*. New York: Springer-Verlag.
- Delander, L., Thoursie, R. & Wadensjö, E. (1991). *Arbetsförmedlingens historia*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Douglas, M. (1986). *How institutions think*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Garraty, J. A. (1980). *Arbetslösheten i historien*. (K. Wickman, Trans.). Lund: Liber Läromedel.
- Geremek, B. (1991). *Den europeiska fattigdomens betydelse*. Stockholm: Ordfronts Förlag.
- Geremek, B. (1994). *Poverty: A history*. Oxford, UK: Blackwell Publishers Ltd.
- Goffman, E. (1952). "On cooling the mark out. Some aspects of adaption to failure", *Psychiatry*, 15(4), 451–463.
- Goodman, N. (1978). *Ways of worldmaking*. Indianapolis, IN: Hackett Publishing Company Inc.

- Hacking, I. (1986). "Making up people" s. 222–236 i Heller, T., Sosna, M. & Wellbery, D. (red.) *Reconstructing individualism. Autonomy, individuality, and the self in western thought*. Stanford, CA: Stanford university press.
- Hacking, I. (1999). *The social construction of what?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hertzberg, F. (2003). *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Hjörne, E. & Säljö, R. (2006). "there is something about julia'-symptoms, categories and the process of invoking adhd in the swedish school" s. 602–616 i Lauder, H., Brown, P., Dillabough, J-A. & Halsey, A. H. (red.) *Education, globalization, and social change*. Oxford: Oxford University Press.
- Levin, L. (2003). *Massmedial gestaltning och vardagsförståelse. Versioner av en arbetsplatsomvandling*. Linköping: Tema kommunikation, Linköpings universitet.
- Lipsky, M. (1980). *Street-level bureaucracy. Dilemmas of the individual in public services*. New York, NY: Sage.
- Luria, A. (1976). *Cognitive development: Its cultural and social foundations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacIntyre, A. (1981). *After virtue*. London: Duckworth.
- Marková, I. (1992). "On structure and dialogicity in prague semiotics" s. 45–63 i Wold, A. H. (red.) *The dialogical alternative. Towards a theory of language and mind*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Marková, I. (1994). "Sociogenesis of language: Perspectives on dialogism and on activity theory" s. 27–46 i De Graaf, W. & Maier, R. (red.) *Sociogenesis re-examined*. York: Springer-Verlag.
- Mehan, H. (1993). "Beneath the skin and between the ears: A case study in the politics of representation" s. 241–268 i Lave, J. & Chaiklin, S. (red.) *Understanding practice. Perspectives on activity and context*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Mehan, H. (1997). "The discourse of the illegal immigration debate: A case study in the politics of representation", *Discourse and Society*, 8(2), 249–270.
- Mehan, H., Hertweck, A. & Meihls, J. L. (1986). *Handicapping the handicapped: Decision making in students' educational careers*. Stanford, CA: Stanford Univ. Press.
- Mäkitalo, Å. (2002). *Categorizing work: Knowing, arguing, and social dilemmas in vocational guidance*. Göteborg: ACTA Universitatis Gothoburgensis.
- Mäkitalo, Å. (2003). "Accounting practices as situated knowing: Dilemmas and dynamics in institutional categorization", *Discourse Studies*, 5(4), 495–516.
- Mäkitalo, Å. (2005). "The record as a formative tool. A study of immanent pedagogy in the practice of vocational guidance", *Qualitative Social Work*, 4(4), 431–449.
- Mäkitalo, Å. (2006). "Effort on display: Unemployment and the interactional management of moral accountability" *Symbolic Interaction*, 29(4), 531–556.

- Mäkitalo, Å. & Säljö, R. (1999). "Kommunikation som materiell praktik" s. 210–228 i Lindén, J., Westlander, G. & Karlsson, G. (red.) *Kvalitativa metoder i arbetslivsforskning*. Stockholm: Rådet för arbetslivsforskning.
- Mäkitalo, Å. & Säljö, R. (2002). "Invisible people: Institutional reasoning and reflexivity in the production of services and 'social facts' in public employment agencies", *Mind, Culture, and Activity*, 9(3), 160–178.
- Mäkitalo, Å. & Säljö, R. (2004). "Mécanismes socio-cognitifs et communication. Les catégories technique dans le discours" vol. 39, s. 116–123 i Paul, V. & Perriault, J. (red.) *Hermès 39 cognition, communication, politique. Critique de la raison numérique*.
- Ohlsson, R. & Olofsson, J. (1998). *Arbetslöshetens dilemma*. Stockholm: SNS Förlag.
- Olofsson, J. (1991). *Rationaliseringsideologi, arbetsmarknadspolitik och utbildning: Rehn-meidnermodellen i ny belysning*. Lund: University Department of Economic History.
- Olofsson, J. (1996). *Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning: En diskussion om arbetslöshet och social politik i sverige 1830–1920*. Lund: Lund University Press.
- Persson Thunqvist, D. (2003). *Samtal för arbete. Kommunikativa verksamheter i kommunala ungdomsprojekt*. Linköping: Tema kommunikation, Linköpings universitet.
- Prottas, J. M. (1979). *People-processing. The street-level bureaucrat in public service bureaucracies*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Sarangi, S. & Slembrouck, S. (1996). *Language, bureaucracy and social control*. London: Longman.
- Shapiro, M. (1988). *The politics of representation. Writing practices in biography, photography and policy analysis*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Smith, D. (1984). "Textually mediated social organization", *International Social Science Journal*, 36(1), 59–75.
- Smith, D. (1990). *The conceptual practices of power: A feminist sociology of knowledge*. Boston, MA: Northeastern University Press.
- Vygotsky, L. S. (1934/1986). *Thought and language* ([Rev.] ed.). Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Wertsch, J. V. (1998). *Mind as action*. New York, NY: Oxford University Press.
- Wertsch, J. V. (red.) (1995). *Sociocultural studies of mind*. Cambridge: Cambridge University Press.

Att känna sig arbetslös

– kategori, identifikation och stigmatisering

Maria Andersson

Inledning

Vad innebär arbetslöshet för de arbetslösa? Vad betyder arbetslösheten som kategori och vilka konsekvenser får den för arbetslösas vardagliga livssammanhang? Kategorin arbetslös kan upplevas som en färdig form att stiga in i, en form som ständigt reproduceras utifrån en rad diskursiva begränsningar om vad man får och inte får säga, göra och känna när det gäller arbetslöshet. Innehållet i kategorin är svart, beskrivningarna negativa och de som identifierar sig med dem har lättare att känna samhällets fördömande än andra arbetslösa. Kategorin fungerar så sätt, i sig, stigmatiserande. Graden av identifikation i kategorin och förankring i diskursen avgörs till en del av den arbetslösa *känslan*. Genom att analysera de arbetslösas beskrivningar av *hur de känner sig som arbetslösa* och *hur pass arbetslösa de känner sig*, kan man kasta nytt ljus över förhållandet mellan makt, kategori och individ. Även känslor som inte passar in i de diskursiva beskrivningarna blir då av intresse. Följaktligen blir känslor av frihet och glädje lika viktiga som smärta och sorg.

Att använda sig av känslor i en diskursanalys bygger broar mellan text och erfarenhet och är ett svar på kritiken av en alltför ”okroppslig” diskursanalys. Även känslorna kan vara diskursivt reglerade av kategorin och vad den rymmer och utesluter. Att se diskurs som en realitet med bland annat sociala konsekvenser, är att inta ett perspektiv där känslor kan anses vara kulturellt konstruerade, utan att för den skull vara mindre verkliga. Diskursen blir ur det perspektivet bokstavligen *kännbar*. Snarare än att studera enbart språkliga utsagor vill jag se till hela den textuella sidan av verkligheten, där erfarenheter, känslor och kroppslighet kan ”läsas”. Det är då fråga om erfarenheter, känslor och kroppslighet som har sin drivkraft i maktrelationer. Fortfarande kan man hävda att analysen blir alltför textfokuserad; att läsa ”allt” som text har kritiserats för att många andra dimensioner försvinner. Men det är ett perspektiv som med fördel kan användas för att analysera maktrelationer (Beronius, 1991). Dessutom är perspektivet avhängigt en viss verklighetsuppfattning; att ingenting finns utanför våra tolkningar, vilket är ett filosofiskt ställningstagande (Berger & Luckman, 1979).

Diskursen reglerar och producerar kategorin arbetslöshet på så sätt att den utgör ett slags *bestämmande beskrivningar* beträffande vad som får sägas, göras och kännas när det gäller arbetslöshet (Foucault, 1993:14f). Eftersom dessa

beskrivningar är negativa och eftersom hela kategorin är uppbyggd som en motpol till det normala (lönearbetet) kan man också kalla diskursen "svart" (Ristilammi, 1994). De arbetslösa hanterar den svarta diskursen på olika sätt, de använder den i sina berättelser, i beskrivningar av upplevelser och känslor, möter den i media och hos politiker, grannar, arbetsförmedling och så vidare. De anammar valda delar, förkastar eller strider mot andra. När de på detta sätt hanterar diskursen reproducerar de den samtidigt (se Mäkitalo denna volym). Den blir påtaglig och verklig genom deras levda erfarenhet; de gör diskursen till sin och är på så sätt själva ett säte för makt: "In other words, individuals are the vehicles of power, not it's point of application" (Foucault, 1980:98). Foucault har kritiserats för att individen inte blir mer än en marionett i strukturernas våld, men man kan lika gärna vända på det; att se individerna som producenter av makt gör en förändring av strukturerna möjlig. Diskursen reproduceras, men är ändå oförutsägbar och bräcklig (Foucault, 1980b; Thörn, 1996). Strider mellan olika positioner inom diskursen kan ge en ny riktning och därmed ett nytt innehåll i kategorin (se Mäkitalo denna volym). Individens handlingar och hanterande av diskursen kan således påverka innehållet i kategorin, vare sig dessa handlingar är en reproduktion av befintliga strukturer eller strävar åt ett annat håll. Reproduktionen är med andra ord inte helt förutsägbar. Att på detta sätt fokusera diskursers instabila karaktär är en strategi för att ge utrymme åt förändring och individuellt handlande.

Kapitlet ska därför läsas som ett försök att vara öppen mot nya riktningar inom ett tidigare ganska "stängt" fält. Tillvägagångssättet är ett konstruktivistiskt perspektiv på sociala problem, vilket här innebär att ifrågasätta hittills blinda fläckar i vår förståelse (Lindgren, 1993). Konkret innebär det att ifrågasätta arbetslösheten som problem, rättare sagt se till hur arbetslöshet (re)konstrueras som problem och vilka alternativ, vilket motstånd som finns. Ingången till dessa processer är *känslan av att vara arbetslös* eller *känslor man har i egenskap av att vara arbetslös*.

Kapitlet är en vidareutveckling av ett tema i min avhandling och baseras i första hand på samma material, Nordiska museets insamling av arbetslösas minnen ("Arbetslösa berättar"), från 1995, även om det också är andra exempel och nya infallsvinklar som tas upp. Jag har även använt brev som jag samlade in genom ett upprop i Platsjournalen under samma tid samt intervjuer. Det är med andra ord inte dagsfärskt material som behandlas, utan det tidiga 1990-talets kris, där även en omfattande omstrukturering av arbetsmarknaden ägde rum.

Metodiskt har jag gått "baklänges"; via teman i avhandlingen (som till exempel att känna sig arbetslös, ambivalens, frihet) har jag återvänt till materialet, läst om det, hittat nya teman och underteman. Därefter har jag systematiserat och rangordnat dessa teman, eller känslor i det här fallet, och ordnat det utvalda materialet utifrån dessa. I denna process har också nya underteman fallit ut. Jag har velat skriva "nära" materialet och har försökt lyfta fram de arbetslösas egna

ord i så stor omfattning som möjligt. Jag har alltså arbetat kvalitativt och individnära och låtit materialet styra texten i hög utsträckning, för att frammana en förståelse av hur arbetslösheten känns (Vallström, 2002). Utan denna förståelse riskerar perspektivet att framställa arbetslösa som ”frivilliga offer” på ett individuellt plan: som om de vore helt fria att välja hur de ska känna sig. Ambitionen här är en närbesläktad, men kvalitativt annan: att analysera hur diskursen på en strukturell nivå *får till effekt* att individerna blir ”frivilliga offer”, men också hur denna färdiga position omförhandlas och förändras.

Utanförskap

Många arbetslösa har en känsla av att vara utanför samhället. Ensamhet och överklighet är besläktade känslor till detta utanförskap.

Signaturen IS¹⁹ skriver:

Jag känner mig fångad i en bur, oförmögen att ta mig ur den. Bitterheten hemsöker mig ibland, Jag, som har klarat av det mesta här i livet, står plötsligt inför ett problem som jag inte förmår mig klara av. Jag hittar inga medel som skulle hjälpa mig ur min bur. Jag känner mig utanför samhället, tillhörande en annan ras.

Jag kan förstå människor som har blivit arbetslösa och tar livet av sig pga det, det har hänt [...] Jag vill slippa min bur, jag vill bli åter den självförsörjande människa som jag en gång var. Jag vill bli en hel deltagande individ i det svenska samhället som jag är berättigad till.

Jag hittar bara inte de rätta metoderna för att uppnå det.

Jag undrar vems är dagens samhälle?

Hur skall den individen vara som vill bli medlem i det samhälle som finns idag?

Jag är vilsen och behöver en vägledare för att hitta dit igen, till samhället, till gemenskapen (KU 15 008).

Hon kom till Sverige från Finland i början på 1970-talet, arbetade först som ensam kvinna på ett bruk, men tyckte det blev för slitsamt och enformigt. Efter skilsmässa och genomgången socionomutbildning kom hon tillbaka till arbetslivet just som konjunkturen vände neråt, i början av 1992. Fram till skrivande stund (1995) har hon bara haft ett vikariat på 7,5 månad, sedan ingenting. Själv ser hon anledningen till sin arbetslöshet i sin situation som äldre, invandrare och kvinna (se inledningen denna volym, om att vissa kategorier räknas som mer arbetslösa än andra). Hon tycker sig ha klarat av en mängd svårigheter i sitt liv, men arbetslösheten anser hon sig inte klara av. Dels för att hennes ekonomi är mycket dålig och dels på grund av isoleringen från resten av samhället, åskådliggjord i citatet ovan. Sammantagna tycker hon att dessa faktorer gör att rörelse-

¹⁹ Personen ifråga har uttryckligen önskat att bli refererad på detta sätt.

friheten blir begränsad (ibid.). Det som kunde ses som en frihet från arbete blir alltså snarare till en känsla av ofrihet och maktlöshet. Citatet länkar också ihop lönearbete med medborgarskap; att försörja sig genom avlönat arbete är kravet för att bli en ”hel, deltagande individ i det svenska samhället”.

En 45-årig man från västra Sverige skriver:

Varje dag är ett utanförskap. Det finns ingen gemensam nämnare med andra människor. Även om arbetslösheten gör att man träffar människor i en liknande situation, arbetslöshet, så är bakgrunden olika. Även om jobbsöket är gemensamt, så finns där ingen gemensam nämnare som håller oss arbetsökande samman. Upplever mig själv som ett ensamt, hungrigt rovdjur. Beredd att sätta klorna i första bästa byte, arbete. [...] Som arbetslös står man hjälplös vid sidan om allt och alla. Med sin egen osäkerhet om vad andra ska tycka och tänka, är det lätt att kanske få en vanföreställning om sig själv som egendomlig (KU 15 298, jämför brev 21).

Att vara arbetslös tycker han är ett ensamarbete och inte minst ett ”lön-löst” arbete. När han var i arbete kunde han tänka att det verkade skönt att vara arbetslös, men det tycker han nu var ”enfaldigt” tänkt (ibid.). Kategorin arbetslösa beskrivs här som en enbart extern kategorisering, utan motsvarighet i någon intern känsla av samhörighet (Jenkins, 1997). Det finns en paradox i att bli behandlad som tillhörande en kategori, samtidigt som man dels inte känner någon tillhörighet i kategorin, och dels tilldelas ett individuellt ansvar för sin situation (Andersson, 2003, s. 50, 92).

Utanförskapets ofrihet kan också beskrivas som en instängdhet, en känsla av överklighet och brist på anknytning till den omgivande världen. En kvinna född 1953, från södra Sverige, uttrycker det så här:

Det känns ofta som om jag sitter i en glasbubbla och allt händer utanför mig [...] Det spelar ingen roll vad jag gör eller anser, jag är ändå utanför och åsidosatt och kan inte påverka någonting [...] Jag är en pusselbit som inte passar in någonstans. Det är bara tjugotre år kvar till min pensionering (KU 15 065).

Att stå utanför samhället innebär känslan av att inte bidra till det och en därmed sammanhörande känsla av att inte ha något att säga till om. Känslan bottnar i en grundläggande modern norm där lönearbete är ett av de informella kraven för medborgarskap. Utanförskap och maktlöshet är därför besläktade känslor. Utanförskap och ensamhet hör också nära samman och omvittnas även av dem som i övrigt tycker sig ha funnit sig väl tillrätta med arbetslösheten. Så skriver en kvinna, 47 år, som tidigare arbetat ”på bandet” på Volvo, att hon gick hemma ett tag och hade mycket att göra. Men hon var van vid att ha människor runt omkring sig, och kände kravet att vara ”tillhanda” (beredd på arbete) som ett hinder för att planera långsiktiga projekt. Det gjorde att det kändes ”ensamt och ofritt”

att vara arbetslös, skriver hon, vilket anknyter till citatet ovan, där utanförskapet beskrivs som instängdhet, brist på frihet (KU 14 669, jämför KU 14 934, KU II 15 694, KU 14 960). Åter kan vi se att det som kunde utgöra en frihet från lönearbete blir till en ofrihet på grund av arbetslöshetens tillskrivna onormalitet. Normalitet blir en *förutsättning* för frihet ur denna synvinkel, eller rättare sagt: friheten är alltid villkorad, bestämd och begränsad i relation till vad som betraktas som normalt.

Värde och skam

Flera arbetslösa känner sig värdelösa, som ett slags andra-, eller till och med tredje- klassens medborgare. Känslor av skam ligger då nära till hands (jämför Starrin, 1996). I min egen insamling av brev via Platsjournalen fick jag kontakt med en kvinna från en mindre stad i Mellansverige som hade passerat 50-årsstrecket.²⁰ Som svar på min fråga om ljusa sidor av arbetslösheten skriver hon att hon fick tillfälle att läsa konsthistoria, vistas mycket i naturen och umgås med vänner: "livet kändes ganska ok trots allt" (Brev 21). På frågan om de mörka sidorna beskriver hon sina skamkänslor i början av arbetslösheten och hur hon hanterade dem. Först undvek hon att gå ut överhuvudtaget och undanhöll sanningen så länge det gick, genom att påstå sig vara sjukskriven (vilket hon också var i början) för att sedan säga sig ha blivit hemmafru på heltid: "även då uteblev följdfrågor". För mer avlägset bekanta lyckades hon och maken hålla arbetslösheten hemlig ganska länge, men för de i närheten blev sanningen uppenbar när kvinnan ertappades på livsmedelsaffären under kontorstid. Hon beskriver avslöjandet som skönt, men smärtsamt. Sina känslor beskriver hon så här:

Ofta känner jag mig orkeslös, en värdelös samhällsparasit som inte kan försörja mig själv. En andra klassens medborgare som inte har några rättigheter kvar och som lever på samhällets baksida, en andra klassens medborgare. Som arbetslös har man inte ens rätt att stå i bostadskö var som helst, hyresvärderna kräver att man ska ha fast arbete, a-kassa räknas inte som inkomst. Svårigheter är det också att få banklån och kreditkort. Har man gått arbetslös länge så upplever jag att omgivningen tycker att "hon är nog lite konstig hon, det är nog något fel på henne eftersom hon inte får något arbete, men hon kanske inte söker något heller, hon kanske bara är slö". För dom som fortfarande har arbete har konstigt nog alltid lösningen på hur vi arbetslösa ska gå tillväga för att lyckas få ett nytt arbete (ibid.).

Åter ser vi här kopplingen mellan medborgarskap, normalitet och lönearbete.

²⁰ I den insamlingen ställde jag frågan om positiva respektive negativa sidor med arbetslösheten, vilket gör att svaren till en del avviker från det självbiografiska materialet, där jag inte påverkade stödfrågorna.

En 30-årig man beskriver en motsvarande koppling mellan arbetslöshet, bristande rättigheter i samhället och känslan av att vara värdelös. Han skulle låsa räntan till sina lån och gick till banken, där han möttes av ett nej på grund av att han var arbetslös: ”Det kändes precis som om man var laglös, inte önskad. I det här samhället som en tredje klassens medborgare” (KU 14 925).

I mötet med arbetsförmedlingen uppstår liknande känslor hos en yngre kvinna. Hon känner sig redan utförsäkrad när hon går dit, skriver hon, ”känner mig som en b-människa. Det kändes som om jag var till besvär [...] Det som kommer upp i mitt huvud hela tiden är ’arbetslös’. Det klingar fult på något vis” (KU 14 930). Att smyga med sin arbetslöshet och att känna sig i vägen på arbetsförmedlingen bottenar i en identifikation i kategorin arbetslöshet som fungerar stigmatiserande och korrigerande på det egna självet, inom individen: ”arbetslöshet, det klingar fult på något vis”. I fallet när banken nekade låsa ett lån på grund av arbetslöshet sker kategoriseringen utifrån, vilket också leder till stigmatisering och korrigering av individen. Det är samma maktstrukturer, emanerade ur det förutbestämde innehållet i kategorin arbetslöshet, som verkar inom och utom individen. Trots det kan man använda sig av Jenkins definition av *extern* respektive *intern kategorisering*, där själva dialektiken mellan tillskriven kategori och känd identitet är den process där reproduktionen av makt äger rum (Jenkins, 1997; jämför Hertzberg denna volym). Att bli behandlad som arbetslös inverkar på hur pass arbetslös individen känner sig, men den erfarenheten lär också ut hur man ska känna sig som arbetslös. Medlidande, motvilja, förakt och anklagande är exempel på hur de arbetslösa tycker sig bli bemötta, vilket får konsekvenser för hur de känner sig, oavsett om attityderna är verkliga eller inbillade. En ung kvinna skriver:

Det jag känner är stressande är arbetsförmedlingen som hänger en hack i häl, skickar en massa hotelsebrev: om jag inte hör av mig inom två dagar till exempel drar dom in a-kassan och så vidare. Jag har känt mig psykiskt slut många gånger, jag har haft sömnsvårigheter och diarré och migrän. Jag har försökt sätta fingret på vad det kan vara men har bara kommit fram till att jag måste ha ett jobb för att kunna fungera som en normal människa igen. Att vara arbetslös är ingen dans på rosor om nu alla statliga anstalter tror det, vilket jag tror att de tror (KU 14 654).

Att om och om igen få nekande svar på sina ansökningar förstärker känslan av värdelöshet och bekräftar den fortsatta tillhörigheten till kategorin, vilket återigen visar hur själva kategorin blir stigmatiserande. En anonym berättare skriver att hon blev mer och mer påverkad av alla avslag och att hon till slut kände sig totalt nedslagen och misslyckad (KU 14 963). Även andra arbetslösa i materialet har vittnat om att de inte orkar få fler nekanden, och därför drar sig för att söka fler jobb. Men då riskerar de att betraktas som lata och därmed drabbas av ännu mer

långtgående ekonomiska och sociala sanktioner. På så sätt riskerar de arbetslösa att hamna i en nedåtgående spiral av bristande självkänsla.

För en 43-årig kvinna från södra Sverige infann sig känslan av att vara värdelös redan innan arbetslösheten. Hon sa upp sig efter åtta år på en fabrik, eftersom hon inte ville bli som de ”utslitna tanter” hon såg på sin arbetsplats. Istället började hon studera på folkhögskola, men misslyckades med studierna. Eftersom hon inte klarat alla ämnen det första året fick hon inte fortsätta på nästa:

Det var nog då som jag började undra, då som jag började känna mig värdelös. Jag blev ju klassad som mindre kunnig inom vissa områden. Att jag sen var mer kunnig inom andra områden, det togs det ingen som helst hänsyn till. Alltså tappade jag lusten för att fortsätta studera, jag dög ju inte [...] Sen dess har jag varit arbetslös, kalla det gärna frivilligt, för på sätt och vis är det ju det.

Nu, efter ett år som helt arbetslös har jag också insett att jag är värdelös inom arbetsmarknaden så som den ser ut idag, jag är helt enkelt för gammal. Vem vill idag anställa en 43 år gammal ”tant” utan utbildning och med ”bara” åtta års arbetslivserfarenhet bakom sig? Ja, inte är det många inte, jag har i alla fall inte hittat någon [...] Alltså är det bara att inse fakta, jag är och förblir arbetslös, okunnig och värdelös för samhällets fortsatta utveckling (KU 14 908).

Hon skriver också att ju längre en person går arbetslös, desto mer tillbakadragen blir man, rädd att få ett jobb och behöva börja om från början (ibid.). Den nedåtgående spiralen beskrivs här som driven av en rädsla, där nya misslyckanden bekräftar den egna känslan av att vara utan värde i samhällets ögon. Att hamna i den positionen förutsätter i sig ett utanförskap, man är någon som samhället kan betrakta, utan att själva kunna vara delaktig i det.

En medelålders man skriver: ”att vara arbetslös är att ha mardrömmar om nätterna och svårt att sova, att känna sig utslagen och fråntagen sin rätt i samhället där man inte längre är efterfrågad” (KU 14 778). Här ser vi hur känslorna utanförskap och värdelöshet löper samman i en springande punkt. Den som är efterfrågad i samhällsgemenskapen hör också till den. Det är marknadens logik om utbud och efterfrågan som översätts till samhällets relation till individen, där samhället blir synonymt med marknaden och individen, eller snarare subjektet, med varan. Att sälja sin arbetskraft glider över i ett krav på att sälja sitt själv. Det måste då vara ett ”själv” som efterfrågas, som duger på arbetsmarknaden och som har de rätta moraliska kvaliteterna. Här möts de två argumentativa traditioner som Åsa Mäkitalo tar upp: arbetsmarknadens logik och individens moraliska status i producerandet av den Kompetente Arbetssökanden, som Daniel Persson Thunqvist uttrycker det (Mäkitalo; Persson Thunqvist, denna volym).

Vrede, besvikelse, bitterhet

Den dagliga paradoxen att stå till arbetsmarknadens förfogande men aldrig vara efterfrågad gör att individen känner sig värdelös. Men denna paradox kan också väcka vrede bland de arbetslösa: ”Inte kan man år efter år stå till arbetsmarknadens förfogande. Det blir i det långa loppet en djup, kränkande cynism. Varför stå till någons förfogande som verkar ge självaste f-n i en?” (KU 14 946).

Vreden riktas ofta mot politiker som man uppfattar utövar en sned fördelningspolitik, där de som har mycket får mera och där man sparar på dem som redan har det knapert (KU 15 298, KU 14 945, se ovan, KU 14 930). En 38-årig före detta kontorsarbetande kvinna skriver:

Jag tycker att ordet arbetslös har en negativ klang och att arbetssökande låter bättre, mer aktivt och lättare. Trots allt är de flesta arbetssökande inte utan arbete för att de inte vill arbeta, utan för att de p g a arbetsbrist, konkurser eller liknande har blivit utan arbete. Därför blir jag så arg och besviken när politikerna hela tiden ska försämma för de som redan har fått det sämre. Det är fel att behöva leva på bidrag och liknande, men det känns som politikerna sparkar på de som redan ligger ner. Sänkningen av a-kassan från 80 till 75 % kommer inte att få fart på Sverige (KU 15 059).

Med utgångspunkt i ett betygande av arbetslösas arbetsvilja, vilket är nödvändigt för att kunna kräva något överhuvudtaget, riktas kritiken mot en politik som upplevs som orättvis. Den kan bara betraktas som orättvis om man utgår från att den arbetslösa är *förtjänt* av samhällets stöd och att de dessutom helst har råkat i olycka *utan egen förskyllan*. Utan dessa betygelser finns risken att bli anklagad för lättja och parasitism, för att vara en *oförtjänt* arbetslös som bara har *sig själv att skylla* och därmed inget alls att säga till om (Andersson, 2003:28; Howe, 1990; Sjögren, 1997; Tierney, 1958; Jordanson, 1998; Mäkitalo denna volym).²¹ Så länge den arbetslösa intar positionen som förtjänt, som offer, finns ett visst utrymme för kritik av den externa kategoriseringens yttringar.

En ung kvinna från norra Sverige skriver att de fattiga blir fattigare med regeringens politik. Hon tillägger att hon hoppas hon inte varit för hård mot regeringen med detta uttalande (KU 14 655, se även KU 14 802, KU 15 068; Andersson, 2003:86, 94). En annan kvinna skriver att hon tidigare varit en glad och utåtriktad människa, men att arbetslösheten gjort henne tystlåten och bitter: ”den har gjort mig till en hård och bitter människa som jag inte känner igen. Min man säger att jag kan göra vad jag vill, men jag har handlingsförlamning” (KU 14 954).

²¹ Begreppsparet förtjänt/oförtjänt härrör från fattigvården från förra sekelskiftet, men lever kvar än idag i synen på arbetslösa.

Depression och handlingsförlamning

De känslor som kanske förknippas allra mest med arbetslösheten är depression och passivitet. Här har jag dock valt ordet handlingsförlamning hellre än passivitet, dels för att det är ett uttryck som används i beskrivningarna, dels därför att jag tycker det är ett bättre begrepp än passivitet. Passivitet har fått en nedvärderande klang, en ton av anklagande över att en person inte är aktiv (se Levin, denna volym). Handlingsförlamning beskriver ett tillfälligt *tillstånd* som man drabbas av, inte en *egenskap* som tillskrivs individen. Även här ligger maktlöshet nära, i meningen *inte mäkta med*, eller inte känna att man kan påverka sin situation.

En kvinna från en större stad på västkusten, född 1940, skriver: ”Man känner sig handlingsförlamad. Jag som alltid har känt mig trygg i mig själv. Alltid varit glad och pigg. Så är det inte nu [...] trött ända in i själen” (KU 14 958). Hon får kortare jobb mellan arbetslöshetsperioderna och tycker det blir värre för varje gång hon på nytt blir arbetslös. När hon lämnat den efterfrågade beskrivningen av ”en dag i mitt liv” hittar hon visserligen mer positiva sidor med att vara arbetslös: ”Så ibland tänker jag att det är skönt att vara arbetsbefriad”. Men hon avslutar brevet med orden ”innerst inne känner man sig värdelös” (ibid.). Trots slutsatsen blottas här en glimt av en annan tolkning av den arbetslösa tillvaron, som pekar på en ambivalens i situationen.

Mannen som nekades låsa sina lån i exemplet ovan, tyckte det var pest att gå hemma (jämför Andersson, 2003:79f). Han skriver att han led av ”oföretagsamhet” och drack alkohol för att ”lindra tiden”, som han uttryckte det (KU 14 925). Han avslutar sin berättelse med ett försök att beskriva sina känslor:

Mina innersta känslor är svåra att skriva om men jag gör ett försök. Jag känner mig lurad av en regering som sa sig tillhöra arbetarklassen, men som inte styrde upp den här Moder Svea på rätt köl under de mest hektiska åren i slutet av 80-talet utan bara teg och ville ha politiska poänger [...] Jag känner mig dubbelt lurad när samma regering, efter en borgerlig regering, slår på de små och sjuka och vill ha sänkningar både här och där. Sviken, tappad, aldrig återfunnen. Jag känner mig rotlös som om jag inte behövs i detta moderna samhälle, där en del ska ha tre, fyra jobb och sedan en del inget alls [...] Jag har lärt mig så mycket på att vara arbetslös bli att fylla i blanketter i två exemplar, ta kontakt med Cirkus Försäkringskassan i [x-stad], tala med öm röst då man egentligen bara vill skrika rakt ut (KU 14 925).

Känslorna blir här en ingång till en samhällskritik, ett slags motstånd mitt i maktlösheten. De pendlar mellan ilska och uppgivenhet, mellan arg kritik och känsla av utsatthet.

Just uppgivenhet är en känsla som många arbetslösa vittnar om. Den 45-åriga man som skrev om varje dag som ett utanförskap beskriver arbetslösheten som en dränering av kraft, något som suger musten ur honom:

Arbetslösheten är som ett knivhugg i ryggen, ett hål där livet och luften sakta sipprar ut ur [...] I mitten av december 1992 orkar jag inte längre. Jag släpper taget och ”drar täcket över huvudet”. Jag känner hur jag faller ned i den djupaste avgrund. Allt blir svart omkring mig. Försöker förklara för min son att jag just nu inte mår så bra och att jag inte orkar speciellt mycket.

Jag orkar nu inte med några sociala kontakter, ännu mindre orkar jag med mig själv. Vänder på dygnet. Upplever handlingsförlamning och livströtthet. Inget kan påverka mig. Samtidigt, långt borta inom mig finns där en medveten strimma av ljus och hopp. Måste komma tillbaka till verkligheten. Ta hand om min son. Ta hand om mig själv. Ta hand om min kärleksrelation [...] Vill hon ändå ha mig? Jag som nu känner mig som en skurtrasa, upphängd på tork för att den gjort sitt (KU 15 298).

”Träsket”

Den färd neråt som beskrivs i citatet ovan har av en del arbetslösa fått det symboliska namnet *träsket* (Andersson, 2003:74f). Tillvaron i träsket karakteriseras av handlingsförlamning, bristande tidsstruktur, omvända dygn och ibland missbruk av olika slag. Träsket beskrivs oftare som ett hot eller ett passerat kapitel än som det aktuella tillståndet, dels eftersom det i stor utsträckning är just ett hot, dels eftersom det är ett tillstånd av kaos, långt från skrivandets krav på struktur.

Många beskriver en daglig kamp för att hålla motivationen uppe, motivationen att söka jobb, städa eller bara att ta sig upp ur sängen. Det är något som också framhålls i råd till arbetslösa, i handböcker, artiklar och på arbetsförmedlingen: skaffa struktur, var aktiv, sök jobb. På så sätt är diskursen självmotsägande: den arbetslösa förväntas må dåligt, men måste ändå tvingas att fungera som aktiv eller ”kompetent” arbetssökande (se Persson Thunqvist denna volym). En kvinna från en mellanstor stad, 44 år, skild och med två tonårsbarn skriver att hon varit arbetslös i två år och att det är mer än hon står ut med. Hon mår dåligt, orkar ingenting och måste tvinga sig till att sköta de vardagliga rutinerna. Hon fortsätter: ”Jag känner mig arg, avundsjuk, ensam, ledsen och det lilla självförtroendet man hade är helt borta” (KU 14 754).

Ofta blandas många känslor, ibland motstridiga, på det här sättet i berättelserna om arbetslösheten. Känslorna är det jobbigaste med att vara arbetslös, skriver en 42-årig arbetslös kvinna från södra Sverige: ”Dom åker berg- och dalbana varenda timme på dygnet. Och det värker i bröstet.” Hon skriver om hur arbetslösheten gett henne ilska, besvikelse och sorg, men också om glädje, ödmjukhet och emellanåt en ”förlamad tacksamhet”. Ambivalensen är ett genom-

gående tema i hennes beskrivning, hon skriver att självkänslan rinner ut med diskvattnet varje morgon och att gråten aldrig är långt borta, men skäms i samma stund när hon jämför sig med de fattiga människor hon arbetat med som volontär i Chile, innan hon blev arbetslös. Hon har det ju bra jämfört med dem, men skriver också att ”det är liksom inte riktigt kul att ha det så här”. Hon är ensamstående med ett barn på tio år och lever på existensminimum. Mannen i det längre citatet ovan uttrycker skillnaden mellan arbete (lön) och arbetslöshet (a-kassa) som en växling från karusell till berg och dalbana:

Lön, bidrag, räkningar – ger lite kvar
A-kassa, räkningar – inget kvar.

Lön – varje dag mat
A-kassa – fastedagar.

Från livets karusell
Till livets berg och dalbana (KU 15 298).

Han skriver om hur perioder av depression varvas med hoppfulla perioder då han känner sig upprymd: ”Två år av mardrömmar, ångest och depression blandat med upprymdhet. Var skall detta sluta? När ska det ta en ända?” (ibid.). En plats i ett ALU-projekt²² medverkar till en förändrad situation:

Härligt att få vara tillsammans med människor igen. Härligt att ha arbetsuppgifter tillsammans med andra människor. Social gemenskap. Upplever nu, att jag har mer tid. Dagarna är inte längre lika svarta. Känner att jag har mer tid till min kärleksrelation. Det är fortfarande pengar som saknas men jag mår mycket bättre än vad jag gjort på mycket länge. Ett par månader i hetluften. Känner mig behövd. Behöver själv stimulansen från ”arbetskamrater” och kursdeltagare (ibid.).

”Räddningen”

När tillvaron i träsket (eller hotet om en sådan tillvaro) bryts, beskrivs orsaken till vändningen ofta som ”räddningen” av de arbetslösa. Det kan symbolisera alla möjliga anledningar till att strukturera tiden och/eller ge den mening; en hund att rasta, en dator att sysselsätta sig med, någon annan att ta hand om, kristen tro, eller som i fallet ovan; en så kallad arbetsmarknadspolitisk åtgärd (Andersson, 2003, s. 74). Det som i dessa citat beskrivs som häftiga växlingar kan också ses som ett utslag av en grundläggande ambivalens, dels mellan motstridiga känslor, men också mellan det förväntade och det individuella. Det förväntade behöver då inte vara samma sak som det negativa; det kan också vara en fråga om att växla från en förväntad känsla till en annan. En 22-årig kvinna från ett mindre samhälle

²² Arbetslivsutveckling, en form av praktik som ersattes på a-kasse-nivå och som var vanlig på 1990-talet, se Mäkitalo, denna volym.

i Norrland beskriver en sådan förändring. Hon skriver att hon först tyckte det var skönt att vara arbetslös eftersom hon, trots sin ringa ålder, arbetat oavbrutet sedan hon slutat skolan. Det som hände var att hon, med egna ord, blev ”oerhört lat”. Hon sov och tittade på TV och gjorde i princip inget annat:

Man varken diskar, städar, plockar ihop eller bäddar sängen. Finns det ingenting att se på tv-n spelar man tv-spel eller läser en bok. Dagarna går och blir till veckor, veckorna blir till månader och man gör absolut ingenting. Man vill inte göra någonting. [...] Arbetslösheten gjorde mig till en lat, trött, sur människa. Jag hade ingen glöd. Allt gick i svart fast man egentligen inte insåg det då. När jag började en utbildning blev det en vändning på mitt trista liv. Nu har jag blivit glad, pigg och en harmonisk människa, och får saker och ting gjorda. Min syn på livet har definitivt förändrats. Jag tycker att livet är alldeles för dyrbart och kort för att slänga bort det på att sova och inte göra något (KU 15 316).

Kvinnan är en del av en hel grupp unga kvinnor som skrivit till Nordiska museet och som verkar ha gått samma kurs och skrivit inom ramen för den. Deras berättelser är likartade och jag ser dem som formade av omständigheterna i hög grad; en beskrivning av en tillvaro i träsket där kursen kom som en *räddning*.

Att deras text på detta sätt är diskursivt formulerad, eller *färdigberättad*, gör dem dock inte mindre sanna eller verkliga. I själva verket ser jag det som ett exempel på det jag skrev inledningsvis: att diskursen reproduceras på individnivå och att den i varierande grad är *kännbar* för de arbetslösa. Kvinnan i citatet ovan har utan tvivel *känt sig arbetslös* i ordets mest ”svarta” bemärkelse, men också i uppfyllandet av bilden av den aktiva arbetssökande som lyckats få struktur på tillvaron.

Att känna sig arbetslös innebär att identifiera sig med kategorin arbetslöshet, som i sin tur är diskursivt reglerad som något negativt. Identifikationen innebär på så sätt i sig en stigmatisering. Denna process av identifikation och stigmatisering är nödvändig för att uppnå normalitet *som arbetslös*; att vara lidande är nödvändigt för att visa sig förtjänt av samhällets stöd. Det är dock en bräcklig normalitet som kräver ett dagligt repeterande av arbetsviljan inför sig själv och andra, för att den arbetslöse inte ska definieras som oförtjänt (Howe, 1998).

Det finns också en utväg ur träsket; ”räddningen”. Den kan också beskrivas som en färd mellan olika faser, där ”nyorientering” utgör slutpunkten (Andersson, 2003, 72). Det är ett tillstånd i transit, och innebär att man blir en aktiv eller kompetent arbetssökande. Men det förutsätter att man lyckas att få ett arbete: tiden i transit är begränsad. På detta sätt avlöser nedåtgående och uppåtgående spiraler varandra, vilket av de arbetslösa upplevs som att åka känslomässig berg och dalbana.

Ambivalens

En del berättelser kretsar mer än andra kring själva motstridigheten i den nya situationen som arbetslös. I själva ambivalensen finns intressanta relationer som jag vill analysera som ett slags nycklar till fältet arbetslöshet, i enlighet med den strävan att söka ”öppna” det mot andra tolkningar än de givna som jag beskrev inledningsvis. I första hand kommer jag att analysera den ambivalenta relationen mellan utanförskap och frihet. Ovan har vi sett exempel på hur utanförskapet inte innebär någon frihet, eftersom normalitet krävs för att uppnå frihet, närmare bestämt en samhälleligt sanktionerad frihet. Ändå finns spår efter en annan frihet i materialet. Poeten János Kató skriver:

Fri från arbete

Sårad och utstött

I frihet

utan gränser

blomstring

eller undergång

gäller!

(KU 14 781)

Arbetslösheten rymmer här både ett hot och en möjlighet, utgör en potential för både utanförskap och frihet. På ett liknande sätt beskriver en arbetslös kvinna hur hennes känsla av utanförskap byts mot något annat. Hon skriver att en bild växte fram inom henne, en bild av hur hon levde och skulle leva framöver. I bilden går hon längs en plexiglasskiva. På andra sidan finns de ”tillhörande”, de som arbetar. Hon kan se dem och längta dit, men får inte komma in igen. De tillhörande ser tillbaka på henne med förakt. Hon beskriver det som en mycket omskakande och skrämmande insikt, och bär med sig denna bild under en lång period. Men så småningom växer en annan insikt fram:

Men då! Då är jag ju fri! Om jag ändå inte får vara med i samhället, då kan jag ju göra vad jag vill! Ingen bryr sig, så då så!

Och detta var samtidigt som man diskuterade i massmedia en norsk professors bok om att Varför ska man arbeta? Varför anses det så viktigt? Vad är det i vår kultur som gör att vi definierar oss efter vårt arbete och anser att den som är arbetslös är värdelös?

Jag har inte läst boken än, men den debatten hjälpte mig (KU 15 095).

Lite senare i uppteckningen skriver hon att hon har fått en sådan glädje, och att lugnet har djupnat (ibid.). Utanförskapet *definierades om* till frihet, vilket gav plats för nya känslor. En man skriver att arbetslösheten sått två frön i honom, ett negativt och ett positivt. De negativa känslor han förknippar med arbetslösheten

är trötthet, besvikelse och aggressivitet. Det som är positivt är att han fått utrymme för sin kreativitet. I en tänkt dialog skriver han:

Vad är botemedlet mot denna farsot?

Meningsfullhet. Men vägen dit är lång (KU II 15 774).

Trots att han har sina skapande intressen verkar han ha svårigheter att skänka mening åt sitt liv, vilket visar sig när han beskriver sina känslor ytterligare: ”Jag får en känsla av otillräcklighet, oduglighet, frustration och utanförskap” (ibid.). Kreativiteten blir inte ”på riktigt”, fungerar inte som det erkännande av samhällstilhörigheten som ett avlönat arbete är. Krasst uttryckt är det svårt att hitta meningsfullhet i något som ingen betalar för. Sett ur en mer existentiell synvinkel förvandlas görandet till varande och blir till en fråga om en förlorad relation till omvärlden som individen upplever när han/hon inte är efterfrågad eller behövd.

En kvinna skriver först att hon känner en stor frihet, att hon har tid för sina närmaste, kan själv ta hand om sin son och studera data och engelska; en känsla av frihet och självbestämmande som sedan blandas med andra känslor:

Jag har tid, tid, tid. Jag kan göra vad jag vill, det är som att från att ha varit slav böjd under arbetets ok och tristess ha blivit utsläppt i frihet, Det är just så jag känner, en stor frihet. Men samtidigt kommer vemodet på tanken av alla dessa arbetsår och studier [...] Jag har oftast avskytt mitt arbete. Arbetskamrater, en del som man kanske inte alls tycker om, men ändå är tvungen att träffa och arbeta ihop med, och krävande, sjuka människor [...] det är en sån stor glädje att få planera varje dag precis som man vill [...] Jag cyklar, promenerar, bakar, lagar god mat, stickar, läser, umgås med människor som jag tycker om, kanske får jag tid att bygga upp ett socialt kontaktnät.

Men, jag säger men. Så kommer det över mig hur fel det är ändå att behöva vara arbetslös och få pengar utan att arbeta [...] Jag duger inte som arbetskraft längre. Jag nästan skäms att skicka iväg mina betyg och ansökningsblanketter. Jag känner mig patetisk och utslagen (KU 14 747).

Här kan man verkligen tala om en känslornas berg- och dalbana, men vid närmare påseende är det snarare fråga om just dubbla, nästan samtidigt känslor. I början och i slutet av citatet finns spänningen mellan utanförskap och frihet, fast här i omvänd ordning; citatet börjar i en känsla av frihet och slutar i en känsla av att vara ”utslagen”. Det är en frihet besmittad av ett ”förgäves”, präglad av meningslöshet. Men här finns också en tudelad användning av ordet frihet i sin tur. Dels finns frihetskänslor förknippade med en lättnad från ”arbetets ok”, dels finns friheten i att själv få planera sin dag. Friheten visar sig vid närmare påseende vara en fråga om både *frihet från* något och *frihet till* något.

Lättnad

Den arbetslösa tillvaron upplevs ibland som en lättnad från ett problematiskt arbetsliv. Den upplevda friheten blir då en *frihet från* något. En av de arbetslösa skriver att hon skulle vilja bidra med en lite speciell vinkling av problemet, nämligen om man blir arbetslös från ett jobb som man vantrivs med. Hon arbetade som vårdbiträde och blev varslad. Motstridiga känslor kom upp inom henne, dels frihet, dels osäkerhet. Lättnaden var inte odelad eftersom hon hade lärt sig att man ska vara stolt över att ha ett arbete, man ska göra rätt för sig, inte vara arbetsskygg och inte leva på bidrag. Mitt i omställningen drogs varslet tillbaka och kvinnan utsattes på nytt för känslostormar (KU 15 072). Själva omställningarna upplevde hon som oerhört arbetsamma.

En annan kvinna beskriver hur arbetet som vikarierande socionom blev alltför slitsamt, med ständigt nya arbetsplatser och långa resor till arbetet, vilket i kombination med privata problem gjorde att hon kände ett *behov* av perioder av arbetslöshet för återhämtning och vila. Hon skriver att det finns inga platser för vila, som samhället är organiserat, om man inte är direkt sjuk (KU 14 892; Andersson, 2003, s. 109). Här får man påminna sig om att materialet är skrivet under första hälften av 1990-talet, då den samhälleliga synen på sjukskrivna var annorlunda än idag. I den uppföljande insamlingen skriver kvinnan att arbetslösheten inneburit att hon kunnat utveckla sig och leva ett flexibelt liv, och att det har känts som en lättnad att slippa vissa sidor av arbetslivet (KU II 15 781). Ytterligare en kvinna skriver om arbetslösheten som en lättnad. Hon fick sitt första arbete redan i tonåren, genom en bekant:

Det var ett fabriksjobb där man packade, adresserade och plastade veckotidningar. Det var tungt, monotont, stressigt, tråkigt och smutsigt. Första veckorna där var jag helt övertygad om att sluta direkt för det var det värsta tänkbara för en osäker och blyg tjej som jag. Arbetskamraterna var tjejer och killar som var minst fem år äldre än jag och ledningen var inte de vänligaste man kan tänka sig. När jag sa hemma att jag ville sluta blev jag övertalad varje gång att inte göra det, för ”det var ju ändå ett jobb”. Jag gled in i en annan värld, anpassade mig, vande mig och när jag väl lärde mig maskiner och dylikt så såg jag bara pengarna (KU 15 009).

Under en sjukskrivning för ryggproblem började hon se sig om efter något annat och sade upp sig när hon hittade en reseledarutbildning utomlands:

Jag jobbade en månad efter den dagen, men jag tror att jag började min förändring redan då. Jag kunde slappna av och öppna mig för [pojkvännens namn] och resten av världen, det var som om en sten sakta höll på att försvinna från mina axlar (ibid.).

Efter sju månader av arbetslöshet hamnar hon på en ungdomspraktikplats, där hon vantrivdes och kände sig utnyttjad: ”Ännu en gång var arbetslösheten en befrielse för mig” (ibid).

En man beskriver sina dagar och deras innehåll av hushållsarbete, hundrastning och att sitta vid sin dator. Han skriver att det kan verka enformigt, men att han hade haft mycket tråkigare på en del arbeten (KU 14 919). En äldre kvinna i materialet som samlades in via Platsjournalen skriver att hon haft tråkiga och monotona arbetsuppgifter och att arbetslösheten känns ”som att hämta andan i livet” (Brev 20). Men lättnaden är inte heller här odelad. På min fråga om negativa upplevelser av arbetslöshet svarar hon att hon saknar sina arbetskamrater och tycker man blir lite ”ensam och udda” som arbetslös. Hon ser även ekonomin som ett problem.²³ Även här finns alltså en ambivalens mellan frihet och utanförskap.

I några fall har orsaken till arbetslösheten varit mobbing på arbetsplatsen, vilket självklart gör att arbetslösheten upplevs som en lättnad. ”I den posttraumatiska kris [...] känns arbetslösheten som en befrielse från ett ovärdigt liv”, skriver en kvinna (KU 15 093). Det är tredje gången i livet som kvinnan ifråga blir arbetslös och hon tycker det blir lättare för varje gång. Det hon tycker är svårt är att ”bygga” varje dag själv, utan att ha något eller några att relatera till i vardagen. Här ligger friheten nära både ensamhet och meningslöshet; det som ingen annan efterfrågar blir utan värde, relativt och skört, som i fallet med mannen ovan. Men samma byggande som här beskrivs som mödosamt upplevs av andra som en frihet, som vi också sett ovan.

Det behöver inte vara så dramatiska händelser som mobbning som gör att arbetslösheten känns som en lättnad. Ofta föregås den av en turbulens på arbetsplatsen, antingen på grund av varsel eller hotande varsel. Så skriver en medelålders kvinna att det var en enorm lättnad när hon lämnade arbetsplatsen, en arbetsplats som hon trivdes med och ett arbete hon älskat, men där klimatet blivit allt sämre i takt med företagets problem med lönsamheten (KU 14 779). I ett annat fall var det tvärtom så att arbetsplatsens turbulens orsakade frivilliga uppsägningar.²⁴ En man som arbetade inom fritidsförvaltningen i en större stad skriver att den nya chefen körde arbetsklimatet i botten och att flera sade upp sig samtidigt med honom på grund av detta: ”Då kändes arbetslösheten som en befrielse. Magsmärtor, dålig sömn och halsbränna försvann redan efter två veckor” (KU 14 630). Arbetslöshet kan alltså upplevas som en frihet från arbete, om arbete upplevs som ett sämre alternativ, vare sig det gäller sociala, arbetsmiljömässiga eller personliga problem. Det kan förstås ses som ett val mellan pest eller kolera, men jag har lyft fram dessa exempel för att relativisera normen

²³ Se Andersson (1997).

²⁴ Vilket bestraffas med ett par månaders avstängning från a-kassan i normala fall.

om arbete genom att visa att arbetslösheten på en individuell nivå kan upplevas som en befrielse.

Fri att

Hittills har vi alltså uppehållit oss vid *frihet från* något. Men vad är det arbetslösa känner sig *fria till* att göra, känna, tänka? Huvudsakligen är det fråga om två saker: dels att styra sin tid och sitt liv i större utsträckning och dels att förverkliga sig själva genom kreativa aktiviteter eller genom att lära sig göra ingenting och må bra av det, det vill säga gå ner i varv och ”hitta sig själv”.

Att arbetslösa mår bra av att aktiveras är en oomstridd ”sanning” som har en mäktig grund i den historiska betydelsen av arbetslinjen, det vill säga att man sedan 1930-talet fört en arbetsmarknadspolitik som syftar till sysselsättning i form av nödhjälpsarbeten²⁵ (vilket senare fick andra namn, se Persson-Thunqvist, denna volym) hellre än enbart kontant understöd: ”Kontantlinjen sades uppmuntra lättja och understödstagaranda” (Unga 1976: 78). Dessa tankegångar kan man tolka som ett omhändertagande, men kan också ses som symptom på en rädsla för vad människor ska ta sig till om de själva får bestämma över sin tid. Redan i industrialiseringens barndom fanns farhågor hos de styrande, över vad arbetarna skulle göra av sin fritid (Thompson, 1967). Rutinisering och aktivering är över huvud taget ett grundläggande sätt att ordna och disciplinera individerna i det moderna samhället. Följaktligen mår många arbetslösa bra av att aktiveras, vilket vi såg i några av exemplen ovan, där rutiniserad aktivering kom att upplevas som ”räddningen”. Men för andra framstår aktiveringen snarare som en påtvingad disciplineringsåtgärd. Det finns arbetslösa som klarar att disponera sin tid (eller är glada över att slippa strukturera den) och hitta mening i andra aktiviteter och relationer (Andersson, 2003, s. 113).

En man tycker det är en stor fördel att få planera sin tid själv. I hans fall är det framförallt måltider och träning som styr dygnsrytmen. Som arbetande var dessa aktiviteter anpassade efter arbetslivet, vilket gjorde att han hade svårt att hinna med familjelivet på kvällarna. Nu tycker han sig ha blivit mer social och mår bättre fysiskt när han själv får bestämma över sina mattider (KU 14 774). En annan man skriver att arbetslösheten betyder två olika saker för honom. Han anser det vara en lugn tillvaro och uppskattar att få planera sin tid själv. Å andra sidan upplever han det frustrerande att inte få något jobb (KU 15 030). Ett år senare skriver han att känslan av frihet är påtaglig och att det är ett privilegium att få planera sin dag själv, men att det fortfarande är svårt att få arbetsgivare intresserade. Han beskriver hur han ser på framtiden:

”Det är en ny, underlig känsla som jag har erhållit sedan jag blev arbetslös 1994. Jag har ingen entusiasm kvar till arbetslivet” (KU II 15 789). Han förklarar

²⁵ Senare en företeelse med andra namn, som ALU eller ungdomspraktik, se Persson-Thunqvist denna volym.

att han kan känna sig intresserad av de arbeten han söker, men saknar känslan av stimulans som han är van att känna vid tidigare förändringar i livet (ibid.). Det han beskriver skulle i tidigare forskning om arbetslöshet förmodligen beskrivas som resignation, en anpassning till en ”lägre” nivå. Jag vill pröva att omtolka känslan till att gälla en anpassning som inte nödvändigtvis behöver vara negativ. Det jag vill påpeka är att det inte finns något *av naturen givet* som säger att en tillvaro utan avlönat arbete måste vara ett lidande. Däremot ”måste” det vara så i vårt samhälle, vilket gör att det inte är något fritt val för varje enskild individ att känna som den behagar under arbetslösheten.

Många arbetslösa ägnar sig åt kreativa sysselsättningar av olika slag, måleri, skrivande, att sy eller till och med komponera musik. En kvinna skriver att hon alltid varit glad åt sina arbetslösheter och att hon alltid förknippat arbetslöshet med kreativitet och effektivitet. Hon sysselsätter sig i hemmet, både med rutinarbete och mer skapande verksamheter som att sy, måla om, laga saker (KU 14 642). Flera kvinnor har på detta sätt funnit en alternativ sysselsättning i hemarbete, vilket i sin tur skapar en annan underordning, eftersom det sätter kvinnor i en långvarig beroendeställning till män eller samhället. I avhandlingen har jag argumenterat för att själva den individuella tillfredsställelsen reproducerar asymmetriska genusrelationer. Makt, i Foucaults mening, behöver inte vara repressiv utan kan även vara produktiv till sin karaktär. Eftersom individen är ett säte för makt (a ”vehicle of power”) producerar hon sin egen disciplinering, som på ett individuellt plan ger tillfredsställelse och på ett strukturellt plan ger fortsatt underordning (Andersson:9, 116ff). Det som ur ett perspektiv kan te sig som ett brott mot diskursiva beskrivningar av arbetslösa, kan alltså passa in i en annan (under)ordning: relationen mellan könen, på en strukturell nivå. På en individuell nivå har flera kvinnor upplevt arbetslösheten som en befrielse från den ena halvan av dubbelarbetet, vilket skapat ett efterlängtat *existentiellt utrymme* (ibid.). Med existentiellt utrymme menar jag en möjlighet till eftertanke och reflektion, tid till självförverkligande i konstnärliga aktiviteter eller bara tid att ta det lugnare. Så skriver flera arbetslösa att de upplever ett större lugn som arbetslösa, att de känner mindre stress. En av dem skriver att hon inte längre är lika stressad, humöret har dämpats och att hon mognat av arbetslösheten (KU 15 318, jämför KU 15 241). En annan kvinna skriver:

Jag skulle önska att alla människor kunde uppleva och ta åt sig vardagen och naturen på ett lika härligt och positivt sätt som jag lärt mig. Jag har blivit mycket lugnare och kan idag njuta av livet ”varje dag”, inte bara under helgen eller semestern. Stress och ”måsten” gör sig inte längre så påminna. Idag tar jag mig mycket mera tid för mig själv och mina närmaste (KU 15 017).

Detta existentiella utrymme är minst lika efterlängtad idag som på 1990-talet när detta skrevs. Men, som jag diskuterade ovan, arbetslösheten ”får” inte ses som ett alternativ till ett stressigt arbetsliv, därför blir friheten förbjuden.

Förbjuden frihet

Den unga kvinna som förut hade ett slitsamt fabriksarbete skriver att omgivningen är mer oroad över hennes arbetslöshet än vad hon själv är (KU 15 009, jämför KU 14 961). Hon trivs med friheten och skriver att missnöjet ligger helt hos hennes omgivning. Men missnöjet påverkar henne ändå en del, eftersom hon känner sin arbetsfrihet ifrågasatt:

Hade önskat att det var frivilligt att känna som man ville. Jag tycker inte man ska behöva ha skuldkänslor för att man är en av de arbetslösa. Det skrivs och pratas så mycket om si och så många procent i den och den kommunen som är arbetslösa och jag är ”bara” en av dem. Är jag en sämre människa för att jag inte har något jobb, och framförallt för att jag trivs med det? (KU 15 009).

Det är inte frivilligt att känna hur man vill när man är arbetslös. ”Fel” känslor bestraffas på en rad olika sätt; genom andra människors avståndstagande, egna skuldkänslor och mediala beskrivningar (se Levin denna volym) men också av politiska beslut och ekonomiska sanktioner. Vissa känslor är ”förbjudna” om man är externt kategoriserad som arbetslös (Jenkins, 1997). Det uppstår en risk för alternativa kategoriseringar som lat, ”arbetsskygg” eller ”bidragsfuskare”, vilket i sin tur innebär att de arbetslösa blir betraktade som oförtjänta. Det visar sig i att de som upplever arbetsfrihet inte heller tycker sig kunna vara öppna med det. En kvinna skriver:

Jag har en önskeframtid.

Att kunna arbeta några dagar i veckan ute i arbetslivet och ”jobba” hemma de andra dagarna. Och att den inkomsten skulle räcka. För att arbeta heltid igen lockar inte då jag har funnit mig i den här situationen och mår ganska bra.

Att förkovra mig med linodlingskurser, hönskurser, utställningar, arbetsmarknadspolitiska åtgärder, lyssna på föredrag, åka på studiebesök, få vara aktivt med i livets glädjeämnen ger mig så mycket just nu att det är nästan tur att jag är arbetssökande. Men säg det inte till nå'n (KU 14 767, jämför Andersson, 2003, s. 108).

Det är inte möjligt att berätta om sin trivsel öppet, förutom omgivningens fördömande kan det rent konkret innebära indragen ersättning från a-kassan. Uppvisandet av arbetsvilja är och har alltid varit en del av själva definitionen av arbetslösa. De som ändå upplever positiva sidor med arbetslösheten tvekar därför att kalla sig arbetslösa (Andersson, 1997; Bäckström, 1997). Identifikationen i

kategorin, den interna kategoriseringen, stämmer inte om man upplever arbetslösheten positivt. Frågan om *hur pass arbetslös* man känner sig är därför intimt sammankopplad med *hur man känner sig som arbetslös*.

De arbetslösas medvetenhet om vilka känslor man förväntas ha, är stor. I avhandlingen har jag beskrivit vissa yttringar av denna medvetenhet för ett *reflexivt motstånd*; en medvetenhet om att arbetsfrihet är provocerande och att det underminerar viktiga stöttepelare i vår kultur:

Och jag har märkt att man som arbetslös bör man inte nån gång yttra att det inte är *så* hemskt att vara arbetslös. Jag känner många som är fruktansvärt less på sina arbeten, så pass mycket att dom mår dåligt, och det verkar på dom som att skräcken för att bli arbetslös är det som får dom att stanna kvar /.../ Meningen verkar vara att vi ska gå och beklaga oss hur besvärligt det är, hela tiden. Då känns det bättre för dom som har arbete som dom hatar (KU 14 919; jämför Andersson, 2003, s. 98; Persson Thunqvist denna volym).

En arbetslös kvinna skriver att hon upplever det vara ett stort problem att hon inte får berätta att hon trivs som arbetslös. Hon känner sig tvingad att gå med i "gnyvalsen" och vill helst inte umgås med andra arbetslösa för att de är så negativa (KU II 15 721).

En arbetslös man som kom till Sverige från Finland på 1940-talet skriver att han verkligen saknar sitt förra arbete och sina arbetskamrater. Men han är inte säker på att han vill ha ett *nytt* arbete:

Vill jag verkligen ha ett nytt jobb? Får man tänka så? Jag har hittills klarat mig ekonomiskt bra. Problemen kommer väl när jag är på väg att stämpla ut. Men det är praktiska problem, hur blir det med det psykiska? Kan man må bra utan att ha ett arbete? Får man må bra utan ett arbete, utan att göra rätt för sig? Jag mår, som man brukar säga, efter omständigheterna väl. Egentligen känner jag inget behov av ett arbete för att må bra. Det räcker med det jag gör nu, såsom att måla, hålla på med musik, skriva och läsa samt i övrigt rå över tiden som jag vill. Men jag vet inte om detta bara är försvar, förträngda känslor för att jag inte ska må dåligt. Just nu (24/3 – 1994) vet jag inte. Men jag mår i alla fall inte dåligt (KU 15 028).

Ett år senare skriver han att han har upptäckt en sak när han ser tillbaka på perioden av arbetslöshet. Han tycker sig vara präglad av en luthersk uppfostran, där arbete var ett glädjelöst tvång, ett ok man måste bära. Kravet på att göra nytta präglade både arbetslivet och fritiden under hans trettioåriga arbetsliv. Det kändes förbjudet att göra något som man tyckte om, som han skriver. Han fortsätter: "När därför oket lyfts bort är det svårt att först känna någon lättnad. Den nyvunna friheten kändes i början väldigt "fel" och förbjuden. Kan man inte arbeta måste man må dåligt av det annars är det något fel på en" (ibid.). Men

efter en tid insåg han att det inte var hans fel att han blivit arbetslös och att det var onödigt att må dåligt bara på grund av det. I samband med detta började han ta upp en rad skapande intressen som han förut inte haft tid till. Ytterligare ett år senare, i den uppföljande insamlingen, har han tagit ett steg till i denna riktning. Nu skriver han att han mår tämligen bra och att han *vägrar* att må dåligt eller ha dåligt samvete på grund av arbetslösheten. Han är upptagen med att skriva en bok, komponera musik och måla (KU II 15 028).

Här vill jag stanna upp och väcka frågan om de känslor som väcks hos er läsare när ni läser om arbetsfria människor. Det är något oerhört laddat att läsa om de som uppskattar sin arbetslöshet och ägnar dagarna åt sådant som arbetande människor i bästa fall får en glimt av på sin fritid. Varför blir vi/dom/ni så provocerade av arbetsfria människor? Är det för att alla bär på en hemlig dröm att få bryta upp och strunta i allt en tid, som en av de arbetslösa uttryckte det (KU II 15 794)? Eller är det den ”urgamla skräcken för parasitism” som spökar, tron på att det finns en viss mängd arbete att utföra och att om vissa inte gör sin del blir det en tyngre börda på de som arbetar (Höjer, 1952)? Arbetsmarknaden är betydligt mer komplicerad än så i dessa dagar, men tankebanorna lever kvar i högsta grad (se Levin, denna volym). Även om arbetet inte längre förknippas med fast arbete på fasta tider, lever normen om arbete i grunden ändå kvar. Man kan se det som att disciplineringen har flyttat in i individerna i än högre grad än förut. Och även om gränsen mellan arbete och fritid för många blivit mer diffus, är fortfarande det förstnämnda en förutsättning för det sistnämnda (Allvin m. fl., 2003). Det blir tydligt när det gäller arbetslösas upplevelser av sin ”fria” tid, det blir lätt en känsla av *meningslös eller förbjuden frihet* för de arbetslösa.

En av dem som verkligen inte uppskattar sin arbetslöshet säger i en intervju att hon inte kan njuta av sysslor som hör till fritiden under ”arbetstid”. Det blir fel i hennes värld, precis som vi såg i fallet med den ”lutherskt” uppfostrade mannen. Fritidsaktiviteter ska drivas av en inre lust och vilja, säger hon: ”det får inte bli ett arbete för då är det inte roligt längre” (intervju 97-08-13). I arbetet manifesteras en *produktion av allvar* som fortfarande är central för oss (Gustafsson, 1994). Fritiden har en kompensatorisk funktion som lättnad från plikten, allvaret och nyttan. Friheten att ”göra vad man vill” blir därför meningslös för de flesta arbetslösa. Det yttrar sig också i en annan, förbjuden arbetslös känsla; trötthet. Arbetslösa tycker inte att de ”får” vara trötta. Eftersom de inte arbetar har de inte gjort sig ”förtjänta” av vila (Andersson, 2003, s. 42).

Avslutande diskussion

De arbetslösa är mer eller mindre benägna att identifiera sig med kategorin arbetslöshet, att ”ta på sig duken” av arbetslöshet (Andersson, 2003, s. 84). Kategoriseringen är i hög grad extern: den inre känslan av samhörighet är låg. Jag vill hävda att själva kategoriserandet dessutom är stigmatiserande. Detta i kombi-

nation med att den är ekonomiskt och socialt hårt reglerad, gör att kategoriseringen präglas av en hög grad av ofrivillighet. Dessutom finns en slags bestraffande belöning, eller rättare sagt belönande bestraffning i tillhörigheten i kategorin: rätten att lida, vilket är en förutsättning för att få räknas som förtjänt arbetslös. De individuella variationerna till trots är det därför alltid lättare att identifiera sig med kategorin, med alla dess begränsande beskrivningar, än att försöka stå utanför den. Det leder till paradoxen att man som arbetslös måste må dåligt för att må bra, eller åtminstone för att känna sig normal *som arbetslös*.

Tillåtna eller normala arbetslösa känslor är utanförskap, känsla av värdelöshet, skam, skuld, ilska, bitterhet, uppgivenhet, depression och handlingsförlamning. Trots det finns andra känslor också hos de arbetslösa, vilket ofta leder till ambivalens. Ambivalensen kan gälla motstridiga ”normala” känslor, eller känslor som på ett eller annat sätt står i motsatsställning till kategorin förtjänta arbetslösa; frihet, glädje, lugn, vila. Individen tvekar då i vissa fall att kalla sig arbetslös, eftersom själva kategorin inte tillåter sådana känslor. Å andra sidan riskerar han/hon en alternativ kategorisering som oförtjänt arbetslös. Positionen mittemellan, eller bortom, kategorierna förtjänt och oförtjänt arbetslös kan ses som ett frö till förändring av själva kategoriseringen. Men att inta den positionen är inte lätt. Det kräver att den arbetslösa orkar bygga sig ett nytt sammanhang och skänka det sammanhanget mening, vilket är möjligt endast om man lyckas omtolka sitt utanförskap till frihet. Då kan en liten del av de arbetslösa uppnå en slags autonomi, om än tillfällig och bräcklig. Flertalet blir dock kvar i ambivalensen.

Just i de dubbla känslorna frihet och utanförskap, lättnad och otrygghet, vrede och skuld och så vidare, återspeglas maktutövningen som en kamp mellan disciplinering och motstånd. Men det är en kamp som äger rum både inom individerna och utanför dem. Det är ingen vertikal rörelse av makt uppifrån (struktur) som möts av motstånd underifrån (individ). Snarare kan man åskådliggöra maktutövningen så här:

	Repressiv	Produktiv
Inom individen	självdisciplin, skuld	”lusten att göra rätt”
Utanför individen	ek. och social reglering	”den goda viljan”

Lusten att göra rätt och *den goda viljan* är två uttryck jag använder för att fånga den produktiva maktutövningen. Lusten att göra rätt kan sägas vara en vilja att följa samhällets normer och den tillfredsställelse det ger, det kan gälla kontroll över kroppen i form av sunda matvanor och motion, eller att vara ”rätt” sorts arbetslös, den kompetente arbetssökande eller åtminstone förtjänt av samhällets stöd (Andersson, 2003, s. 9, se Persson Thunqvist denna volym). Den goda viljan är ett begrepp jag använt för att täcka in samhällets goda intentioner; att uppfostring av medborgarna alltid sker för deras egen skull eller det allmänna bästa. Intentionerna behöver dock inte överensstämja med konsekvenserna. Den goda

viljans konsekvenser kan mycket väl vara disciplinära, dels som repressiv disciplin, dels som en *uppföstran till frihet* och individuellt självbestämmande, inom givna ramar, som en liberal tankegång med en enorm genomslagskraft i det moderna samhället (Eivergård, 2003).

Här har vi sett hur kategorin arbetslöshet reproduceras genom de arbetslösa individernas beskrivningar av sina känslor. Jag har argumenterat för att ju mer man identifierar sig med kategorin, desto ”svartare” känslor och ”sämre” allmäntillstånd uttrycker den arbetslösa. Men det är heller inte lätt att må bra som arbetslös, eftersom man måste må dåligt för att vara ”rätt” arbetslös. Trots det finns det spår av arbetsfrihet i materialet, vilket bland annat kommer till uttryck i ambivalenta känslor. I själva ambivalensen blottas ett glapp, en dissonans mellan kategori och identifikation, vars dialektik reproducerar och förändrar diskursen i en oförutsägbar riktning. Detta kapitel har varit ett försök att visa potentiella förändringar av kategorins diskursivt reglerade innebörder, samtidigt som jag velat visa diskursens tvingande karaktär.

Kategorin ”arbetslös” präglas alltså av den ”grundläggande maktasymmetri” som nämndes inledningsvis i denna antologi, vilket visat sig i de begränsade handlingsalternativ de arbetslösa har i hanterandet av sin situation. I stora drag har de att välja på att bli kategoriserade som förtjänta arbetslösa ”med rätt att lida” eller oförtjänta arbetslösa med både sociala och ekonomiska sanktioner som följd. I båda fallen innebär kategoriseringen att de arbetslösa sätts i en position som avvikande och utanförstående. I båda fallen blir karaktéristiken ”utan arbete” förvandlad till egenskapen ”arbetslös” och tillståndet ”utan arbete” glider över till att bli ett första förklaringsvärde för hela individen. Eftersom kategorin är konstituerad som ett problem får detta konsekvenser för individens självbild, den arbetslösa börjar betrakta *sig själv* som ett problem. Det får negativa konsekvenser för självkänslan (på ett mer djupgående sätt än vad som kan ändras på arbetsförmedlingens kurser i att söka jobb och hitta sig själv) vilket i sin tur påverkar incitamenten och möjligheterna att söka och få ett arbete. Samhällets sätt att hantera arbetslösa fungerar därmed *kontraproduktivt* med tanke på konkreta politiska mål som full sysselsättning, men *produktivt* när det gäller den goda viljans effekter: att problemet arbetslöshet reproduceras och därmed kontrollen över de arbetslösa.

Referenser

- Allvin, M., Jacobson, A. & Isaksson, K. (2003). *Att avgränsa det gränslösa sjuksköterskearbetet: En intervjustudie om sjuksköterskors villkor och valmöjligheter i bemanningsbranschen*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Andersson, M. (1997). ”Arbetslöshetens diskurs” i Berg, J. O. (red.) *Förnyare, Frustrerade och Fria agenter*. Stockholm: City University Press.

- Andersson, M. (2003). *Arbetslöshet och arbetsfrihet. Moral, makt och motstånd*. Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet: Etnolore 28.
- Berger, P. L. & Luckman, T. (1979). *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Beronius, M. (1991). *Genealogi och sociologi. Nietzsche, Foucault och den sociala analysen*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Bäckström, C. (1997). "Mitt liv som arbetslös" i Berg, J. O. (red.) *Förnyare, Frustrerade och Fria agenter*. Stockholm: City University Press.
- Eivergård, M. (2003). *Frihetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850–1970*. Umeå: Umeå universitet.
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge – selected interviews and other Writings 1972–1977*. Oxford: The Harvester Press Ltd.
- Foucault, M. (1980b). *Sexualitetens historia 1: Viljan att veta*. Stockholm: Gidlunds.
- Foucault, M. (1987). *Övervakning och straff*. Lund: Arkiv förlag.
- Foucault, M. (1993). *Diskursens ordning*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Gustafsson, C. (1994). *Produktion av allvar. Om det ekonomiska förnuftets metafysik*. Stockholm: Nerenius & Santérus förlag.
- Hansson, M. (2004). *Det flexibla arbetets villkor – om självförvaltandets kompetens*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Howe, L. (1990). *Being unemployed in Northern Ireland*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howe, L. (1998). "Scrounger, Worker, Beggarman, Cheat: The Dynamics of Unemployment and the Politics of Resistance in Belfast", *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 4, 531–550.
- Höjer, K. J. (1952) *Svensk socialpolitisk historia*. Stockholm: P.A. Norstedt & söners förlag.
- Jenkins, R. (1997). *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage.
- Jordansson, B. (1998). *Den goda människan från Göteborg: Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*. Lund studies in social welfare 19: Arkiv förlag.
- Lindgren, S-Å. (1993). *Den hotfulla njutningen – att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890–1970*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Ristilammi, P-M. (1994) *Rosengård och den svarta poesin. En studie av modern annorlundahet*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Sjögren, M. (1997). *Fattigvård och folkuppfostran. Liberal fattigvårdspolitik 1903–1918*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Starrin, B. (1996). "Den plågsamma arbetslösheten – om ekonomisk påfrestning och skam" i *Ojämlighet från vaggan till graven – på väg in i 2/3-delssamhället?* Umeå: Rapport från forskarseminariet.

- Thompson, E. P. (1967). "Time, work-discipline, and industrial capitalism", *Past & Present*, 38, 56–97.
- Thörn, H. (1996). "Från medvetande till diskurs. Ideologi, utopi och identitet efter den språkliga vändningen", *Häftet för kritiska studier*, nr 3.
- Tierney, B. (1958). "The dectretists and the 'deserving poor'", *Comparative studies in society and history*, 1.
- Unga, N. (1976). *Socialdemokratin och arbetslöshetsfrågan 1912–34. Framväxten av den "nya" arbetslöshetspolitiken*. Stockholm: Arkiv avhandlingsserie.
- Vallström, M. (2002). *Det autentiska Andra. Om etnografi, etik och existens*. Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet: Etnolore 27.

Kultur, tillhörighet och aktörsskap

Om en grupp arbetsförmedlares sätt att förstå en etniskt segregerad arbetsmarknad

Fredrik Hertzberg

Inledning

Syftet med denna artikel²⁶ är att beskriva hur sociala kategorier baserade på föreställningar om etnisk tillhörighet kommer till uttryck i en intervjusituation, och hur vissa personliga egenskaper och handlingsdispositioner, i denna kategoriserande process, förstås som kännetecken för grupp tillhörighet. Närmare bestämt innebär detta att jag framför allt uppmärksammar hur kategorierna ”svensk” respektive ”invandrare” definieras och ges innehåll. I artikelns avslutande del diskuteras dels vilka konsekvenser detta sätt att kategorisera kan få om eller när det omsätts i arbetsförmedlingens arbete, och dels hur begreppet ”kultur” används som nyckelbegrepp för att förstå sambandet mellan identitet (vilka vi anser oss vara) och aktörsskap (vad vi gör och varför). Texten bygger på min avhandling i etnologi, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet* (Hertzberg, 2003), som handlar om hur en grupp arbetsförmedlare beskriver de hinder, problem och möjligheter som ungdomar med invandrarbakgrund möter på arbetsmarknaden. Liksom i denna artikel analyseras hur gränsen mellan ”svenskar” och ”invandrare” dras, vilka egenskaper som tillskrivs dessa två olika kollektiv och hur dessa egenskaper värderas. Därmed beskriver jag hur en svensk självförståelse uttrycktes, och hur man skapade en bild av dem som inte räknas som svenska. Hur agerar ungdomarna på arbetsmarknaden? Gör de rätt eller gör de fel? På vilket sätt antas deras agerande vara relaterat till en icke-svensk etnisk identitet, erfarenheten av att ha invandrat, eller att vara uppväxt i en familj där föräldrarna har invandrat? Kort sagt: det som uppmärksammas är arbetsförmedlarnas bild av hur relationen mellan tillhörighet och aktörsskap är beskaffad, samt vilka identiteter och sociala kategorier som är relevanta för förståelsen av denna relation.

Empirin till denna studie kommer från forskningsprojektet ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund”, som pågick mellan 1997 och 2000 på Arbetslivsinstitutet i Stockholm, och bedrevs av sociologen Wuokko Knocke och mig. I detta projekt intervjuades 16 arbetsförmedlare i Stockholmsområdet om hur de skattade möjligheterna för denna grupp ungdomar, och vilka hinder och möjligheter och hinder de ansåg vara specifika för dem. Resultatet

²⁶ Jag vill tacka Mats Deland, Ceifo, antologins övriga författare och förlagets bedömare för värdefulla kommentarer. Ansvaret för texten och dess eventuella brister tillfaller givetvis författaren.

från projektet publicerades även i boken *Mångfaldens barn söker sin plats* (Knocke & Hertzberg, 2000). I ”Arbetsmarknadschanser ...” var ett problemfokuserande angreppssätt etablerat. Ambitionen var att utforska ett samhälleligt dilemma: segregationen på arbetsmarknaden, och dess konsekvenser för unga människor. Utgångspunkten var frågan om hur det kommer sig att ungdomar med invandrabakgrund har svårare än andra att komma in i arbetslivet och etablera en position på arbetsmarknaden (jämför Arai m.fl., 2001; Behtoui, 2006). Att formulera problem är, självfallet, en naturlig del av en vetenskaplig arbetsprocess. Men de problemformuleringar som artikulerades inom ramen för detta projekt refererade inte enbart till en samhällsvetenskaplig kontext, utan också till förekomsten av problem i en social eller politisk mening. Frågan gällde varför ungdomar med invandrabakgrund generellt sett hade ett mer utsatt läge på arbetsmarknaden jämfört med andra ungdomar i samma ålder. Men kunskapsintresset räckte längre än till enbart en beskrivning av segregeringsprocesser på arbetsmarknaden. I projektets syftesbeskrivning kommunicerades även åsikten att frågan var ett socialt och arbetsmarknadspolitiskt problem som borde lösas, och att segregationen i fråga är något etiskt oriktigt, ett tillstånd som inte *borde* finnas (Hertzberg, 2003:31; jämför Knocke, 1996). Det dilemma vi avsåg att studera rymde således flera urskiljbara diskussioner. För att studera dilemmat i fråga, och ge oss in i de diskussioner som det implicerar, kom vi att fokusera på en specifik social kategori – ”ungdomar med invandrabakgrund”.

Etnicitet som social kategori

I det följande kommer sociala kategorier baserade på föreställningar om etnisk tillhörighet att studeras. I inledningskapitlet påpekades att människor måste använda begrepp för att kunna orientera sig i en värld av ting och människor. Människors interaktion kräver sociala kategorier – vi benämner och vi blir benämnda, vi kategoriserar och vi blir kategoriserade. Men detta ömsesidiga namngivande har en baksida. Som vi alla vet finns det många grupper eller kategorier av människor som har dåligt rykte och låg social status. Att bli tillskriven delaktighet i dessa kollektiv medför att ens individuella anseende sjunker, oavsett vilka personliga kvalitéer man må ha, och därmed förminskas även ens möjligheter att slå sig fram i tillvaron. Man får bita i det sura äpplet, och sluta att förvänta sig att bli bedömd utifrån vad man gör (eller vill göra). När människor skapar ordning i sin värld genom att sätta namn på andra människor skapar de inte enbart en begreppsmässig ordning, utan också en social. Det är en process där grupper av människor överordnas eller underordnas, kvalificeras eller diskvalificeras och gynnas eller missgynnas.

Etniska identiteter och grupptillhörigheter är goda exempel på hur sociala kategorier kan vara allt annat än just oskyldiga namngivanden. Från första världskrigets skyttegravar fram till 1990-talets (f.d.) Jugoslavien och Rwanda har

vi till exempel haft ett flertal krig fyllda av ond och bråd död, vilka har motiverats med hänvisning till den form av tillhörighet som kallas etnisk. Med termen *ethnicitet* förstås förhållandevis hållbara sociala organisationsformer, i vilka människor gör anspråk på gemenskap och tillhörighet med hänvisning till en gemensam härstamning, historia och egenart. Den samhörighet som frammanas antas vara av mer bestående art. Dess generella motto skulle kunna formuleras: ”vi är det vi är, vi är speciella, och vi har vår unika karaktär, därför att vår gemensamma historia har skapat oss ett gemensamt arv som genomsyrar vår tillvaro”. Under paraplybegrepp ”ethnicitet” samlas dels grupper som organiserat sig i form av nationalstater, och dels minoriteter utan egna statsbildningar; det inkluderar således även de former av gemenskap som i ett äldre vetenskapligt – och kolonialistiskt (Eriksson m.fl., 1999) – paradigm betecknades som ”stammar” eller ”folkslag”. Detta namnbyte markerar bland annat att ett tidigare, eurocentriskt perspektiv har övergivits, och ersatts av ett som betonar likheter i tillhörighets- och identitetsskapande processer världen över (Eriksen, 1993a:10). De franska eller tyska staternas nationsbyggande, för att ta ett par exempel i mängden, är varken mer naturgivna och rationella, eller mindre beroende av gemensamhetsskapande symbolik, än gemensamhetsskapandet hos de grupper som förr kallades ”stammar”.

Parallellt med att den eurocentriska tendensen i forskningen kring dessa sociala fenomen gradvis har fått stryka på foten, har forskningen gradvis kommit att alltmer betona den etniska sammanhållningens *subjektiva* karaktär. Språk, livsstil och tankemönster förstods tidigare som den etniska tillhörighetens objekt och referens. Däri fanns den kärna kring vilken gruppgemenskapen spunnits. I äldre, kanske främst socialantropologisk, forskning betraktades den etniska gruppen som ett socialt isolat, i vilken karaktäristiska gruppegenskaper växte fram under en längre tidsrymd, och i växelspel med tilltagande självmedvetenhet och kohesion. Det holistiska synsätt, som följde med det strukturfunktionalistiska paradigmet inom socialantropologin, och som länge var en av ämnets beståndsdelar (Jenkins, 1997), resulterade ofta i att den dominerande världsbildens och moralens funktionella integration i en grupps rolluppsättningar, institutioner och interaktionsmönster betonades. Modellen betonade kulturell enhet inom ramen för tydligt avgränsade sociala organisationer.

Detta synsätt är till stora delar kompatibelt med den bild av nationell sammanhållning och nationell kultur som först formulerades i europeisk och sydamerikansk nationalism under 1800-talet (Anderson, 1992), och som sedan blivit förebild för såväl statliga som oppositionella etnicitetspolitiska ambitioner. Idén om en gemensam, nationell kultur var central för 1800-talets nationalistiska ideologer och tänkare, oavsett vilken region som skulle ”nationaliseras”. I Sverige, liksom på de flesta andra ställen, var det den numerärt sett minskande gruppen av bönder och lantarbetare som fick tillhandahålla råmaterialet till denna nationella kultur. Redskap, arbetssätt, estetiska uttryck, trosföreställningar, sagor, dräkt-

skick och matvanor – allt tillskrevs ett ideologiskt värde och blev emblem för nationen och den nationella enheten. Nationalismens idé om solidaritet mellan borgarklass och arbetarklass, resursstarka och resurssvaga, urbana och agrara befolkningsskikt var en politisk innovation (Gellner, 1983). Tillsammans med föreställningen om ett gemensamt språk, tydligt avgränsat från hybrida former, berättigade den föregivet enhetliga kulturen den föreställda folkgemenskapens existens – ”vi hör samman, vi har ju samma kultur och vi talar ju samma språk”. Inom samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning har en liknande förståelse av nationalstaten såsom den primära sociala, ekonomiska och kulturella arenan varit dominerande (Wimmer & Glick Schiller, 2002; jämför Ahrne, 1989:39ff). Enheten ”samhälle” har kommit att jämföras med de sociala gemenskap(er) och struktur(er) som avgränsas av nationalstatens policyskapande, våldsmonopol och administrativa maktutövning. Betydelsen av de sociala relationer och lojaliteter överskrider dessa gränser har därmed konsekvent underkommunicerats. Storheterna ”samhälle” och ”nationalstat” har blivit utbytbara.

En rörelse bort från det paradigm där strukturfunktionalism och en för givet tagen nationalism ömsesidigt har gett tankmässiga impulser och näring åt varandra har pågått sedan sextiotalet. Betoningen av kontakt och ömsesidigt beroende har ökat, vilket tydligast tar sig uttryck i det konstruktivistiska perspektiv som först sammanfattades av Fredrik Barth (1969) i slutet av 1960-talet. Barth framhåller att den etniska organisationen och dess uttryck i första hand bör förstås som en konsekvens av att grupper interagerar med varandra, snarare än en produkt av att de utvecklar divergerande sätt att leva i isolering från varandra. Han menar att det är omöjligt att utifrån en inventering av de särdrag en grupp uppvisar dra slutsatser om vilka av dessa kännetecken som kommer att bli relevanta i interaktion med andra grupper. När situationen förändras kan gruppen mycket väl komma att markera andra särdrag, och presentera sig på helt andra sätt. En etnisk grupps uppsättning av identitetsmarkörer bör således inte ses som en mängd traderade egenskaper, utan som en konsekvens av dess relationer med andra grupper. Etniska grupper i samspel utgör en komplex social organisation, i vilken potentiellt särskiljande egenskaper organiseras i termer av etnisk tillhörighet. I de processer där dessa sociala relationer utvecklas *konstrueras* etniciteten. Det grundläggande kriteriet för en gruppens existens är inte att dess medlemmar uppvisar gemensamma kulturdrag, utan att de delar en självtillskriven och av andra tillskriven status. Distinktionerna mellan olika grupper är således implikationer av den polyetniska organisationen: de ömsesidigt igenkända kännetecknen skapas i en process där grupperna är angelägna om att markera gränserna gentemot varandra.

Därmed understryks den *identitetsformerande* aspekten av etniciteten, det vill säga det faktum att människor benämner sig själva, och blir klassificerade av andra, med hänvisning till en föregivet grundläggande identitet. Vi skapar en självbild som får tyngd genom att vi använder andra grupper som negativa refe-

renser. Men vår egen bild av ”de Andra” är långt ifrån alltid beskaffad på ett sådant sätt, att de själva utan vidare skulle acceptera den. Bilden av andra grupper fyller ju ofta funktionen att beskriva för medlemmarna i en grupp vilka de själva är, som en negativ referens. Termerna ”de Andra” och ”den Andre”, vilka ofta används i samtida forskning om identitetsbildning (Eriksson m. fl., 1999), och har sina rötter i Jacques Lacans (1996) arbeten, betecknar en gestalt som upplevs vara skild från den man själv är. Denna avvikande gestalt är, enligt Lacan, central vid formering av identiteter: genom att man avgränsar sig själv från andra, skapas en känsla av vad som är normalt, och ens plats i världen (Reeder, 1992). Begreppsparet ”vi/de Andra” används i det följande parallellt med ett annat begreppspår, ”ingrupp/utgrupp” (Baumann, 1993:53f), för att markera det generella och mindre kontextbundna identitets- och skillnads-skapande momentet i till exempel uppdelningen ”svensk/invandrare”.

De som befinner sig i en minoritetssituation får, just i kraft av denna självspeglade process, ofta uppleva att deras egen grupptillhörighet har ett helt annat, och betydligt mer negativt värde i majoritetens ögon. Dessa negativa laddade bilder, och medföljande negativa förväntningar, kommer inte bara till uttryck i mötet mellan människa och människa. De förekommer lite här och var i omgivningen, till exempel på film, på tv, i reklam, i tidningar – men också på arbetsmarknaden och olika offentliga institutioner. I dessa situationer, när den etniska identiteten blir beskriven på ett stereotyp vis, kan de få samma funktion som en negativ värderad identitet definierad med hänvisning till så kallad ”ras”. Den kategoriserade personen antas vara ”undermålig”, och eftersom denna ”undermålighet” är kopplad till en grupptillhörighet som är mycket svår att avsäga sig, anses den vara nästintill lika naturgiven som de föregivet nedärvda egenskaperna knutna till så kallad ”rastillhörighet”. Konsekvenserna för de kategoriserade kan bli mycket påtagliga, när de externt definierade beskrivningarna i kraft av sin mångfald och sitt omfång tvingar sig på dem och deras självmedvetande (Fanon, 1995; Young, 2000).

Likheterna respektive skillnaderna mellan etnicitet och kategoriseringar grundade på föreställningar om ”ras” uppmärksammar det som Richard Jenkins (1997:57) kallar dialektiken mellan internt och externt definierade sociala kategorier. Förmågan att definiera andra är en betydelsefull maktfaktor, liksom tvånget att behöva erkänna och acceptera en extern kategorisering av sig själv vanligen är en konsekvens av och/eller en orsak till social underordning. Men eftersom kategorisering av det här slaget alltid är en process som pågår *mellan* grupper, blir de sociala kategorierna i den vardagliga interaktionen definierade och avgränsade från två håll – både ”inifrån” och ”utifrån”. När en internt definierad etnicitet omdefinieras av en ”extern” grupp som intar en dominerande position, och benämns i en kategoriserande praktik över vilken denna externa majoritet äger det största inflytandet, riskerar en etnisk kategorisering att få samma sociala effekter som en externt definierade rasistisk (Eriksen, 1993a;

Eriksson m. fl., 1999; de los Reyes, 2001). Å andra sidan finns det också exempel på hur externt definierade kollektiv utvecklats till grupper. Ett historiskt exempel på detta är hur en kategori som först definierades externt ("black", "negro", "nigger"), i enlighet med den Västeuropeiska och Nordamerikanska kolonialismens rasistiska tankevärld, så småningom utvecklades till en grupp (till exempel "African Americans"). Vid gruppformeringen har den stigmatiserande kategoriseringen delvis "tagits över" av de kategoriserade själva, och därmed laddats om värderingsmässigt och fyllts med ett delvis nytt innehåll (Carmichael & Hamilton, 1967; Appiah, 1999). Som bekant har denna betydelsemässiga förskjutning dock inte alltid accepterats av den "vita" omgivningen.

Nationalstatens och byråkratins klassificerande verksamhet

I Barths konstruktivistiska syn på etnicitet, som jag i det följande ansluter mig till, framstår uttrycken för etniska identiteter och lojaliteter som förhandlingsbara och mindre fasta; innehållet i det etniska kärlet varierar från kontext till kontext. Men betoningen av förhandlingsbarhet, rörlighet och fragmentisering bör heller inte drivas för långt. De språkliga och symboliska resurser som varje enskild etnisk grupp kan använda för att uttrycka sin identitet och lojalitet är begränsade. "Det etniska kärlet" kan inte fyllas med vad som helst eller hur som helst, om uttrycket ska vara trovärdigt för såväl medlemmarna som de "signifikanta andra" som bekräftar gruppens existens och identitet. Åtminstone delar av kärlets innehåll uppvisar en viss permanens över tid, och de institutioner som olika etniska grupper bygger upp bidrar till denna permanens. I växelspelet mellan förändring och stabilitet i de symboliska uttrycken för etniska tillhörigheter, är nationalstaten en institution som på ett påtagligt sätt verkar stabiliserande. En nationalstat kan ses som en långt gången form av etnisk organisering (Eriksen, 1993a:43), där kontrollen över statens territorium utövas i den etniska gruppens namn, liksom monopolet på våld, beskattning och jurisdiktion. Statsbildningen medför autonomi och inflytande. Den etniska gruppen tar plats i det exklusiva samfundet av nationalstater. Med denna kontroll och autonomi har en grupp helt andra förutsättningar att agera "utåt", mot andra autonoma nationer, och "inåt", mot andra etniska grupper, vanligtvis i minoritetsposition, som befinner sig på samma territorium.

De statliga institutionerna är en del av nationalstatens byråkratiska organisation, och denna är i så måtto inte etniskt "neutral". Staten, förstådd som en organisation, är ofta en av de aktörer som flitigast markerar gränsen mellan den statsbärande etniska gruppen och minoriteter såväl som andra nationalstater. Tjänstemännen i dessa byråkratier både återskapar och omskapar nationella identiteter och andra sociala kategoriseringar som markerar gränsen mellan personerna/medborgarna i gruppen och personer utanför denna grupp (Herzfeld, 1992; Graham, 1998). Det sker såväl formellt, genom att byråkratins regel-

verk och taxonomier omsätts i praktik, som informellt, till exempel när ”utombyråkratiska” värderingar och stereotyper om etniska eller rasifierade minoriteter påverkar tjänstemannens sätt att arbeta med sina klienter och deras problem (Lipsky, 1980:108ff).

Påståendet att nationalstatens byråkratiska organisation inte är ”etniskt neutral” kan uppfattas som trivialt, men riktar uppmärksamheten mot en viktig aspekt av relationen mellan statsbärande majoritet och (etnisk) minoritet i de flesta mångetniska samhällen: minoriteten befinner sig vanligen i ett påtagligt underläge gentemot majoriteten. Denna ojämna fördelning av makt och inflytande bör inte förbises vid studiet av hur sociala kategorier och kollektiva identiteter formeras och reproduceras (Eriksen, 1993a; Jenkins, 1997). Maktasymmetrin är långt ifrån slumpmässig, och underordningen av minoriteter har flera dimensioner. Till viss del är den inbyggd i nationalismen som idé. I de nationalistiska ideologierna där en idealiserad språklig och kulturell homogenitet får motivera föreställningen om gemenskap, enhet och anspråket på nationell suveränitet, blir närvaron av andra etniska grupper gärna en anomali. Etnisk mångfald framstår inom ramen för detta nationalistiska paradigmsom ett samhällsligt *dilemma*, vilket måste hanteras – i diskurs såväl som i praktik (se Mäkitalo & Hertzbergs inledning i denna volym).

Detta problemformuleringsprivilegium är en viktig aspekt av majoritetens makt över minoriteten. Majoriteten har betydligt större möjlighet att benämna och kategorisera minoriteter än omvänt. De kan skapa externt definierade sociala kategorier som skär tvärs över de gränslinjer som dras upp i de dominerade gruppernas egna självbeskrivningar och internt definierade kategorier. De egenskaper som de externa kategoriseringarna tar fasta på kanske inte alls ingår i de kategoriserades självpresentation, och det är möjligt att framhållandet av dessa upplevs som nedsättande av de beskrivna. I relationen mellan majoritet och minoritet i Sverige är denna maktasymmetri tydlig. Den sociala kategorin ”invandrare” bygger på en extern definition. Den kan med fördel betraktas som en *maktkategori*; den är ett uttryck för att en överordnad grupp genom en rutinmässigt utförd kategoriserande praktik vill säga något om en underordnad samling människor, i syften som – huvudsakligen eller nästan uteslutande – är bestämda av representanter för denna överordnade grupp. Det är vanligen de icke-invandrade som regelmässigt intervenerar i de invandrades tillvaro, och interventionen motiveras med problembeskrivningar som tar fasta på hur de sistnämnda lever. Deras livsmönster värderas utifrån värden och normer som är dominerande i den kategoriserande, icke-invandrade gruppen. Många forskare har under det senaste decenniet i linje med detta påpekat att kategorin invandrare tenderar till att bli alltmer problemfokuserande, och att personer invandrade till Sverige alltmer identifieras som bärare av sociala problem (Ålund, 1991a; Jonsson, 1993). Kategorin tenderar till att bli ”svart”, för att använda Maria Andersson (denna volym) terminologi, och uppbyggd av negativa beskrivningar.

Arbetsförmedlingen är också en institution som i och genom sin verksamhet dagligen reproducerar en uppdelning mellan svenskt och icke-svenskt, såväl i sitt sätt att kategorisera de sökande som i sin praktik. Den som skriver in sig på arbetsförmedlingen blir sorterad, bland annat utifrån sitt medborgarskap, och vissa åtgärder riktas specifikt mot kategorin invandare. I en allmän mening reglerar Ams förhållandet till ”den Andre” – flyktingen, invandraren, den utländske medborgaren – genom de förordningar, regler och praktiker som är speciellt riktade mot dessa kategorier. Men arbetsförmedlarnas förhållningssätt sig till sökande i kategorin invandrare, och utformningen av de begrepp som de använder för att förklara deras agerande, går dock inte att förstå enbart med hänvisning till att de – eller deras föräldrar – har invandrat, och att de eventuellt har andra etniska lojaliteter än majoriteten. Det finns andra tolkningsscheman, som också påverkar förmedlarnas kategoriserande praktik. Förhållandet mellan handläggare och klient i gräsrotsbyråkratier, och den maktasymmetri som präglar detta förhållande, är ett exempel. Ams regler och förhållningssätt till de arbetsökande är ett annat.

I den byråkratiska organisationsformen används ett speciellt klassifikations-system, och en klassificerande praktik, som är mer systematisk än de som annars kommer till uttryck i vardagen (Herzfeld, 1992; Graham, 1999). I denna form används klassifikationer och kategorier för att hantera en komplex social värld, och göra den förståelig, men där finns också ett tydligt inslag av social kontroll. I mötet med dessa institutioners byråkrati konstrueras medborgaren till en *klient*. Klientkonstruktionen är ett centralt drag i mötet mellan handläggare och den enskilde. I kontakten med den välfärds- eller arbetsmarknadspolitiska byråkratin måste medborgaren bli erkänd som en rättmätig mottagare av organisationens tjänster. Detta erkännande medför att medborgaren reduceras till en uppsättning av just de egenskaper som är relevanta för organisationens specialiseringsområde. Han eller hon får en byråkratisk identitet och blir en klient. Efter att ha tillerkänts klientstatus måste medborgaren kontrolleras så han eller hon även fortsättningsvis är ”värdig” erhållen service. Eventuella missbruk av samhällets gemensamma resurser kan på så sätt stävjas (Protzas, 1979; Lipsky, 1980; Jonsson, 1997).

Denna beskrivning stämmer i stort sett in på förhållandet mellan förmedlare och sökande. Den arbetslöse skrivs in på arbetsförmedlingen som sökande, och får därmed rätt till deras tjänster. Personliga egenskaper som kön, medborgarskap och ålder noteras i en personlig akt. Han eller hon sorteras in i en av flera olika sökandekategorier, och placeras så småningom, om en anställning inte kommer till stånd, i åtgärd eller arbetsmarknadsutbildning. Samtidigt kontrolleras den arbetslöses aktiviteter kontinuerligt, för att avgöra om han eller hon agerar i enlighet med reglerna och vidtar olika steg och åtgärder för att komma ut i arbetslivet, och därmed kvalificerar sig som klient med rätt till arbetslöshetsersättning, socialbidrag och att ta del av förmedlingens tjänster och service.

Klientskapet medför att den arbetslöse placeras i ett fack, och kategoriseras i enlighet med en i förväg upprättad byråkratisk taxonomi – en klassifikationsstruktur. Ams regelverk och kategorier blir en mental karta för arbetsförmedlaren, som denne använder för att tolka, förstå och hantera.

Det byråkratiska sättet att tänka och klassificera är, enligt Don Handelman (1981) *taxonomiskt* till sin natur. En hierarkisk begreppsordning fastställs genom att enskilda ”element” – en klient eller ett ärende – urskiljs, åtskiljs, lokaliseras och benämns med hänvisning till karaktärsdrag och egenskaper, av vilka en del antas vara inneboende (Handelman, 1981), och andra en följd av familjesituation, utbildning, position på arbetsmarknaden, etcetera (Mäkitalo, 2002). Detta kräver tydliga regler för hur kategorierna ska avgränsas, en specificering av hur tillskrivning och inkludering ska gå till, hur kategorierna delas upp i högre och lägre nivåer, och hur anomalier löses upp. Handelman anser att denna systematiska taxonomiska verksamhet i själva verket utgör byråkratins kulturella existensberättigande (Handelman, 1981:9). I linje med Handelmans beskrivning finns det skäl att anta, att tänkandet (och handlandet) i byråkratiska institutioner är mer taxonomiskt än i vardagens sociala interaktion; därmed *inte* sagt att allt tänkande (och handlande) i denna miljö är styrt av denna specifika, mer ”strikt” kategoriserande logik.

Mötet mellan handläggaren och klienten i en gräsrotsbyråkrati kännetecknas också vanligtvis av ett specifikt förhållningssätt till tid, som i sig utgör ett av fundamenten i den asymmetriska maktrelation som präglar dessa möten (Herzfeld, 1992; Jonsson, 1997). Handläggaren kontrollerar tidsanvändningen, och sätter en gräns för hur långt ett möte får vara. Klienten saknar rättigheten att förhandla om användningen av denna resurs, och kan inte annat än acceptera den förres beslut om när och hur länge ett möte ska pågå. Byråkratens begränsade tidsresurser utgör även ett incitament till att en in- och utdefinierande logik sätts i spel. Han eller hon har varken tid eller möjlighet att väga in alla faktorer som den arbetssökande kan tänkas vilja anföra, och därför kan arbetsförmedlaren bli tvungen att sätta upp gränser för vilka frågor som kan finnas med – eller inte finnas med – på dagordningen under träffen (Jonsson, 1997:9). Oavsett maktasymmetrin i mötet mellan byråkrat och klient kan denna specifika tidsekonomi komma att förstärka byråkratens klassificerande och kategoriserande förhållningssätt. I förmedlarnas korta möten med ett flertal sökande finns få förutsättningar för utvecklandet av en detaljerad, individuell bild av de senare. De typifieringar som tas i anspråk för att tolka och förstå motparten torde därmed tendera till att bli mer och mer idealtypiska och anonyma (Berger & Luckman, 1979:41ff).

Klientskapandet och det taxonomiska tänkandet kan förstås som två av flera andra förutsättningar som formar arbetsförmedlarnas sätt att beskriva ungdomar i kategorin ”invandare”, och den uppsättning av hinder och möjligheter som antas vara specifika för dem på arbetsmarknaden. Begreppen beskriver omständigheter

som präglar förmedlarnas arbete. Läsaren bör dock vara uppmärksam på att jag inte har studerat en etniskt kategoriserande praktik i ett pågående skeende, i förmedlarnas yrkesutövning. Kopplingen mellan vad som förmedlarna *säger* under intervjusituationen och vad som i själva verket *görs* på deras förmedlingskontor inte studerad.

Fem problembeskrivningar

När arbetsförmedlarna i vår undersökning beskrev arbetsmarknadssituationen för ungdomar med invandrarbakgrund, hamnade ungdomarnas svårigheter i arbetslivet ofta i fokus. Man uppehöll sig mer vid de omständigheter som utgjorde *hinder* för ungdomarnas inträde i arbetslivet och framtida yrkeskarriär, och mindre vid de förhållanden som kunde skapa möjligheter. Vårt forskningsprojekts ambition att studera den etniska segmenteringen på arbetsmarknaden bidrog sannolikt till problemorienteringen. Givet denna orientering beskrev förmedlarna hur ungdomar i kategorin ”invandrare” möter hinder och svårigheter på arbetsmarknaden, vad dessa beror på, och vad man kan eller bör göra åt detta. Problembeskrivningarna blev en ram för de diskussioner kring etnicitet och arbetsmarknad som fördes under intervjuerna. Fem teman tilldelades särskild vikt av intervjupersonerna i deras försök att förstå varför ungdomar med invandrarbakgrund kan ha svårigheter med att komma in på arbetsmarknaden:

- arbetslivets underförstådda sociala regler,
- synen på vad som är manligt och kvinnligt,
- kunskaper i det svenska språket,
- konsekvenser av föräldragenerationens utsatta position på arbetsmarknaden, samt
- den etniska diskrimineringen på arbetsmarknaden.

Eftersom jag var intresserad av att studera den bild av ungdomar med invandrarbakgrund som arbetsförmedlare hade, så fick den sista punkten, som ju huvudsakligen handlar om arbetsgivarnas agerande, en något undanskymd roll i avhandlingen. Samma förhållande gäller i den här artikeln. Därmed inte sagt att jag tycker att arbetsförmedlarnas åsikter om arbetsgivarnas roll i den etniska segmenteringen inte är intressanta, tvärtom. Det var enbart en avgränsning som jag gjorde, för att behålla min fokus på hur en bild av ungdomar med invandrarbakgrund är växer fram i relief till en bild av svenskar och svenskhet.

Att kategorin ”invandrarungdomar” hamnade i fokus under intervjuerna har sin förklaring. I och med genomförandet av ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund” tog Wuokko Knocke och jag initiativ till möten, där vi indirekt uppmanade intervjupersonerna att tala om arbetslöshet och ungdomars svårigheter på arbetsmarknaden med utgångspunkt i deras invandrarstatus. Att dikotomin ”svensk/invandrare” fick en framträdande roll vid våra

intervjuer var en konsekvens av ett specifikt kunskapsintresse. Syftet var att försöka urskilja och beskriva etniskt segregering mekanismer på arbetsmarknaden. Med detta kunskapsintresse blev det rimligt att på förhand identifiera de sannolika förlorarna och vinnarna i denna process: de som på grund av sin etniska tillhörighet och tillskrivna invandrarstatus riskerar att bli utsatta för etnisk diskriminering i arbetslivet, och de som inte gör det. Det blev relevant att etablera ett analytiskt gränssnitt mellan kategorin ”ungdomar med invandrarbakgrund” och den underförstådda referensgruppen, det vill säga ungdomar *utan* denna bakgrund. För att kunna få kunskap om dessa segregering mekanismer, var det nödvändigt göra denna uppdelning i forskningsprojektet, och därmed i varje enskild intervjusituation.

Den centrala frågeställningen i vårt forskningsprojekt formulerades utifrån dikotomin ”med invandrarbakgrund/utan invandrarbakgrund”. Kategorin ”med invandrarbakgrund” är rimligen att förstå som en avledning den mer allmänt spridda och använda termen ”invandrare”, även om det finns en nyansskillnad. Tillägget ”bakgrund” gör termen språkligt otymplig, samtidigt som det tydliggör en i allmän mening sociologisk dimension: invandrarskapet antas inte vara den enda bestämmande egenskapen, utan ställs just *i bakgrunden*. Det antas förvisso vara en formativ egenskap, men likväl återfinns det i bakgrunden, bland andra potentiellt formativa sociala erfarenheter och omständigheter. Icke desto mindre, den dikotomisering mellan kategorierna ”svenskar” respektive ”invandrare” och den problemfokusering som framträdde vid intervjusituationen var således till viss del en konsekvens av de frågor som vi ställde.

Ovan berördes relationen mellan vad som sades under intervjuerna och förmedlingens verksamhet. Frågan är i vilken utsträckning det intervjupersonerna säger präglar deras yrkesverksamhet. Som läsaren kommer att upptäcka, var intervjupersonernas beskrivningar av ungdomarnas problem institutionaliserade i högst varierande utsträckning. Vissa av de problem eller hinder som de uppmärksammade är ”inbyggda” i förmedlingens verksamhet, i så måtto att det finns åtgärder eller utbildningar som syftar till att komma till rätta med just dessa brister. Dessa problembeskrivningar har således artikulerats även på en mer central nivå inom Arbetsmarknadsverket. Å andra sidan finns det problembeskrivningar som *inte* är institutionaliserade i den här meningen, och som snarare framstår som intervjupersonernas personliga reflektioner. Med tanke på den empiri jag har, kan det vara svårt att avgöra om och i så fall hur dessa beskrivningar får konsekvenser för de sökande i förmedlingsarbetets praktik. Men oavsett om problembeskrivningarna är institutionaliserade i den här meningen eller inte, ger de en inblick i vilka frågor som ligger högt upp på en förmedlares personliga agenda, och därmed får vi också en fingervisning om vilka ”externa” eller ”utombyråkratiska” diskurser som bidrar till att göra arbetsförmedlingens verksamhet rationell eller rimlig för just de personer som utför

den, och därmed har en potential att påverka såväl deras arbete som den institutionaliserade, byråkratiska taxonomin.

Arbetslivets underförstådda sociala regler

De intervjuade föremedlarna ansåg alltså, att en av anledningarna till att ungdomar med invandrarbakgrund har sämre möjligheter i arbetslivet än andra ungdomar, är att de ibland har – relativt sett – sämre kunskaper om arbetslivets underförstådda sociala regler. Arbetslivets underförstådda sociala regler var, rent generellt sett, en fråga som hamnade högt upp på den dagordning som framträdde under intervjuerna. Intervjupersonerna ansåg att kunskaper om de regler som styr den sociala interaktionen på arbetsplatsen var viktiga. Frågan om den sökandes *godtagbarhet* i arbetsplatsens organisation och sociala miljö får allt större utrymme, på bekostnad av frågan om dennes *lämplighet* inför arbetsuppgifter (Jenkins, 1986; jämför Neergaard, 2006). Denna tendens gäller i synnerhet för de ungdomar som hade svårt att få fäste på arbetsmarknaden, ansåg man: ju sämre kunskaper på detta område, desto sämre möjligheter att få ett arbete. Vanligtvis omtalades kunskaperna på ett sådant sätt, att de framstod som mer eller mindre oundgängliga i dagens arbetsliv. Dessa kunskaper gavs ofta namnet ”social kompetens”. Med denna term sammanfattades arbetsmarknadens krav på informella kvalifikationer som en specifik personlig egenskap och en färdighet. Arbetsgivarnas krav på informella kvalifikationer och social kompetens beskrevs vanligtvis som legitima, och uppfyllandet av dem framställdes som en nödvändig anpassning till en generell normalitet, snarare än ett uppfyllande av specifika arbetsgivares situationellt definierade önskemål (notera att namnen på de intervjuade är pseudonymer):

Fredrik: Men vad tycker ni själva om begreppets relevans? Social kompetens – är det något som ni anser är viktigt?

Margareta: Jovisst är det viktigt.

Monika: Det står ju i alla annonser idag, så att man är ju dum om man inte tar till sig begreppet. Det är ju det som arbetsgivarna frågar om. Social kompetens kan ju vara så mycket, man pratar om anställningsbarhet, och så. Idag när jobben är färre och de som söker fler, då gäller det ju att ha den här biten. För är du inte anställningsbar på minsta sätt, eller har social kompetens, då tillhör du ju de här som är sist i kön, nästan.

I detta citat framträder tyngden i kravet på ”social kompetens”. Att vara kompetent på detta sätt är att vara anställningsbar; utan social kompetens, ingen anställningsbarhet. Om intervjupersonen ger termen ”anställningsbar” samma innebörd som den har i förmedlingens interna taxonomi, där termen definierar kategori 11, de som utan vidare åtgärd kan konkurrera om anställningar på den öppna arbetsmarknaden och endast behöver förmedlingsservice (se Mäkitalos

bidrag i denna antologi), ges denna kompetensform samma vikt som till exempel tekniska och yrkesmässiga kvalifikationer. Om termen däremot ges en mer vardaglig innebörd är imperativet fortfarande lika starkt: den som saknar social kompetens går helt enkelt inte att anställa. Det fanns dock, enligt ett flertal förmedlare, en baksida av talet om social kompetens. De ansåg att termen var ett modeord, som kunde betyda lite vad som helst. Därmed blev det också lättare för arbetsgivarna, befarade man, att ställa krav som kunde exkludera vissa sökande. Arbetsmarknadens krav var helt enkelt inte alltid legitima (jämför Hertzberg, 2003:83ff).

Ambivalensen till trots låg frågan om informella kvalifikationer låg högt uppe på arbetsförmedlarnas agenda. Uppmärksamhet på informella kvalifikationer var vanligtvis också etablerad på intervjupersonernas respektive förmedlingskontor. Undervisningen i jobbklubbarna och datorteken var ofta inriktad på att lära deltagarna hur man söker arbete. Man lärde ut hur en genomarbetad och korrekt platsansökan bör se ut: vilka formuleringar och artighetsfraser som är lämpliga, hur orden stavas på ett korrekt sätt, hur den sökande bör beskriva sig själv och motivera varför han eller hon anser sig själv vara kvalificerad, samt hur man åstadkommer ett snyggt dokument i ett ordbehandlingsprogram. Till det stoff som lärdes ut hörde också kunskaper om hur den arbetslöse bör agera vid en anställningsintervju, och, åtminstone i en del fall, vad man bör respektive inte bör göra över huvud taget i arbetslivet – ”arbetslivets osynliga regler”. En närmare beskrivning av denna form av åtgärder återfinns i Daniel Persson Thunqvists bidrag till denna volym.

Att frågan om informella kvalifikationer och social kompetens hamnade så pass högt upp på intervjuernas dagordning kan bland annat förklaras med hänvisning till den svåra situationen på arbetsmarknaden, men också till den programmatiska prioriteringen av arbetsgivarnas önskemål som det platsorienterade arbets sättet medförde (Ahrne, 1989:103; Neergaard, 2004). I detta arbets sätt prioriteras uppgiften att hitta lämpliga sökande till de befintliga lediga platser som anmälts till förmedlingen framför uppgiften att hitta lämpliga vakanser till de sökande. Via Arbetsmarknadsverkets datorterminaler får förmedlaren kunskaper om lediga platser i hela landet. När informationen om en plats mottas börjar förmedlingsarbetet. Förmedlaren kommer överens med arbetsgivaren om hur informationen ska spridas, och vilken övrig service som ska ges. Ett vanligt förfarande är att förmedlaren gör ett personligt urval av de sökande, som han eller hon personligen rekommenderar för arbetsgivaren. En stor del av de lediga platserna offentliggörs inte; ofta anses det vara alltför resurskrävande för arbetsgivarna att hantera många sökande. Det gäller i synnerhet under lågkonjunkturer med få vakanser och många sökande. När platsförmedlaren finner att en sökande passar in i den ”kravprofil” som arbetsgivaren har för en specifik vakans, får han eller hon en anvisning till denna plats.

Detta arbetssätt innebär att den arbetslöses sökande efter lediga platser, kommer i fokus för det förmedlande arbetet, men även dennes sätt att agera på arbetsmarknaden. Förutom att de sökande får formella anvisningar krävs även att de ska söka andra lediga platser – annars riskerar de att få sin ersättningsrätt ifrågasatt. Den arbetslöse anmodas att söka arbete utan direkt hjälp från förmedlingen, med hjälp av alla tänkbara formella och informella informationskanaler och kontakter. Arbetssökandet bör enligt detta ideal vara organiserat som ett heltidarbete, och förmedlaren kontrollerar att så är fallet. Det innebär att den arbetslöses egna aktiviteter kommer i fokus för handläggarens intresse: hur många arbeten söker denne? Hur går själva arbetssökandet till? Söker man arbete på rätt sätt?

Uppmärksamheten på den arbetslöses sätt att söka arbete riktar också uppmärksamheten på hur denna agerar med arbetsgivaren. Det gäller inte endast att svara mot arbetsgivarens krav på ”social kompetens”, man måste också kunna vara ”socialt kompetent” i mötet med denne. Det påpekade att flertal förmedlare under intervjuerna (Hertzberg, 2003:88f). Det var mot bakgrund av detta som (den föregivna) kunskapsbristen hos ungdomarna i kategorin ”invandrare” blev problematisk, och det var därför som det fanns ett behov av den utbildning som jobbklubbarna och liknande åtgärder erbjöd. Många ungdomar betedde sig på ett sätt som arbetsgivarna kunde uppfatta som respektlöst eller oartigt, befarade man. En del intervjupersoner redogjorde även för erfarenheter där interaktionen mellan rekryteringsansvarig och unga män – det var huvudsakligen dessa som tillskrevs kunskapsbristen i fråga – inte hade fungerat och en möjlig anställning gått om intet. Bristen på kunskap om hur man som sökande borde agera i mötet med en arbetsgivare tillskrevs det förhållande att de hade haft för få kontaktytor mot arbetsmarknaden i Sverige, vilken i sin tur antogs vara en konsekvens av föräldrarnas marginella och utsatta position på arbetsmarknaden. Men frågan om huruvida ungdomar i kategorin ”invandrare” har sämre kunskaper om arbetslivets informella sociala regler diskuterades inte enbart i termer av kunskap eller kunskapsbrist. Ett flertal intervjupersoner ansåg att det också var en fråga om kultur och kulturell tillhörighet. De informella sociala reglerna, som till exempel informella regler för att passa tider, antogs vara *kulturellt* formade.

Karin: Nä, men jag tror faktiskt att det [social kompetens] är, och att det blir, jätteviktigt. Och jag vet en massa alltså, jag vet hur man får ett jobb, och jag vet hur vi är, och vad vi förväntar oss. Det där är ju svårt, tänk bara på kroppsspråket. [...] Man kan i viss mån träna det. Jag har varit med invandrare och följt med ut till arbetsgivare, [som representant] för oss [på arbetsförmedlingen], då. Då vill ju jag att jag kan hålla mig lite i bakgrunden, och att den här killen då frågar lite om jobbet, och hälsar och tar i hand, tittar i ögonen, och inte som en del gör, så här ((intervjupersonen tittar demonstrativt bort, för att illustrera)), vänder sig bort och tittar någon

annanstans. Då är det till slut bara jag som står och pratar, bara därför att det i deras kultur är jätteoartigt att se varandra i ögonen, eller att han som söker jobb inte skulle drömma om att ta i hand, eller att man inte vill verka för nyfiken ((skratt)), såna där grejer ... jag vet inte, det var många år sen det hände mig första gången. Jag var jättearg på den här personen när vi gick hem: ”här har jag åkt med dig, och du är fullständigt ointresserad, och det var jättepinsamt att vara med dig, här har man gått och frågat”, och han hade gjort sitt bästa då, som han trodde. Ja, han visste ju inte alls hur det var här, och sånt där, det är ju viktigt, det borde man ju ha mer om.

När kulturbegreppet infördes i intervjudiskursen fick avvikelser från arbetslivets sociala koder en delvis ny innebörd. Den var inte längre en anomali eller kunskapsbrist, utan en del i ett större socialt sammanhang, där det avvikande agerandet beskrevs som ett socialt accepterat sätt att bemöta andra människor. Genom att kulturbegreppet relateras till en grupps sociala system tillskrivs det främmande tankesättet, beteendet eller värderingen en viss logik, den blir så att säga ”läsbar”. Med kulturbegreppet blev kunskapsbristen således en skillnad som går att förklara med hänvisning till härkomst och tydliga och föregivet tvingande grupplojaliteter; det implicerar ett sätt att tala som framhäver skillnader mellan svenskar och kategorin ”invandrare”. Likheter mellan dessa två kollektiv hamnade i bakgrunden, liksom skillnader inom gruppen eller kategorin. Talet om kultur implicerade här en isärhållande logik.

Därtill kommer, att det huvudsakligen var negativt värderade avvikelser från svenskheten som kulturbegreppet får förklara (jämför Knocke & Hertzberg, 2000:100). I intervjuerna förekom ett trettiotal längre resonemang där ordet ”kultur” var ett centralt begrepp, och föregivet icke-svenska fenomen diskuteras. I över tjugo av dessa var det *negativt* värderade företeelser som kommenteras, i de resterande fallen användes det för att förstå mer neutrala värderade fenomen. Inte i ett enda fall var ”det främmande kulturella” positivt eller värdefullt i sig. Kulturbegreppets möjlighet att understryka tankars och handlingars kollektiva aspekter gjorde det till ett potent diskursivt verktyg för att knyta negativt värderade egenskaper till ett helt kollektiv. I det här sammanhanget var det också tydligt, att *i den mån* som de intervjuade angav en möjlig orsak till varför ungdomar inte agerar i enlighet med arbetslivets sociala koder, så ansågs deras kulturella tillhörighet vara en av de viktigaste.

Någon värdemässig relativism följde inte med kulturbegreppet, snarare tvärtom. Kraven på anpassning – och iakttagande av arbetslivets underförstådda sociala regler – blev absoluta, i den meningen att något pragmatiskt skäl inte längre behövde anges. Svenskheten och den svenska kulturen föreföll vara skäl nog. Det icke-svenska var negativt värderat i sammanhanget, bland annat för att det ansågs vara icke-funktionellt i relation till arbetslivets krav. Det kulturellt härledda svenska agerandet framstod däremot som det icke-funktionellas mot-

sats. Det var visserligen kulturellt, men också funktionellt; korrekthet och punktlighet är till exempel centralt i intervjupersonernas beskrivningar av svenskhet. Detta står i motsats till de egenskaper i "de Andras" kultur som intervjupersonerna framhöll, till exempel benägenheten att hålla strängt på sin kulturs normer och värderingar, och framhäva vissa kulturella drag för att på ett individuellt plan stärka självkänslan och på ett kollektivt plan förstärka gruppsammanhållningen. Kulturbegreppet användes generellt sett för att sammanfatta agerande som värderas negativt, oavsett om den negativa bedömningen baseras på pragmatiska eller icke-pragmatiska bevekelsegrunder.

Normer och värderingar kring genusrelationer

Intervjupersonernas beskrivning av arbetslivets krav på informella kvalifikationer och iakttagande av arbetslivets implicita sociala normer artikulerades, som vi såg ovan, i en "problembeskrivande" form (jämför Knocke & Hertzberg, 2000:65ff). Det var i denna form som incitamentet till en värderande hållning fanns; det var då man talade i termer av rätt och fel – implicit eller explicit. Arbetslivets krav utgjorde själva grunden för den etik de formulerade. De imperativ som gör svenskheten till en "moral community" (Flett, 1979) bottnade i första hand i den normalitet som arbetsmarknaden och dess funktionssätt utgör. Den svenska normalitetens krav blir därmed arbetsmarknadens krav. Men det fanns också en del krav som inte var pragmatiska i denna mening. De intervjuade värderade då snarare ungdomarnas agerande med hänvisning till att rätt var rätt och fel var fel. Detta sätt att resonera blev tydligt när intervjupersonerna beskrev olika förhållningssätt och ideal kring manlighet och kvinnlighet, som de tillskrev ungdomar med invandrarbakgrund. Frånvaron av frihet och jämställdhet var centrala i dessa beskrivningar. Arbetsförmedlarna ansåg att icke-svenska grupper normer och ideal kunde försämra möjligheterna på arbetsmarknaden för många unga kvinnor, och ibland framhölls detta som den mest försvårande omständigheten över huvud taget.

Arbetslivets krav utgjorde grunden för arbetsförmedlarnas problematiserande ansats. "De Andras" genusordningar och företagens efterfrågan var, enligt förmedlarna, inte alltid förenliga. Det förefaller därför rimligt att anta att dessa problembeskrivningar till viss del är uttryck för påverkan från arbetsgivarna. Vare sig denna påverkan är intentionell eller inte, är det likväl rimligt att anta att arbetsförmedlingens arbetssätt och regelverk bidrog till denna problemdefinition, eftersom de genusordningar som begränsade de unga kvinnornas handlingsutrymme hindrade dem från att söka arbete på det sätt som det platsorienterade förmedlingsarbetet påbjuder.

Fredrik: Eh, om man jämför då så att säga med den utbildning som de har, och de önskemål som de har, om arbete, går det att säga någonting om ((utelämnade ord)), så att säga, gör man den bedömningen om de har realis-

tiska eller orealistiska önskemål? Och i så fall, vilket är vanligast? Har de realistiska eller orealistiska önskemål?

Monika: De här tjejerna som har gått handels- och kontorslinjen, och som vill jobba i butik, eller på ett litet kontor kanske, det är väl inte orealistiskt, för att det stämmer ju med utbildning och att man kanske har praktiserat. Det är väl inte alls omöjligt. Det enda man kan ha emot där, det är väl att det är väldigt många, de här som inte vill jobba i butik, som då inte kan tänka sig att jobba kvällar och helger. Jag kommer ju från detaljhandeln, i så många år, så att jag säger till dem ”du, du måste ju kanske kunna börja jobba på kvällar och helger”. Men då kan det ju kanske vara kulturella hinder. Maken eller familjen vill inte att tjejen då är ute på kvällar eller helger. De kanske har småbarn och, då – maken kan ju inte passa barnen, då. Man kan bara jobba dagtid, nio till sjutton, då. Och det är ju ett hinder om man ska jobba i butik. Då kanske man inte får jobbet på grund av det. Så att det finns många såna hinder.

Fredrik: Är det vanligt med såna hinder, alltså?

Margareta: Mm, det är det.

Monika: Det är liksom ((utelämnat ord)), varje vecka har jag de här turkiska tjejerna/

Margareta: /Och det är ju inte bara det, det är ju det här med barnpassningen också, som är ett stort problem, de får inte in dem på dagis och så där.

Monika: Trots att de erbjuds praktik, så kan de inte ta det, kommunen inte ställer upp.

I linje med den pragmatiska ansatsen motiverades kraven på anpassning till föregivet svenska genuspraktiker med hänvisning till arbetsmarknadens efterfrågan. Men samma krav motiverade också på andra sätt, som när en generell anpassning till svensk kultur och svenska traditioner förespråkades, och då behövdes inte längre ett pragmatiskt rättfärdigande. Här tydliggörs således en principiell skillnad, låt vara att de två olika sätten att motivera anpassning ofta flätades samman. De nämndes ofta i samma andetag, och då blev gränsen dem emellan svår att urskilja i det generella kravet på anpassning eller assimilation.

Flera intervjupersoner argumenterade uttryckligen för att män i kategorin invandrare borde förändra sitt sätt att se på genusrelationer, och artikulerade krav på anpassning till föregivet svenska normer. I det följande citatet ser vi ett exempel på detta. Detta citat följde på en fråga huruvida intervjupersonen ansåg att det fanns andra samhälleliga institutioner än arbetsförmedlingen som kunde förhindra en negativ utveckling på arbetsmarknaden för ungdomar med invandrabakgrund. Frågan blev startpunkten för ett längre resonemang, där intervjupersonen inte bara redogjorde för vilka aktörer eller institutioner som hon ansåg

kunde bidra till en positiv utveckling, utan också för vad som på ett generellt plan borde göras.

Johanna: Nä, jag tycker att man i skolan på något sätt måste jobba med det svenska språket. Det är ju inte bara invandrarna som är dåliga på det.

Fredrik: Nähä, det är det inte?

Johanna: Nej. Det är många, många svenskar. Och där är väl skillnaden att de skriver som krattor. Ja, okej, man behöver inte ha en vacker handstil, men man ska ändå kunna stava. Man ska ha ett ordförråd som täcker mer än "tja ba". Det är ju trevligare ((skratt)). Ja, och det där är ju skolans grej, och det gäller inte bara invandrare, utan det gäller alla, men kanske det gäller extra mycket för dem som inte har det i blodet. Det måste det väl vara. Möjligen att man kanske ska börja i skolan genom att tala om, det är klart att man ska behålla sina egna kulturer, religioner, eller vad det nu är. Men när man nu bor i Sverige får man inte vara främmande för att ta in – så får man ju inte glömma bort att vi också har vissa traditioner och vanor. Vi slår inte våra fruar, och vi mördar inte våra systrar om de går ut på krogen, och såna där saker. Vi gör bara inte så, det måste ju de acceptera och ta in. Där har vi ju några sökande som tycker att det där är helt okej. Och det där kan ju vara ett problem för en tjej, att förmedla för en kille som ... inte tycker att jag är vatten värd.

Fredrik: Därför att du är/

Johanna: /Därför att jag är kvinna, ja.

Kontrasten mellan kategorierna "vi" och "de Andra" respektive "vårt" och "deras" görs mycket tydlig i det här intervjuutsnittet. Det kollektiv som intervjupersonen frammanar genom pronomenet "vi" syftar rimligtvis på gruppen svenskar. Värderingarna och normerna kring genus hos den grupp som hon identifierar sig med beskrivs negativt, med utgångspunkt i vad personerna i denna grupp *inte* gör: "vi slår inte våra fruar och vi mördar inte våra systrar om de går ut på krogen /.../ vi gör bara inte så". Samtidigt underförstås att det finns en annan grupp där man utför, eller åtminstone accepterar, de handlingar som beskrivs. "De Andra", de icke-svenska, tillskrivs en disposition att praktisera eller acceptera dödligt övervåld. De utgör en kontrastiv restkategori – de som acceptera det som vi svenskar *inte* accepterar. Denna disposition beskrivs i direkt samband med att intervjupersonen diskuterar rätten till att undslippa kulturell assimilation. Hon hävdar först att personer i kategorin invandrare har rätt att "behålla sina olika kulturer, religioner, eller vad det nu är", men tillägger sedan att rätten är begränsad. I första ledet av påpekandet gör intervjupersonen sig till tolk för en kulturell relativistisk hållning, och i det andra ledet pekar hon ut gränserna för samma relativism. Hustrumisshandeln och syskonmordet anförs som exempel på handlingar som inte kan accepteras i en kulturell relativistisk ordning.

Eftersom diskussionen handlar om kulturrelativismens gränser, förstärks intrycket av att intervjupersonen betraktar dessa former av våld som kulturellt och/eller religiöst bestämda handlingar. I ”de Andras” norm- och värdesystem är det, enligt denna framställning, möjligt att rationalisera och legitimera detta våld. I framställningen av den etniska segregationens orsaker implicerades således att de unga kvinnorna blev orätt behandlade av männen i deras omgivning. Männen begränsar deras handlingsutrymme genom att ställa krav som är svåra att leva upp till, om man samtidigt ska beakta arbetsförmedlingens och arbetsmarknadens krav. Kvinnorna framställdes därmed som beklagansvärda och männen som klandervärda. Intervjupersonernas uppdelning mellan rätt och fel var nästan lika tydlig på den här punkten som i den generella uppdelningen mellan den jämställda svenskheten och det icke-jämställda och icke-svenska.

De unga muslimska kvinnornas bruk av hijab rubbade dock denna binära etiska ordning. De intervjupersoner som diskuterade detta klädskick var alla eniga om att unga kvinnor i hijab hade det svårare än de flesta på arbetsmarknaden, och att en väsentlig del av dessa svårigheter härstammade från det faktum att arbetsgivare var ovilliga att anställa personer klädda i slöja (Knocke & Hertzberg, 2000:121). Vid beskrivningen av detta förhållande märktes också en kritisk udd riktad mot arbetsgivarna. Deras ovilja att anställa hijabklädda kvinnor betraktades i så måtto som illegitim. Den framställdes som en produkt av en negativ förförståelse snarare än av en rationell bedömning av de unga kvinnornas kompetenser och kvalifikationer. Intervjupersonerna ansåg i detta avseende att det var de enskilda arbetsgivarnas åsikter och preferenser som fällde avgörandet; deras efterfrågan på arbetskraft beskrevs inte som ett spel mellan anonyma och generella krafter, som till exempel konjunkturen på arbetsmarknaden eller arbetslivets organisationssätt. Man höll det för sannolikt att arbetsgivarna hade en negativ förförståelse gentemot unga kvinnor med hijab, och att denna negativa förförståelse gjorde det svårare för dessa unga kvinnor att komma in i arbetslivet. Arbetslösheten förstås därmed som ett samhällsligt problem, snarare än ett personligt. Den arbetslöses beroende av andra personers handlande framhålls.

Men därmed var inte allt sagt i saken. För en del intervjupersoner var det här mer än en fråga om arbetsgivarnas attityder. Det framkommer i det följande citatet. När jag intervjuade denna intervjuperson återkom hon vid ett flertal tillfällen till frågan om hur de unga hijabklädda kvinnornas svårigheter att komma ut i arbetslivet skulle förstås.

Fredrik: Får du den uppfattningen, om vi nu pratar i breda och generella termer, att deras önskemål om jobb är realistiska eller orealistiska, mot bakgrund av deras utbildning och erfarenhet?

Anna: Jag tror att de är realistiska i förhållande till sin utbildning. Men sedan finns det vissa önskemål som är orealistiska av andra skäl. Jag har till exempel, bara som ett exempel då, en förtjusande trevlig liten flicka, som är

född -74 eller någonting sånt där. Hon har en bra bakgrund, en bra erfarenhet, och hon vill jobba på kontor eller i affär. Men hon kan aldrig, jag kan lova dig, det kommer att bli dösvårt att få ut henne, för hon har sin sjalett och sitt huckle, och det släpper hon inte. Det spelar ingen roll vad hon har med sig i bagaget. Och det här är ett bekymmer, och det här får vi prata om. Även om det är känsligt, får vi ta upp det. Och jag vet inte, ibland får jag väl den uppfattningen att ”nä, den tar jag av mig när jag söker jobb” ((skratt)), och jag kan inte kolla det.

Fredrik: Nä, det är ju svårt.

Anna: Ja. Och det där är ju jag tveksam till ibland, när jag letar jobb till henne. Jag undrar om jag kan skicka henne dit. Där måste jag ju säga, att personlighetsmässigt är det en förfärligt trevlig person, förfärligt bra och utåtriktad och alltihopa. Men, det får man väl nästan inte säga, ”fick jag bara av dig det där hucket, så skulle du nog få jobb var som helst” ((skratt)).

Intervjupersonen har uppenbarligen gjort den erfarenheten att arbetsgivare ofta undviker att anställa unga kvinnor som klär sig på det här sättet. Hon tror att det kommer det att bli ”dösvårt” att få ut den unga kvinnan i arbetslivet, trots att hon är förtjusande, trevlig och har en ”bra bakgrund”. Orsaken till svårigheterna ligger i ”hucket”. Genom att insistera på att bära detta plagg är den unga kvinnans sökmönster orealistiska, anser intervjupersonen. Det är också upp till den unga kvinnan att ändra på sig, om omständigheterna ska bli mer gynnsamma: om hon tar av sig ”det där hucket”, kan hon få vilket arbete som helst. Den unga kvinnans vilja att klä sig i hijab framstår som problemets kärna, snarare än arbetsgivarens motvilja att anställa henne (Knocke & Hertzberg, 2000:119f).

Kulturbegreppet var relevant för intervjupersonerna även i den här frågan, som en sammanfattning av det som utgör orsaken till varför unga kvinnor med invandrarbakgrund kan ha svårt att komma ut i arbetslivet. Föreställningen om att vissa grupper – etniskt, språkmässigt eller religiöst definierade – kollektivt bär upp genusnormer som gjorde att de unga kvinnorna inte sökte så många arbeten som man tyckte att de borde fanns representerad hos ett flertal intervjupersoner. Förhållandet mellan genus och etnicitet framhölls tydligt. På så vis underströks den traditionsstyrda bestämningen av människors aktörsskap. Samtidigt tillskrevs den svenska kulturen egenskapen att kvinnor får agera förhållandevis fritt och självständigt i relation till konventioner och traditioner; det handlande som är en produkt av svenskheten framställdes som på en och samma gång kulturellt och individuellt, genomtänkt och viljemässigt.

Wuokko: Ja, vänta nu... Jo, du nämnde någonting, som jag också är intresserad av, du sade någonting om hur många kvinnor, eller tjejer och killar som var med i det här projektet. Och du sa någonting intressant här från början, om de unga kvinnorna, att de hade mer tåga, eller?

Gun: Jag tror, alltså, att eftersom vår kultur nu ändå har betalt ett ganska högt pris, som jag ser det – vi kvinnor får ändå vara lite grann utifrån vårt huvud, inte bara efter konventionen eller traditionen, eller annat. Så när man kommer till Sverige, så tror jag att det för många kvinnor finns där en lockelse, någonting som kan innebära en ((utelämnat ord)). För män däremot som kommer från – nu skall jag inte generalisera över kulturer, även om jag har gjort det. Det vore ju löjligt och säga annat. Men jag skall inte nämna, vilka jag tänker på. Men jag tror ju att det för vissa män så är det ett jättehotfullt scenario att komma till Sverige och ser hur ens kvinna eller hur ens dotter faktiskt ((utelämnat ord)). Jag tror det är ett sorgearbete.

Är jämställdheten svensk?

Ovan beskriver jag hur normer, ideal och praktiker relaterade till genusrelationer används som markörer för tillhörighet eller distans. Genusrelationerna i sig ligger utanför studiens fokus. Genom att lyfta fram de gräns- och identitetsmarkerande respektive positivt eller negativt värderande momenten i intervjupersonernas framställningar fokuserar jag på konstruktionen av ”vi” och ”de Andra”. Med inspiration från den fenomenologiska sociologin (Schutz, 1970; Berger & Luckmann, 1979) sätter jag därmed sanningsanspråken i intervjupersonernas utsagor ”inom parentes” – jag avstår från att bedöma sanningshalten och riktigheten i deras förklaringsmodeller och problembeskrivningar. Frågan om sakernas natur eller essens ställs tillfälligt åt sidan (Schutz, 1970:316), i syftet att tydliggöra de olika inkluderande och exkluderande gränsmarkeringar och tillhörande framställningar som uttrycks i det etniska idiomet. Det innebär emellertid *inte* att jag ifrågasätter de unga kvinnornas erfarenheter av att vara måltavlor för underordnande eller förtryckande handlingar, vare sig dessa handlingar är en konsekvens av hierarkiska genusordningar eller andra maktrelationer. Inte heller ifrågasätts det förhållande att kvinnors underordning är en realitet, såväl i de länder/regioner som intervjupersonerna pekar ut som i Sverige.

Genussystem och -hierarkier är som bekant olika beskaffade i olika sociala grupper, och innebörden av kategorierna ”manligt” och ”kvinnligt” varierar mellan olika sociala och historiska kontexter (Kulick, 1987; Glenn, 1999). De normer, värderingar och praktiker som är relaterade till genusrelationer skiftar mellan och inom olika klasser, regioner, etniska grupper, nationer och transnationella sociala sfärer. Därtill kommer att många nationalstater skiljer sig åt i graden av institutionalisering av jämställdhetssträvanden, vilket bland annat kommer till uttryck i utformningen av skattesystem eller förekomsten av föräldraförsäkring eller offentligt finansierad barnomsorg (Hirdman, 1994). Variationerna mellan olika system och hierarkier kan således förklaras på olika sätt. I mitt intervju-material var det tydligt att begreppet ”kultur” gavs en konsekvent prioritet, och att andra möjliga sätt att förklara mäns frihetsinskränkande agerande hamnar i

bakgrunden. Jämställdheten blir primärt en etnisk fråga. När det etniska kulturbegreppet blir det viktigaste ”skillnadsskapande” verktyget förflyttas också blicken bakåt, till de socialisationsprocesser som pågått tidigt i individernas biografier, och de omständigheter som påverkar i nuet hamnar i skuggan. Paulina de los Reyes hävdar att en liknande aspektblindhet är etablerad i svensk offentligheten, vilken tar sig uttryck i att invandrarkvinnor förutsätts vara föremål för könsdiskriminering endast inom den egna gruppen då det i övrigt förutsätts att det råder en jämställdhet i det svenska samhället. Det finns en stor obalans mellan det intresse som ägnas denna fråga och det som ägnas situationen i arbetslivet där kvinnorna främst diskuteras i termer av kulturella traditioner från hemlandet, familjebundenhet och hinder för anställningsbarhet. Aspekter som karakteriserar kvinnoarbetet i Sverige som till exempel koncentrationen till låglöneyrken, yrkessegregering, bristande rörlighet och svårigheter till avancemang diskuteras däremot sällan. Att välutbildade kvinnor har arbetsuppgifter under deras kompetens är ytterligare ett problem som faller utanför jämställdhetens etniska gränser. Könsdiskrimineringen har fler än ett ansikte men en diskussion som relaterar jämställdheten till den sociala och kulturella mångfald som karakteriserar Sverige idag har ännu ej påbörjats. Avsaknaden av detta perspektiv har bidragit till att göra jämställdhet till en arena för att konstruera svenskheten och därmed bidra till att marginalisera invandrare (de los Reyes, 2001:91).

Att jämställdheten kan vara en ”arena” för att konstruera svenskhet framkommer med tydlighet i mitt intervju-material. Hur kan det faktum att genus sätts så pass högt upp på dagordningen förstås, och varför blir just jämställdhet en markör för en svensk etnisk identitet, och konstruktionen av en imaginär svensk gemenskap? En möjlig tolkning är att denna självpresentation är en produkt av den historia av kamp för kvinnors fri- och rättigheter som pågått i Sverige under 1900-talets gång, och som har haft vissa framgångar. Denna politiska kamp har till exempel resulterat i att vissa särskiljande och för kvinnorna underordnande juridiska och fiskala arrangemang har tagits bort, och att åtgärder som syftar till en jämlikare arbets- och inkomstindelning institutionaliserats. Detta är en tolkning som ligger förhållandevis nära den ”svenska självpresentation” som våra intervju-personer uttryckte. Sverige framstod där, i ett internationellt och jämförande perspektiv, som en av jämställdhetens föregångsländer.

Andra tolkningar är också möjliga. Det jämförande perspektivet i det etniska idiomets logik framhåller *skillnader mellan* och *likhet inom* grupper. De flesta aspekter av det sociala livet kan lyftas in i detta kontrasterande språkspel och göras etniska eller nationella, så även genussystem eller -kontrakt. Med den jämförande metod som återfinns i det etniska idiomet krävs inte mer än en eller ett par passande jämförelsepunkter, i form av andra nationer eller etniska kulturer, för att det svenska samhällets institutionaliserade jämställdhetssträvanden ska kunna framstå som ett föredöme. Intervju-personerna har också funnit dessa kontrastiva referensgrupper. Med hjälp av lämpliga jämförelsepunkter framträder

den egna föreställda gemenskapens företrädaren. Det etniska idiomet tillhandahåller utrymme för att med ”de Andras” genusordning som kontrastiv identitet framställa den föregivet svenska praktiken som ideal, även om den befinner sig på ett långt avstånd från det helt jämställda läget. Variationer mellan genusystemen kan beskrivas med en isärhållande och hierarkiserande logik.

En möjlig tolkning är att frågor om genusrelationer och därtill kopplade värderingar och ideal också tillhandahåller ett utrymme, där det är mer legitimt än på andra håll att uttala mycket negativt laddade åsikter om ”de Andra”. I den mån föreställningar om censurerande instanser som till exempel kravet på politisk korrekthet (Hertzberg, 2002) i den etnicitetspolitiska diskursen är väl etablerad, kan det finnas en efterfrågan på legitimitet. Även ett generaliserande och mycket negativt omdöme kan laddas om och rättfärdigas om det tolkas som ett försvar av en (svensk) jämlikhetstanke. Samtidigt blir relationerna mellan kvinnor och män en projektionsyta för en positiv självvärdering. Michael Billig (1995) tangerar denna tankegång i *Banal Nationalism*: när immigranter eller etniska minoriteter beskrivs som intoleranta, sätts majoritetens egen intolerans mot det avvikande inom parentes. Det är ”de Andra” som är omoraliska. Den egna gruppen får istället sin goda, moraliska karaktär bekräftad, samtidigt som frågan om hur mötet med ”de Andra” bör organiseras på ett rättvist sätt försvinner ur sikte. Idén om en mer ömsesidig integrationsprocess försvinner – tillfälligt eller mer temporärt – från dagordningen. För ”de Andra” återstår endast anpassning och assimilering (Billig, 1995:82).

Denna kontrastiva och normativa logik förekom även i den europeiska kolonialismens värdeskalor och framställningskonventioner. Koloniserarna framställde kvinnorna i de koloniserade länderna som utsatta för ett djupgående manligt förtryck, och därmed i behov av hjälp. När de tilldelade sig själva rollen som dessa kvinnors befriare, kunde det koloniala projektet förstås som en frigörande och civiliserande mission (Spivak, 2002:125). Mohanty (1999) och Spivak (2002) anser till exempel att den västerländska feminismens bild av kvinnor i tredje världen till viss del har präglats av dessa koloniala stereotyper. Mohanty finner att det i detta politiska projekt frammanas en bild av en genomsnittlig ”tredjevärldenkvinnor” som lever ett i grunden otillräckligt liv, präglat av sexuellt förtryck, okunnighet, traditionsbundenhet, religiositet och familjeorientering. Denna idealtypiska kvinna framställs som ett offer, och en negativ kontrast till bilden av den västerländska kvinna, som är modern, utbildad, fri att handla som hon vill och som har kontroll över sin kropp och sin sexualitet (Mohanty, 1999:198f). Den bild av ”tredjevärldenkvinnan” som Mohanty återfann i den västerländska feminismens texter har vissa beröringspunkter med den bild av unga kvinnor i kategorin invandrare som framträder i intervjudiskursen. Deras framställning tangerar också den bild av ”invandrarkvinnan” som ofta förekommer i media (Brune, 2004). Därtill kommer att intervjupersonernas (själv)presentation av den jämställda svenskheten har en påtaglig likhet med den

självbild som västerländska feminister, enligt Mohanty, uttrycker. Likheterna implicerar att de intervjuades omtanke om de unga kvinnorna i kategorin invandrare delvis kan förstås mot bakgrund av denna representationshistoria.

Det svenska språket

När de intervjuade platsförmedlarna och vägledarna beskrev och förklarade de hinder och möjligheter som ungdomar i kategorin invandrare mötte, fäste de stor vikt vid deras sätt att tala svenska. Just de personer som hade svårt att förstå och göra sig förstådda på svenska ansågs var de som hade de största svårigheterna med att få jobb och ett fotfäste på arbetsmarknaden. Kunskapsbristerna ansågs ha blivit så mycket mer betydelsefulla och kritiska, eftersom kraven hade ökat under 1990-talet, i och med den organisatoriska omvandlingen av arbetslivet och den stigande arbetslösheten. Numer krävde arbetsgivarna inte enbart en ”bra svenska”, de krävde ofta en ”perfekt svenska”.

Fredrik: Du nämnde arbetsgivarnas krav, och det är ju bland annat det som jag har tänkt att fråga om. Du sa att det var hårda krav.

Erik: Ja, eller vad ska jag säga, håller du med om det, Magdalena? [Magdalena: Mm.] Det är hårda krav, när det gäller typ kontorister eller vad det nu är man talar om. Det är ju oftast krav på svenska språket, det är A och O, naturligtvis, i tal och skrift då. Eller vad säger du? [Magdalena: Ja, precis.] [...] Men det är språket alltså.

Fredrik: Ja, just det. Men jag tänkte, du pratade om vad som är perfekt svenska. Det här med vad som är perfekt svenska kan ju vara svårt att bestämma. I så fall finns det väl säkert svenskar som inte heller pratar perfekt svenska. Men här är det alltså fråga om en svenska som ((ute-lämnade ord)), ja, hur brukar de (arbetsgivarna), brukar ni fråga ”vad menar ni med perfekt svenska?”.

Magdalena: Då säger de oftast, att det ska vara perfekt i tal och skrift. Att man ska kunna uttrycka sig, och det ska inte låta så där väldigt ansträngt, som att man har svårt att prata. Man ska prata/

Erika: /Inte perfekt så, vem talar perfekt? Det finns ju dialekter i Sverige. Men man ska ju kunna göra sig förstådd, som Magdalena säger, och stava rätt, och skriva så där. Det är den grunden.

Magdalena: Och sen beror det förstås på vad det är för jobb. Jobbar du i ett företag på kontorssidan, det är klart, det måste det vara bra svenska. Det kanske är order, och man skriver fakturor.

Erik: Om man sitter i en reception så måste man ju kunna förstå när kunder ringer, och så där, och vara trevlig. Ge service, och via talet kunna kommunicera.

Det fanns, grovt räknat, två olika förhållningssätt till dessa krav på en ”bra” eller ”perfekt” svenska: ett accepterande och ett kritiskt ifrågasättande. Det accepterande förhållningssättet, som vi såg ett exempel på i citatet ovan, dominerade. Arbetsgivarnas krav beskrevs där som rimliga och rationella, utifrån de vitt skilda krav på kommunikation och förståelse som olika yrken krävde. Arbetstillivets behov av problemfri kommunikation framträdde som det rättesnöre mot vilken avvikelserna och felaktigheterna utvecklade sig. På samma sätt som i fallet med de informella kvalifikationerna och den sociala kompetensen (jämför ovan) framställdes kraven på en ”bra svenska” på ett sådant sätt, att det rent hypotetiskt skulle vara mycket svårt eller omöjligt att argumentera mot arbetsgivarna. Den diskursiva närheten var påtaglig: det föreföll som att arbetsmarknaden, den enskilde arbetsgivaren och intervjupersonen talade med en och samma röst. Det är arbetsmarknadens rationalitet som underkänner ”de Andras” svenska, om och när den är otillräcklig.

Men denna påverkan kan också komma från den egna organisationen, och det institutionaliserade sättet att kategorisera. Tidigare forskning har påpekat att det byråkratiska konstruerandet av den arbetssökande som klient medför att den språkliga och kommunikativa förmågan uppmärksammas (Franzén, 1996, 1997; Mäkitalo, 2002). Av intervjumaterialet att döma förekom detta specifika uppmärksammande vid de förmedlingar som våra intervjupersoner arbetade vid. Inte minst medförde åtgärderna att de sökandes förmåga att kommunicera uppmärksammades och bedömdes, och då inte enbart i relation till grammatiska eller lexikaliska kunskapskriterier, utan även till de mer situationella och genre-mässiga språkkrav som skriftliga eller muntliga självpresentationer ställde. Arbetsmarknadsåtgärdernas betydelse för inläringen av den ”bra” eller ”perfekta” svenskan framhålls genomgående, mer än i Ams egna presentationer av arbetsmarknadspolitiken (Ams, 1996, 1998). Detta diskursiva flöde medförde dock inte att intervjupersonerna *explicit* hänvisade till de kategorinamn som användes för att registrera de sökandes eventuella behov av åtgärder och utbildning.

I de problembeskrivningar som fokuserar på språk och arbetslöshet pekas vissa etniska grupper ut som specifikt problematiska. Den somaliska gruppen får här representera bristen och tillkortakommandet i språkligt hänseende. Det är en mycket negativ bild som framträder: gruppen beskrivs som ”ej kommunicerbar”, nästan uteslutande utan arbete och kulturellt avlägsna. Språkproblemet knyts till den etniska gruppens internt definierade gemenskap och blir till en kollektiv egenskap. Denna egenskap kan förstås som en konsekvens av den etniska kulturens praktiker och bekräftas av den mycket marginaliserade positionen på arbetsmarknaden. Det icke-svenska och kulturella värderas sålunda negativt. Men i detta specifika skillnadsskapande och hierarkiserande moment framstår en i det närmaste *icke-kulturell* rationalitet som det positiva värdet. Det är arbetsmarknadens funktionssätt som sätter gränserna för rätt och fel, snarare än idén om en svensk kultur. När språkfrågan diskuteras framkom sällan mer detaljerade

självpresentationer av en svenskhet eller en svensk kultur, vars värde *inte* behöver motiveras med hänvisning till arbetslivets krav. Arbetsgivarnas krav på den korrekta svenskan framstod i detta sammanhang som logiska och neutrala, som om de kom från en aktör som nästan helt osynlig; det var det sunda förnuftet eller efterfrågan som dikterade dagordningen och artikulerade kraven. Kraven framstod då som en konsekvens av arbetsmarknadens funktionssätt, och i första hand enbart rationella. Den ”röst” som artikulerade dessa krav var otydlig och föregivet icke-situerad, och inte heller markerades då den svenska etniciteten på ett tydligt sätt.

I denna pragmatik ser vi en tydlig skillnad mot det hierarkiserande skillnadsskapande som var för handen när intervjupersonerna diskuterade ”de Andras” genusrelationer. Det hände förvisso att arbetsförmedlarna uttryckte en värderande hållning kring det svenska språket *utan* att hänvisa till nyttan i att försöka leva upp till arbetslivets krav. Det rörde sig huvudsakligen om att man negativt värderade det sätt på vilket ungdomar i kategorin invandrare talar, när det avviker från en understödd normalsvenska. Deras ”Rinkebysvenska” ansågs inte vara en riktigt svenska. Vad som kännetecknade standardsvenskan framkom däremot inte; innehållet i denna norm var helt underförstått.

Men även om språkraven *mestadels* motiverades pragmatiskt, uttrycktes således krav som endast motiverades av en önskan att hålla den korrekt talande svenska språkgemenskapen intakt. En intervjuperson krävde till exempel att ungdomar med invandrabakgrund måste ”släppa in det svenska språket och den svenska kulturen i sina liv”. Hon uttryckte ett mer principiellt krav på anpassning eller assimilation till svenskheten. Samtidigt betonar hon viljans betydelse för språkinläringen: den som verkligen vill lära sig kan också lära sig. Omvänt torde gälla att de som inte lärt sig korrekt svenska, och därför har svårare att få arbete, inte riktigt *vill* lära sig; den individuella viljan blir därmed helt avgörande för hela frågan om social och arbetsmarknadsmässig marginalisering. Man måste vilja lära sig svenska och vilja släppa in den svenska kulturen i sitt liv.

Icke desto mindre uttrycktes också en kritik mot arbetsgivarnas krav på svenskkunskaper. Ett flertal intervjupersoner ansåg att de krav på ”perfekt svenska i tal och skrift” som till exempel uttrycktes i vissa platsannonser kunde förstås som exempel på förtäckt etnisk eller rasistisk diskriminering. Kraven var för högt ställda och illegitima. När denna dolda, diskriminerande avsikt lyftes fram förflyttades problemformuleringarnas fokus, från de arbetslösa ungdomarna till de rekryteringsansvariga. Frågan om varför ungdomar med invandrabakgrund möter fler hinder på arbetsmarknaden får här ett svar som pekar ut arbetsgivarnas roll i denna marginaliseringsprocess. Arbetslöshetens orsak förläggs till strukturen snarare än individen. Genom uppmärksammandet av den dolda och diskriminerande agendan blir det också tydligt att den diskursspridning som beskrevs ovan inte pågår utan motstånd: det är inte fråga om en enkelriktad

påverkan, från arbetsgivare till arbetsförmedlare. Det riktas en kritisk udd *mot* arbetsgivarnas och efterfrågans rationalitet. Företagens sätt att beskriva sitt kompetensbehov blir ifrågasatt, vilket vi kan se i det följande:

Anna: Sen kan man ju undra, bara om man läser de här platsannonserna som kommer, då kan man ju undra.

Fredrik: Hur tänker du då?

Anna: Ja, det kan ju stå just till exempel det här som jag säger, ”måste kunna läsa och förstå svenska flytande”. Det är ju förtäckt, alltså. ”Invandrare göra sig icke besvär”. Det är ju helt klart.

Monika: Nej, de vågar inte söka det som de är utbildade för.

Margareta: Och det beror ju på annonserna också, där de har ju såna krav.

Monika: ”Perfekt svenska språk i tal och skrift”. Ja, det är så/

Margareta: /Jag hör så ofta det att jag blir riktigt upprörd när jag ser det.

Monika: Det är ju samma sak som att ”vi vill helst inte ha invandrare”.

Margareta: Jag tolkar det så, jag tycker att det är hemskt./

Monika: /Och hur tolkar dom det, de som vill ha jobbet?.

Det hände således att idén om en ”normalsvenska” ifrågasattes. I samband med att intervjupersonerna distanserade sig från arbetsgivarnas krav, förekom det att man diskuterade innebörden i begreppet ”en perfekt svenska”, bland annat genom att ifrågasätta idén om att det fanns en enda korrekt standardform av svenska språket. Frågan om vad som är att betrakta som ”en bra svenska” föreföll då vara öppen för förhandling, även om öppenheten var begränsad – den avvikelser som fick illustrera möjligheten till oenighet i denna definitionsfråga var landskapens dialekter. Den goda eller perfekta svenskan må vara en symbol för den nationella identiteten, men trots detta gick dess homogenitet att ifrågasätta.

Konsekvenser av föräldragenerationens utsatthet

Till avhandlingens syfte hörde också att analysera gränserna för det etniska idiomets skillnadsskapande. Till viss del kom denna del av syftet i skymundan. Det var en konsekvens av det empiriska materialets innehåll. Tre av de fem teman som sammanfattar de oftast förekommande problemformuleringarna är tätt förknippade med föreställningar om etnisk eller nationell tillhörighet, och de kollektivt sanktionerade norm- och värdesystem som dessa grupper delar – sammanfattade i begreppet ”kultur”. I strävan att förstå och förklara de hinder och möjligheter som ungdomar i kategorin invandrare möter på arbetsmarkanden är den etniska tillhörigheten en vanlig social kategoriseringsform, liksom den externt definierade kategorin invandrare. Likväl fanns problembeskrivningar och orsaksförklaringar där de intervjuade *inte* relaterade ungdomarnas svårigheter med att få fotfäste på arbetsmarknaden till etnisk tillhörighet och kulturellt härledda dispositioner. Dessa formuleringar tog fasta på andra omständigheter.

Intervjupersonerna beskrev då hur geografisk segregation, socioekonomisk stratifiering och erfarenheten av att ha migrerat eller råkat ut för diskriminering påverkar en persons göromål på arbetsmarknaden. Dessa förklaringsmodeller och problembeskrivningar fokuserar på händelser i ungdomarnas tillvaro, och dessa händelsers konsekvenser. Det rör sig om händelser, som av platsförmedlarna och vägledarna antogs vara vanliga, eller till och med specifika för dem som skrivs in i kategorin invandrare, och som påverkar dessa ungdomars möjligheter på arbetsmarknaden. Den mest centrala problembiografien berörde det förhållande att föräldrars position på arbetsmarknaden påverkar barnens förutsättningar att lyckas i arbetslivet. Intervjupersonerna hade iakttagit en rad konsekvenser av föräldrarnas marginella position på arbetsmarknaden. Medvetenheten om deras utsatthet medförde till exempel farhågor för diskriminering och lågt satta förväntningar i allmänhet, och många ungdomar valde också bort studier av samma anledning. Förmedlarna tyckte sig också ha sett att ungdomar till arbetslösa föräldrar visste för lite om arbetslivet och arbetsmarknaden, eftersom dessa föräldrar på grund av sina marginella positioner i sin tur hade begränsade kunskaper att vidarebefordra. Ungdomarnas kunskapsbrister minskade sannolikheten för ett lyckosamt inträde på arbetsmarknaden, bland annat därför att de sökte fel arbeten.

Svetlana: Det som man märker här ute däremot, det kan jag ju säga, det är att jag tror att det mycket har att göra med att det är invandrare, och att som ((namnet på förorten)) ser ut, det är mycket restaurang, det är där man har kontaktnät, det är lokalvård. Man ser lokalvård, det är mycket lokalvård. Det är ganska generellt att ”det har mina föräldrar gjort”.

Fredrik: De tar föräldrarnas yrkesval?

Svetlana: Jag tror att det har att göra med föräldrarnas sätt att uppfostra sina barn. Det är så i Sverige, det finns så otroligt många invandrare som är högutbildade där de kom ifrån, men som aldrig har fått chansen, utan som har varit ((utelämnade ord)). De är högutbildade i sina hemländer, och de pluggade där i fem-sex år, och sen kommer de hit, och vad gör de då? Jo, de är lokalvårdare. Och vad får barnen höra? ”Det är liksom ingen idé att plugga, titta vad som har hänt med mamma och pappa, dom har liksom pluggat, och vad fick dom av det, jo dom är lokalvårdare.” Så att det är mycket arbete som går åt att peppa, och försöka få dem att liksom inse att ”du har samma chans som alla andra”.

De lågt satta förväntningarna beskrevs ibland som en alltför långt gången realism. En del ungdomar saknade de vidare perspektiv som förmedlarna tillskrev infödda, svenska ungdomar oftare hade. Denna skillnad förklarades i en del fall med hänvisning till etniska kulturer och traditioner, men huvudsakligen med hänvisning till till exempel ekonomiska realiteter och mer omedelbara försörjningsbehov.

Fredrik: Men vad är det för önskemål de har då? De som har önskemål om ett specifikt jobb eller sysselsättning?

Johanna: Ja, det är allt möjligt. Det är inget speciellt. Det är serviceyrken, mycket. Men det gäller ungdomar över huvud taget, som tror att restaurangjobb och kassabiträden, det kan man ta för att det är lätt. Killarna vill ha lagerarbete, det tycker de är rätt bra. [...] Men det får man säga, att de yrkena som ligger längst ned, som de tror ligger längst ned, det är de yrkena som de söker.

Fredrik: Det är det som de tror är lättast att få?

Johanna: Ja. Ja, för att de tror det. Det är pengar. Det verkar inte vara så att de egentligen bryr sig vad de jobbar med, bara det betalar sig. Erbjuder man en praktikplats eller ett datortek, så säger de: ”nej, det kan jag inte ta, jag måste ha pengar”. ”Ja, men vad har du för alternativ då? Nu har du ingenting. På datorteket får du i alla fall nånting”. Det är lite så, för en del. Det är inte säkert att det är övervägande, men det är några då, som man tycker att det är ((utelämnat ord)).

Fredrik: Så att det är så att man vill ha ett riktigt jobb, och att man inte är nöjd med en praktikplats?

Johanna: Mm.

Ungdomar med invandrarbakgrund var, enligt dessa intervjupersoner, mer benägna än andra ungdomar att prioritera ett arbete framför en sämre betald men kanske mer meriterande arbetsmarknadsutbildning. Här var det således fråga om att de låga förväntningarna förklarades med hänvisning till händelser i den arbetslöses vardag, snarare än till hans eller hennes uppväxtvillkor. Problembiografiernas långa tidsperspektiv byttes ut mot ett betydligt kortare, och ett problemscenario urskiljdes. På samma som i problembiografien beskrev scenariot hur ett initialvillkor – en erfarenhet eller en egenskap – fick ett specifikt utfall som hölls för att vara vanligt; tidsperspektivet var annorlunda men det var en liknande idealtypisk social risk som pekades ut. Andra liknande problemscenarier beskrev hur arbetslösheten reproducerade sig själv till en långtidsarbetslöshet, genom att ungdomar på olika sätt förändrade sitt sätt att leva och tänka när de blev arbetslösa.

Ett genomgående drag i dessa biografier och scenarier är att de intervjuade i huvudsak *inte* försöker att förstå ungdomarnas situation på arbetsmarknaden med hänvisning till etniska tillhörighet eller kulturell delaktighet. Här återfinns inte referenser till sociala sammanhang som är internt definierade, som till exempel etniska grupper. Det finns inte heller några referenser till de värderingar, attityder och normer som sanktioneras genom just dessa sociala sammanhang. Den etniska dimensionen var inte närvarande i det avseendet. Den binära oppositionen ”svensk/invandrare” gjordes däremot relevant i sammanhanget, då förmedlarnas sätt att beskriva ungdomarnas arbetslöshet ofta redogjorde för erfarenheter som

relaterades till ungdomarnas eller deras föräldrars invandrarstatus. Men snarare än att utgå från ungdomarnas ”självvalda” – i meningen internt definierade – identiteter, lojaliteter och värderingar, pekar förklaringsmodellerna i det här fallet mot situationer som huvudsakligen är formade av den infödda majoritetens sätt att förhålla sig till den invandrade minoriteten. Problembeskrivningarna pekar i det här fallen ytterst på de hinder som immigranter och deras barn möter, just därför att de är immigranter eller barn till immigranter, och som primärt uppkommer *oavsett* deras viljemässiga agerande. Etniciteten förefaller inte vara närvarande, men det är givetvis hypotetiskt möjligt att se majoritetens exkluderande förhållningssätt som en aspekt av *svensk* etnicitetsformering.

Logiken i de ovan beskrivna resonemang har en allmängiltig, universaliserande dimension. Den tar visserligen fasta på erfarenheter som är specifika för en speciell kategori av människor, nämligen invandrare, men likväl finns där ett implicit universaliserande drag. Framställningarna beskriver allmänmänskliga sätt att reagera på svårigheter i vardagslivet, som huvudsakligen är bestämda av mer övergripande sociala strukturer. Det sätt på vilket reaktionssättet beskrivs underförstår en generell psykologi. Vi kan alla bli missmodiga och krassa. Likheter betonas och förekomsten av olikheter underkommuniceras. Den skillnadsskapande modell av handlande, kännande och tänkande som etnicitetsbegreppet implicerar är i stort sett frånvarande i de här framställningarna.

Om kultur och etnicitet: att förklara, förstå och kategorisera

Under intervjuerna blev arbetsförmedlarna uppmanade att beskriva arbetsmarknadssituationen för ungdomar med invandrarbakgrund. Uppgiften att redogöra för etniska arbetsmarknadens segregation, och de mekanismer som ligger bakom dessa sorteringsprocesser är onekligen grannliga. Den bild som framträdde i intervjuerna pekade mycket riktigt på komplexiteten i segregationen. Intervjupersonerna hade en flerdimensionell bild av hur samverkan mellan aktör och struktur kan se ut i arbetslivet, och hur våra sätt att förstå och kategorisera andra människor påverkar deras möjligheter. En aspekt av denna flerdimensionella bild var att arbetsmarknadens efterfrågan ibland ifrågasattes. Arbetsgivarnas krav på social kompetens eller kunskaper i det svenska språket underkändes ibland – bland annat därför att man misstänkte att det fanns en diskriminerande ambition dold bakom de stränga kraven. Likväl framställdes dock arbetsmarknadens spel mellan tillgång och efterfrågan som de grundläggande reglerna för det aktivitetsfält man var delaktig i. Medvetenheten om strukturernas påverkan till trots, det vanligaste var att arbetsförmedlarna relaterade ungdomarnas situation på arbetsmarknaden till deras eget sätt att tänka och handla (Knocke & Hertzberg, 2000:68; Hertzberg 2003:24). Det är om denna sistnämnda fråga – hur de intervjuade arbetsförmedlarna beskriver ungdomarnas handlande på arbetsmarknaden, och hur de relaterar detta agerande till deras tillhörighet – som detta kapitel

avslutande avsnitt kommer att handla. Deras förståelse av arbetsgivarnas roll i arbetsmarknadens etniska uppdelning kommer inte att diskuteras; därmed inte sagt att denna fråga saknar relevans.

De diskussioner om arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund som fördes under intervjuerna syftade till att förstå och ange möjliga löningar av dilemmat med den etniska segregationen på arbetsmarknaden, och dess konsekvenser för unga människor. Forskningsprojektets problematik var, som vi såg i inledningen till artikeln, på en och samma gång samhällsvetenskaplig, arbetsmarknadspolitisk och etisk. Till dessa tre aspekter lade de flesta av intervjupersoner till en fjärde: ungdomarnas integration och anpassning till det svenska. Det framkom till exempel när arbetslivets underförstådda sociala regler eller språkets betydelse på arbetsmarknaden diskuterades, men framför allt vad gäller synen på hur relationer mellan män och kvinnor bör vara beskaffade. I linje med de etniska och nationalistiska idiomens jämförande logik framstod ”det svenska” som en förhållandevis homogen helhet; en uppsättning normer, värderingar, attityder och handlingsmönster, vilka är distinkt urskiljbara från andra grupper och delade av de flesta i den egna gruppen. Viljan till anpassning till svenskhet kunde förstås som en anpassning till arbetsmarknadens rationalitet, och därmed kunde kraven på en inordning i svenskheten beskrivas som en arbetsmarknadsmässig nödvändighet. Å den andra sidan kunde kraven på en anpassning till (det svenska) arbetslivets regler och praktiker överföras till en större arena – hela (det svenska) samhället i sig.

När normen skapades på detta sätt blev imperativet riktat mot de arbetslösa i kategorin invandrare entydigt: av den som vill in i arbetslivet krävs en försvenskning. I en cirkulär rörelse kunde kraven förstärka varandra. Denna ömsesidigt förstärkande logik skapade en kraftfull norm. ”Det svenska” var synonymt med det normala, och genom i sin egenskap av normalitet var det svenska på en och samma gång det genomsnittliga och det ideala (jämför Ambjörnsson, 2004:21). Denna dubbelhet präglade de krav som implicit eller explicit framkom under intervjuerna. Å den ena sidan borde ungdomarna i kategorin ”invandrare” anpassa sig till det svenska just därför att det sammanfattade det mest frekventa beteendet eller tankemönstret på arbetsmarknaden, å den andra sidan borde anpassningen ske därför att svenskhetens normer hölls för att vara ett ideal. Det förefaller därmed som att frågan om den etniska segregationen på arbetsmarknaden under intervjuerna med arbetsförmedlarna var en ”legering” av två var för sig åtskiljda samhällliga dilemman, arbetslösheten och närvaron av medborgare med annan etnisk tillhörighet i nationalstaten. I flera av intervjuerna och i flera de mest frekvent förekommande problembeskrivningarna tenderade det förstnämnda dilemmat till att vara underordnat det sistnämnda. Kort sagt: tyngdpunkten låg oftare på frågan om anpassning till svenskhet än frågan om ungdomsarbetslöshetens generella orsaker.

När detta specifika dilemma diskuterades, var den sociala kategorin ”invandrare” den vanligast förekommande. Att dikotomin ”svensk/invandrare” fick en central position i dessa samtal kan delvis härledas till vårt forskningsprojekts utgångspunkter. I detta projekt formulerades, som vi såg inledningsvis, syften och dilemman med utgångspunkt i en snarlik men icke desto mindre delvis annorlunda social kategori, ”ungdomar med invandrarbakgrund”, som inte är lika använd i det svenska samhället. Detta (lilla) försök att åstadkomma en perspektivförskjutning fick dock inga större konsekvenser under intervjuerna. De intervjuade föredrog det vanligare kategorinamnet, ”invandrare”, och det var ”invandrarungdomar” var den kategori vars problem som diskuterades. Med tanke på hur forskningsprojektets centrala dilemma formulerades, är det inte rimligtvis inte intressant att göra en poäng av det faktum att intervjupersonerna gjorde en koppling mellan problem på arbetsmarknaden och etnicitet eller kategorin ”invandrare”, eller att detta begrepp blir en kategori som markerar en problematisk avvikelse från den sociala normaliteten. Däremot är frågan om *hur* särskiljandet ifråga gjorde i allra högsta grad fortfarande relevant och rimlig. I det följande kommer jag att diskutera detta, med utgångspunkt i hur de intervjuade arbetsförmedlarna beskrev sambandet mellan identitet (vilka vi anser oss vara) och aktörsskap (vad vi gör och varför) för ungdomarna i kategorin ”invandrare”.

Som vi har sett i ovan, var det bland de ”aktörrelaterade” problembeskrivningar vanligt att sätta svårigheterna i relation till de arbetslösa ungdomarnas tillhörighet och kultur. Denna form av förklaring implicerar att deras marginella position på arbetsmarknaden, och därmed i samhället i stort, kan ses som en produkt av denna tillhörighet eller kultur. Det finns en omfattande forskningslitteratur, som är kritiska till att aktörer inom forskning, policy och/eller institutionell praktik fokuserar på invandrade och andra minoriteters kulturella tillhörighet när sociala problem och konflikter ska förklaras – i Sverige (Knocke, 1991; Ålund, 1991: jämför Hertzberg, 2006) och på andra ställen (Gilroy, 1987; Wetherell & Potter, 1992; Eriksen, 1993b; Steinberg, 2001). Ett argument i denna kritik riktar sig mot att betydelsen av kulturellt bestämda handlingsdispositioner överbetonas, på bekostnad av förklaringsmodeller som beskriver hur resursfördelning och maktrelationer påverkar samma dispositioner, när bakgrunden till sociala problem hos personer i kategorin ”invandrare” ska förstås. Detta leder till att samhällsliga statuskillnader eller ojämlikhet döljs, anser man, och att andra möjliga orsaker till sociala problem blir svåra att få syn på.

Vad vi kan se i denna artikel, utifrån mitt intervjumaterial, är att ”kulturaliseringen” existerar sida vid sida med andra förklaringsmodeller. Den är inte helt dominerande, och det finns uppenbarligen diskursivt utrymme för ett beaktande av hur socioekonomiska förhållanden formar ungdomars förhållningssätt på arbetsmarknaden. I arbetsförmedlarnas bild av den etniska segregationen samsas flera olika förklaringsmodeller. Med utgångspunkt i intervjuerna är det svårt att avgöra huruvida kulturella faktorer rent generellt sett överbetonas, på bekostnad

av strukturella och klassmässiga faktorer, och likaså om detta innebär att ”reella åtskillnader och problem döljs” (Ålund, 1997:12). Vad vi däremot kan se, är att kulturbegreppet *mer än något annat begrepp används för att förstå relationen mellan identitet eller tillhörighet och aktörsskap*, och hur denna relation är beskaffad.

Däremot är det uppenbart i det här sammanhanget att den etniska identiteten ges ett mycket påtagligt företräde framför andra identifikationsobjekt. Det sätts helt enkelt ett likhetstecken mellan kulturbärande kollektiv och etnisk grupp. Andra kulturbärande kollektiv nämns mycket sällan. Likaså underkommuniceras möjligheten till eller förekomsten av hybrida, mindre enhetliga identitetsformer. När andra potentiellt kulturskapande sociala sfärer i så pass stor utsträckning underkommuniceras, på bekostnad av etnicitetens föreställda gemenskap, knyts också arbetslöshetens utanförskap till den etniska tillhörigheten och identiteten. Motgångar lyfts ut ur sitt vardagliga sammanhang och får genom hänvisningen till etniska eller nationella gemenskaper en helt annan beständighet; en menings-tillskrivande process som medför att vardagslivets erfarenheter förvandlas till beståndsdelar i en kulturell ordning som upprätthåller och understödjer en fast etnisk identitet. Därmed etableras den kulturella homogenitet som i nationalistisk retorik ”aspirerar på evigheten” (Herzfeld, 1992:108). Det kulturbegrepp som används i detta sammanhang förefaller i väsentligt många delar vara överlappande med nationalistiska ideologiers kulturbegrepp.

När andra sociala arenors ”kulturformande” betydelse underbetonas framträder den etniska kulturen som tämligen homogen och enhetlig. Det är i första hand det etniska som antas forma aktörsskapet, och dess påverkan är likartad – tvärs igenom hela gruppen och dess gemenskap. Likheterna inom den etiska gruppen och dess föregivet ensartade kultur betonas därmed, på bekostnad av olikheten. Givet denna likformighet tillskrivs kulturen en mycket stark påverkande förmåga. Det anammas ett synsätt på kultur i vilket ”det råder en entill-en-relation mellan moralisk ordning och människors handlande” (Lithman, 1987:35). Därmed undervärderas på ett betänkligt sätt det förhållande att förändringar i människors sociala relationer också förändrar deras sätt att tänka, värdera och tolka. Den etniska människan framstår som en ”kulturell automat” (Lithman, 1987).

Denna karakteristik passar dock inte in på den bild av *svensk* kultur som framträder i intervjumaterialet. Den svenska kulturen framställdes visserligen som lika enhetlig och monolitisk som andra etniska kulturer. Skillnaden var för det första att det svenska nästan uteslutande beskrevs i positivt värderande termer. Det var till denna kultur som arbetslösa i kategorin invandrare borde anpassa sig, dels för att deras möjligheter i arbetslivet skulle bli större, men också av hänsyn till den svenska kulturens egenskap av att vara just svensk och dominerande i Sverige, eller för att den svenska kulturens normer och värderingar helt enkelt ansågs riktigare. Ett av den föregivet svenska kulturens företräden var,

enligt intervjupersonerna, att den gav gruppmedlemmarna ett visst mått av tanke- och handlingsfrihet, något som saknades i de kulturer som den kontrasterades mot. I den svenska kulturen var kvinnor fria att välja yrke, och barn fria att fantisera om drömyrke, vilket de inte var i andra kulturer. Där beskrev kulturbegreppet snarare en traditionell ordning som hämmade dessa friheter. Därmed avviker de, enligt denna argumentation, från den svenska kulturen.

I den kontrasterande framställningen av den föregivet svenska kulturen tillskrevs denna en närmast "akulturell" tanke- och handlingsfrihet. Svenskhetens kultur var helt enkelt inte "lika kulturell" som "de Andras" kultur. Denna egenskap förstärktes när intervjupersonerna framhöll att svenskhetens kulturella praktiker överensstämde med det (sen)moderna arbetslivets krav. Logiken i de utsagor där detta argument förekommer bildar en kedja av likheter, som visar hur denna motsägelse är möjlig: "kulturlöshet" liknar "rationalitet" som i sin tur liknar "normalitet" som, slutligen, liknar "svenskhet" eller "svensk kultur". I relief till den svenska kulturens rationalitet framträder "de Andras" kulturella traditionsbundenhet och *brist* på rationalitet. Att "de Andra" vidmakthöll sina värderingar eller praktiker beskrevs till exempel vid en del tillfällen som närmast kompensatoriska handlingar för att stärka individen eller gruppen. Detta förstärker bilden av att dessa kulturella ordningar inte är riktigt lika rationella eller funktionella som den svenska – de anammas på grund av sin kompensatoriska funktion, inte tack vare eventuella inneboende kvalitéer.

I arbetsförmedlingens taxonomi kategoriseras inte de sökande utifrån tillhörighet eller social identitet, utan med hänvisning till sitt eventuella åtgärds- eller utbildningsbehov (Mäkitalo, 2002). Däremot har det från tid till annan funnits åtgärder som har varit riktade mot sökande som har sin utbildning och huvudsakliga yrkeserfarenhet i andra länder. Icke desto mindre handlar denna artikel huvudsakligen om arbetsförmedlarnas personliga bild av kategorin "invandrare", och hur de själva använder den för att förstå och tolka processer på arbetsmarknaden. Kategorin i fråga är inte en institutionell social kategori, utan används huvudsakligen i vardagsliv och media. Men det samband mellan tillhörighet och aktörsskap som tillskrivs kategorin "invandrare" som studeras i denna artikel har rimligen ändå relevans för frågan om hur de människor som benämns med detta kategorinamn konstrueras som klienter på arbetsförmedlingen, och i förlängningen deras möjligheter i arbetslivet. Inte minst mot bakgrund av att den tidsbrist som präglar gräsrotsbyråkratens möte med klienten/den sökande (Jonsson, 1997) bidrar till att den förre använder typifieringar (jämför Berger & Luckman, 1979:41ff) – vilket i det här sammanhanget är mer eller mindre liktydigt med sociala kategorier – för att förstå den senare.

För de intervjuade förmedlarna var kulturbegreppets användningsområde huvudsakligen begränsat till att förklara avvikelser och olämpligheter. Kultur förklarar avvikande beteenden: de sökande agerar på de sätt de gör därför att det är rätt och riktigt i den grupp de tillhör. Ej godtagbara avvikelser får en mening,

de förstås inte längre som anomalier utan som delar av en annan grupps socialt sanktionerade praktik. Genom att relateras till en grupps sociala system får anomalin istället en viss logik, den blir så att säga ”läsbar”. Likväl är det huvudsakligen negativt värderade avvikelser som kulturbegreppet får förklara. Jag nämnde tidigare att det förekommer ett trettiotal längre resonemang i mitt intervjumaterial, där ordet ”kultur” är ett centralt begrepp, och att det i över tjugo av dessa är negativt värderade företeelser som kommenteras, och att det ”det kulturella” *aldrig* värderades positivt i sig. Kulturbegreppets möjlighet att understryka tankars och handlingars kollektiva aspekter förefaller här att vara ett potent verktyg för att knyta negativt värderade egenskaper till ett helt kollektiv.

Det sätt att tänka kring förhållandet mellan kultur och etnicitet som framträder i arbetsförmedlarnas förklaringsmodeller, kan – om eller när det omsätts i en kategoriserande praktik – få en del negativa konsekvenser för de ungdomar som i första hand identifieras med en icke-svensk etnisk tillhörighet. Det kulturbegrepp som dominerade i intervjumaterialet implicerar en handlingsrationalitet som i första hand är knuten till självdefinierade gemenskapers kollektiva identiteter, med alla de gränsbevarande och gemensamhetsskapande mekanismer som vanligtvis inkluderas i dessa sociala former. När sambandet kultur och nationell eller etnisk tillhörighet är så pass väl etablerat, finns det en begreppsmässig förutsättning för att se den arbetslöses agerande – och tyckande, tänkande eller kännande – som en återspeglning av den kollektiva etniska identiteten.

Givet det förhållande att de aspekter av ”de Andras” kultur som diskuteras i denna artikel huvudsakligen värderas negativt, är det därtill sannolikt att en ”kulturaliserande” förståelse kan bidra till att likaledes negativt värderade stereotyper produceras eller reproduceras. Det finns en risk för att ”den kulturelle Andra” – det vill säga en person som kategoriseras med hänvisning till sin etnicitet, och vars beteende i första hand tolkas med hänvisning till sin ensartade, etniska kultur – redan på ett tidigt stadium i första hand kommer att betraktas såsom en person disponerad till negativt värderade handlingar. Om denna negativa förståelse är för handen, kommer den självfallet att få konsekvenser för de personer vars möjligheter i arbetslivet påverkas av platsförmedlarnas och vägledarnas rådgivning och beslut (Höglund, 1998:40; Neergaard, 2004:11).

Referenser

- Ahrne, G. (1989). *Byråkratin och statens inre gränser*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Ambjörnsson, F. (2004). *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*. Avhandling, Stockholm: Ordfront.
- Ams, (1996). *Arbetsmarknadspolitik i förändring. En grundläggande bok om arbetsmarknadspolitikens villkor*. Andra upplagan. Stockholm: Arbetsmarknadsstyrelsen & Fritzes.

- Ams, (1998). *Arbetsmarknadspolitik i förändring. En grundläggande bok om arbetsmarknadspolitikens villkor*. Tredje upplagan. Stockholm: Arbetsmarknadsstyrelsen & Fritzes.
- Anderson, B. (1992) [1991]. *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*. Göteborg: Daidalos.
- Appiah, K. A. (1999) [1995]. "I min faders hus. Kulturfilosofins bild av Afrika" i Eriksson, C., Eriksson Baaz, M. & Thörn, H. (red.) *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Arai, M., Schröder, L. & Wilhelmsson, R. (2001). *En svartvit arbetsmarknad. En ESO-rapport om vägen från skola till arbetsmarknad*. Ds 2000:47, Stockholm: Fritzes.
- Barth, F. (1969). "Introduction" i Barth, F. (red.) *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Baumann, Z. (1992) [1990]. *Att tänka sociologiskt*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Behtoui, A. (2006). *Unequal Opportunities. The Impact of Social Capital and Recruitment Methods on Immigrants and Their Children in the Swedish Labour Market*. Avhandling, Linköping: Linköpings universitet.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1979) [1966]. *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Billig, M. (1992). *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.
- Brune, Y. (2002). "'Invandrare' i mediearkivets typgalleri" i de los Reyes, P., Molina, I. & Mulinari, D. (red.) *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Stockholm: Atlas.
- Carmichael, S. & Hamilton, C. V. (1967). *Black Power*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- de los Reyes, P. (2001). *Mångfald och differentiering. Diskurs, olikhet och normbildning inom svensk forskning och samhällsdebatt*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet, LO, TCO & SACO.
- Eriksen, T. H. (1993a). *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- Eriksen, T. H. (1993b). *Kulturterrorismen. Ett oppgjör med tanken om kulturell renhet*. Oslo: Spartacus.
- Eriksson, C., Eriksson Baaz, M. & Thörn, H. (1999). "Den postkoloniala paradoxen, rasismen och 'det mångkulturella samhället'. En introduktion till postkolonial teori" i Eriksson, C., Eriksson Baaz, M. & Thörn, H. (red.) *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Fanon, F. (1995) [1952]. *Svart hud, vita masker*. Göteborg: Daidalos.
- Flett, H. (1979). "Bureaucracy and Ethnicity. Notions of Eligibility to Public Housing" i Wallman, S. (red.) *Ethnicity at Work*. London: Macmillan.
- Franzén, E. C. (1996). *Flyktingar som arbetsökande i Sverige. En studie av migration och förändring*. Stockholm: Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.

- Franzén, E. C. (1997). *Invandring och arbetslöshet*. Lund: Studentlitteratur.
- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalisms*. London: Blackwell.
- Gilroy, P. (1987). "There Ain't No Black in the Union Jack." *The Cultural Politics of Race and Nation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Glenn, E. N. (1999). "The Social Construction and Institutionalization of Gender and Race" i Ferree, M. M., Lorber, J. & Hess, B. B. (red.) *Revisioning Gender*. Thousand Oaks: Sage.
- Graham, M. (1999). *Classifications, Persons and Policies. Refugees and Swedish Welfare Bureaucracy*. Avhandling, Stockholm: Department of Anthropology, Stockholms universitet.
- Handelman, D. (1981). "Introduction: The Idea of Bureaucratic Organization", *Social Analysis*, 9: 5–23.
- Hertzberg, F. (2002). "Det olyfta lockets paradox. Att tala utan att låtsas om det" i de los Reyes, P., Molina, I. & Mulinari, D. (red.) *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Stockholm: Atlas.
- Hertzberg, F. (2003). *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*. Arbetsliv i omvandling 2003:7, Avhandling, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Hertzberg, F. (2006). "Aleksandra Ålund och den anti-kulturella vändningen i svensk Imer-forskning" i Mulinari, D. & Räthzel, N. (red.) *Bortom etnicitet*. Luleå: Borea.
- Herzfeld, M. (1992). *The Social production of Indifference. Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hirdman, Y. (1994). "Kvinnorna i välfärdsstaten" i Thullberg, P. & Östberg, K. (red.) *Den svenska modellen*. Lund: Studentlitteratur.
- Höglund, S. (1998). *Svensk forskning om diskriminering av arbetslivet 1990–1996. En kunskapsöversikt*. Stockholm: Rådet för arbetslivsforskning.
- Jenkins, R. (1986). *Racism and Recruitment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jenkins, R. (1997). *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage.
- Jonsson, S. (1993). *De andra. Amerikanska kulturkrig och europeisk rasism*. Stockholm: Norstedts.
- Jonsson, T. (1997). *Handlingsstrategier och maktsamspel i möten mellan handläggare och invandrarklienter. Studier av ett försäkringskasskontor*. Avhandling, Uppsala: Uppsala Acta Upsaliensis.
- Knocke, W. (1991). "Women Immigrants – What is the 'Problem'?" *Economic and Industrial Democracy*, 4: 469–486.
- Knocke, W. (1996). "Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrabakgrund" ansökan till Rådet för arbetslivsforskning.
- Knocke, W. & Hertzberg, F. (2000). *Mångfaldens barn söker sin plats. En studie om arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrabakgrund*. Stockholm: Svartvitt förlag & Arbetslivsinstitutet.

- Kulick, D. (1987). "Hur man blir en riktig kvinna eller man" i Kulick, D. (red.) *Från kön till genus. Kvinnligt och manligt i ett kulturellt perspektiv*. Stockholm: Carlssons.
- Lacan, J. (1996) [1966]. *Écrits. Spiegelstadiet och andra skrifter i urval av Iréne Matthis*. Andra utgåvan. Stockholm: Natur och kultur.
- Lipsky, M. (1980). *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russell Sage.
- Lithman, Y. (1987). "Invandringen till Sverige – en bakgrund" i Lithman, Y. (red.) *Nybyggarna i Sverige. Invandring och andrageneration*. Stockholm: Carlssons.
- Mohanty, C. T. (1999) [1993]. "Med västerländska ögon. Feministisk forskning och kolonial diskurs" i Eriksson, C., Eriksson Baaz, M. & Thörn, H. (red.) *Globaliseringsens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Mäkitalo, Å. (2002). *Categorizing Work: Knowing, Arguing, and Social Dilemmas in Vocational Guidance*. Göteborg Studies in Educational Sciences 177. Avhandling, Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Neergaard, A. (2004). *Arbetsförmedlarna på en rasifierad arbetsmarknad. Förändrare, förstärkare eller bara förvaltare?* Norrköping: Themes.
- Neergaard, A. (2006). "Rekrytering som institutionell praktik av inkludering och exkluderad underordning" i Neergaard, A. (red.) *På tröskeln till lönearbete. Diskriminering, exkludering och underordning av personer med utländsk bakgrund*. SOU 2006:60, Stockholm: Fritzes.
- Prottas, J. M. (1979). *People-processing. The Street Level Bureaucrat in Public Bureaucracies*. Lexington: Lexington Books.
- Reeder, J. (1992). *Tala – lyssna: en essä om den specifika skillnaden i Jacques Lacans psykoanalys*. Stockholm & Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Schutz, A. (1970). *On Phenomenology and Social Relations. Selected Writings*. Chicago & London: Chicago University Press.
- Spivak, G. C. (2002) [1988]. "Kan den subalterna tala?" i *Postkoloniala studier*. Skriftserien Kairos nummer 7, Stockholm, Malmö & Umeå: Konstfack, Konsthögskolan i Malmö, Konsthögskolan i Umeå och Raster förlag.
- Steinberg, S. (2000) [1981]. *The Ethnic Myth. Race, Ethnicity, and Class in America*. 3rd Edition. Boston: Beacon Press.
- Wetherell, M. & Potter, J. (1992). *Mapping the Language of Racism*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Wimmer, A. & Glick Schiller, N. (2002). "Methodological Nationalism and Beyond: Nations-State Building, Migration and Social Sciences", *Global Networks*, 2: 301–334.
- Young, I. M. (2000) [1990]. "Förtryckets fem ansikten" i *Att kasta tjejkast. Texter om feminism och rättvisa*. I urval av Per Wirtén. Stockholm: Arena.

Ålund, A. (1991). "Immigrant Culture as an Obstacle to 'Partnership'" i Ålund, A. & Schierup, C. U. *Paradoxes of Multiculturalism. Essays on Swedish Society*. Aldershot: Avebury.

Ålund, A. (1997). *Multikultiungdom. Kön, etnicitet, identitet*. Lund: Studentlitteratur.

Identitetsarbete i kommunala ungdomsprojekt

Daniel Persson Thunqvist

Identitetsarbete som socialisation

Ungdomar är omgärdade av ett nätverk av institutioner vilka på olika sätt har med socialisation och identitetsarbete att göra. Socialisation är de processer av samspel genom vilka människor formas till individer och som samtidigt möjliggör en intersubjektiv gemenskap mellan människor.²⁷ Skolan har ofta blivit exempel på en socialisationsagent som unga passerar på väg till ett självständigt vuxenliv. Samtidigt har övergången från skolan till arbetslivet förlängts och komplicerats för många ungdomar. I jämförelse med skolan finns fortfarande få studier av den socialisation som sker inom den arbetsmarknadspolitik som riktas till unga vuxna som befinner sig i skarven mellan skola och arbetsliv, ungdomstid och vuxenliv.²⁸

Detta bidrag ger inblickar i socialiserande praktiker inom ungdomsprojekt för arbetslösa 20–24-åringar. Utifrån observationer och bandinspelat material från kurser i hur man söker arbete samt i personlig utveckling studeras hur kategoriseringar och identiteter artikuleras under själva undervisningsprocessen.²⁹ Jag argumenterar för att dessa utbildningar i mycket handlar om att skapa nya identiteter, eller individer med vissa förmågor, värderingar och egenskaper för att passa in i dagens arbetsliv. Denna arbetsfostran är ingen nyhet. Arbetsmarknadspolitiska åtgärder har traditionellt haft som motiv att förändra arbetslösa i olika avseenden. Ändå vet vi relativt lite om hur denna socialisation tar form i interaktionen mellan ungdomar och dagens arbetsmarknadspolitik på lokal nivå.

²⁷ För vidare diskussion om socialisationsprocesser se till exempel Berger (1974). Inom de forskningsområden som fokuserar ungdomars socialisation har det under senare årtionden skett en förändring i synen på socialisation som en mer eller mindre ensidig påverkansprocess riktad mot de unga, till socialisation som en interaktiv process där ungdomar både ger och tar på ett sätt som också kan bidra till att ”fostra fostraren” (jämför Lindblad & Sahlström, 2001).

²⁸ Svenska studier av socialiserande praktiker utanför utbildningssektorn har främst gällt socialt arbete, till exempel Petersson (1990), Sernhede (1984), Öhlund (1997). Studier av unga och arbetsmarknadspolitiska projekt är dock färre (se dock Hermansson, 1988; Stojanovic, 2001 och Johansson, 2003, vilka dock inte behandlat socialiserande praktiker i åtgärder). I Persson Thunqvist (2003) ges en utförligare forskningsöversikt.

²⁹ Materialet samlades in i samband med ett större forskningsprojekt där kommunala ungdomsprojekt i tre större svenska städer studerades (Persson Thunqvist, 2003).

Framväxten av särskilda åtgärder för arbetslösa ungdomar visar på en förändrad inriktning, och vill jag hävda *socialisationspraxis*, inom arbetsmarknadspolitiken som är intressant ur ett bredare samhälls- och socialisationsperspektiv. Genom myndigheternas ideal att bemöta ungdomar som *individer* uppstår en rad individbaserade utbildningsinsatser grundade på såväl officiella som inofficiella målsättningar. Ungdomarna ska uppmuntras att utveckla sina identiteter ("identitetsarbete") genom projekten, men samtidigt passas in i bestämda roller och kategorier. Det är således fråga om ett identitetsarbete i institutionell regi.

Institutionella kategorier och socialisation

Den empiriska studien syftar till att studera hur institutionella kategorier används som ett led i mera omfattande försök från institutionens företrädare att dana ungdomarna till vuxenlivets roller. De kategorier det rör sig om kan jämföras med institutionella roller, vilka inte nödvändigtvis sammanfaller med enskilda individers sätt att uppfatta sig själva. Roller och kategorier är snarare knutna till en institutionell ordning och vissa förväntningar, rättigheter och skyldigheter. Kategorier bringar i sig ordning bland ting och människor. Det skapar lugn, och häri ligger kanske ordningens attraktionskraft, när vi tryggt kan hålla för sannolikt att saker inträffar, eller människor agerar, som brukligt (Bauman, 2002). Institutioner manipulerar med sannolikheter genom att dela in människor i kategorier på så sätt att de blir tillgängliga för institutionens arbetsformer, tänkesätt, rutiner – och därmed en önskan om förutsägbarhet i en oförutsägbar värld. Vid till exempel socialtjänsten (Cedersund, 1992) eller arbetsförmedlingen (Mäkitalo, 2002; Hertzberg, 2003) transformeras den hjälpsökande medborgaren till de kategorier som institutionen förfogar över. Som Åsa Mäkitalo (denna volym) visat kan detta kategoriseringsarbete i vägledningssamtal bidra till att förändra en medborgares position i samhället. Möten mellan medborgare och myndigheter kan också leda till en oavsedd insocialisering i institutionella kategorier, till exempel när medborgaren börjar identifiera sig med rollen som bidragstagare eller långtidsarbetslös (Kullberg, 1994). Ur dessa kategorier framträder mer oro än lugn. De duger knappast till att organisera människor till kollektiva handlingar, eller bygga upp långsiktiga band mellan kategoriernas förmenta medlemmar.

De otraditionella ungdomsprojekten skiljer sig dock från mer byråkratiska organisationer, och kan möjliggöra andra roller och kategoriseringar. Ungdomar erbjuds ordning och struktur i en förmodad kaotisk vardag som arbetslös genom fasta tider, hållpunkter, rutiner, organiserade verksamheter, kontakt och gemenskap, samt inte minst, *förebilder*. Projekten organiseras utifrån modeller av hur arbetslivet fungerar och ser ut, och som föreskriver hur man bör vara för att nå framgång i arbetslivet. I det följande studeras hur sådana kategorier används, och får betydelse i kommunikationen mellan ungdomar och personal i två arbets-

marknadspolitiska utbildningar. Denna typ av kategorier utvecklas i lokala sammanhang, men hänför sig också till ett vidare institutionellt socialisations-sammanhang under förändring. Detta sammanhang behandlas först som en perspektivgivande bakgrund till den empiriska studien.

Socialiserande praktiker för arbetslösa ungdomar

En ny ungdomsinstitution tar form

Många svenska kommuner har haft en vikande arbetsmarknad för ungdomar sedan 1970-talet.

I början av 1990-talet ökade arbetslösheten dramatiskt bland alla åldersgrupper i Sverige. Ungdomar i åldrarna 18–24 år drabbades dock hårdast: 1994 var fjorton procent kvinnor och arton procent män öppet arbetslösa, tolv procent deltog i arbetsmarknadspolitiska åtgärder (Börjesson, 1995:93). När arbetslösheten nådde rekordhöjder under 1990-talet ställdes arbetsförmedling och socialtjänst inför en väsentligt ökad arbetsbelastning. Genom att samlokalisera befintliga åtgärder till gemensamma byggnader med utbildningslokaler, datarum, kafé, reception, med mera, reducerades kostnaderna. Därmed skapades också nya arbetsplatser, dit olika yrkesgrupper rekryterades från olika verksamhetsområden: arbetsförmedlare, bidragshandläggare, socionomer, studievägledare, projektledare. Dessa yrkesgrupper ställdes samtidigt inför uppgiften att förändra sina arbetsformer. Genom avtal med den ungdomspolitiska reformen Utvecklingsgarantin (initierad 1998) antog ett flertal av landets kommuner uppdraget att öka kompetensen kring arbetslösa ungdomars situation och utveckla ett ”ungdomsperspektiv”. Den gemensamma målsättningen var ”att erbjuda aktiverande och utvecklande insatser på heltid för arbetslösa ungdomar mellan 20 och 24 år” (Ungdomsstyrelsen, 1999).

Dessa kommunala samverkansprojekt kan i mångt och mycket ses som en fortsättning på en lång svensk tradition av arbetsmarknadspolitik. Den poäng jag vill göra i sammanhanget är dock att det etablerats en delvis ny socialiserande arena inom arbetsmarknadspolitiken som utformats enbart för ungdomar (jämför Börjesson, 1995) och med sina egna aktivitetsformer, yrkesgrupper och ungdomsexpertis.

Arbetslösa ungdomar – en institutionell kategori i förändring

Ungdom, liksom arbetslös ungdom,³⁰ är kulturellt föränderliga kategorier och är i hög grad beroende av hur de framställs och definieras inom samhällsinstitutioner och av rådande ungdomsexpertis. Ungdomar som kategori associeras ofta med

³⁰ Ungdom är, som Bourdieu träffande påpekat, ett ”språkmissbruk” som slår ihop ”väsenskilda sociala universum till ett och samma begrepp” (Bourdieu, 1991:165) och därigenom döljer skillnader mellan ungdomar.

framtidens, med det som oupphörligen förändras och med det som är nytt i kulturen. Kategorin ”arbetslös ungdom” kan ge andra konnotationer. När ”ungdom” förbinds med ”arbetslös” kan det snarare frammana bilden av framtidens faror, sociala problem och avvikande beteende. En kritisk forskningsuppgift blir därför att uppmärksamma hur sådana kategoriseringar präglar de institutionella praktiker som vänder sig till unga. Det jag ser som intressant med de kommunala ungdomsprojekten är att de, inte minst i den politiska offentligheten (Ungdomsstyrelsen, 2002), setts som embryon till nya perspektiv och förhållningssätt i arbetet med – inte för – arbetslösa ungdomar. Ungdomsperspektivet, vilket ska vara vägledande för projekten, har inspirerats av ungdomsforskning och post-modern teoribildning. I den politiska styrningen har det delvis bidragit till ett förändrat *förhållningssätt* till målgruppen ungdomar (Petersson, 1997). Utmärkande för projekten är de ambitiösa målen, vilka ofta rymmer demokratiska ambitioner. Ungdomar ska stödjas, engageras och mobiliseras i sina medborgarroller och de beskrivs allmänt som aktiva och självständiga individer i måldokument. Enligt den ungdomspolitiska debatten bör de traditionella åtgärderna omprövas mot idéer om ett senmodernt samhälle samt visioner om en senmodern offentlig sektor (Ungdomsstyrelsen, 2002). Detta betyder att ungas socialisation antas bli mer pluralistisk och präglad av en mångfald socialisationsvillkor (kamratgrupper, medialiserad konsumtionskultur, resande och geografisk rörlighet). I detta perspektiv blir det en utmaning för åtgärderna att ta hänsyn till mångfald och olikhet.

Som ett alternativ till storskaliga byråkratiska åtgärdsprogram förespråkas *otraditionella åtgärder*, i form av projekt vilka ska utveckla ungdomarnas kompetens och stödja dem i deras personliga utveckling. Vad åtgärderna mer specifikt ska innehålla blir en fråga som delegeras till den kommunala nivån. Det blir slutligen de lokala tjänstemännen, de må vara arbetsförmedlare, ungdomsvägledare, projektledare, eller andra, som efter egen erfarenhet och individuellt förnuft, formulerar och iscensätter den pedagogik som faktiskt möter ungdomarna i projekten.

Inom samhällsvetenskapen (till exempel Langager, 1985; Swärd, 1995; Petersson, 1997; Öhlund, 1997; Lundahl, 2000) har ungdomspolitiken ansetts intressant då den antas, likt en seismograf, fånga tidsandan i samhället. Det gäller då antaganden om förändrade relationer mellan medborgare och välfärdsstat som är kopplade till välfärdsstatens omvandlingar i riktning mot ökad individualisering, decentralisering och marknadsanpassning. Urskiljandet av ungdomar som en särskild kategori inom arbetsmarknadspolitiken har också diskuteras inom ramen för dessa allmänna tendenser. Denna kategorisering innebär att ungdomars svårigheter att etablera sig i arbetslivet i ökad utsträckning uppmärksammas. Det konstitueras som ett avgränsat politiskt problem och blir därigenom föremål för insatser. Å ena sidan har de ottraditionella projekten diskuterats i termer av en möjlig vitalisering och demokratisering av arbetsmarknadspolitiska

åtgärder (Lundahl, 2000). Men, å andra sidan, har projektens särbehandling av ungdomar också setts som uttryck för en ökad social kontroll. Kritiker av de nya ungdomsprojekten (till exempel Swärd, 1995) hävdar att ungdomsprojekten delvis aktualiserar nya former av makt och kontroll. Den danske idéhistorikern Lars-Henrik Schmidt (1986) argumenterar för att ungdomsprojekten har en arbetsfostrande och disciplinerande funktion genom att de ”imiterar arbetet för att iscensätta dess sociala ram inklusive dess ansvars- och pliktmedvetna miljö” (Schmidt, 1986:53). Ungdomar ska till exempel arbeta heltid i projekten men under villkor som starkt avviker från dem som gäller i det reguljära arbetslivet. De måste delta i projekten för att få rätt till försörjningsstöd och ersättningsnivån är ofta betydligt lägre än för andra arbetslösa grupper (Swärd, 1995; Salonen & Johansson, 1999; Persson Thunqvist, 2003). Projekten ses som förvaring och som en alltmer *långtgående* kontroll i den meningen att de sökt reglera en allt större del av ungas livsvillkor.

I de ungdomsprojekt som jag studerat är synen på ungdomarna emellertid varierad och komplex. Ungdomarna ska inte i bara, eller i första hand, fostras till lönearbete genom simulerade arbeten, utan också få utrymme att *reflektera*, att självständigt tänka, känna, fundera och resonera kring sina framtida livsprojekt och drömmar. Ungdomarna kategoriseras inte bara som objekt för åtgärder, utan ska enligt idealen engageras i projekten som *aktiva deltagare*. Samtidigt blir det dagliga samtalandet om den egna identiteten, och framtida arbetsroller, till ett arbete i sig, eller en slags skola i identitetsarbete.

En skola i identitetsarbete – exempel från två kurser

Jag ska nu övergå till den empiriska studien och analysera hur kategoriseringar artikuleras i två vanligt förekommande utbildningar i kommunala ungdomsprojekt: En kurs i hur man söker arbete (hädanefter ”jobsökarkurs”) samt en kurs i personlig utveckling.³¹

Jobsökarkurser är obligatoriska i kommunala ungdomsprojekt och har en likartad uppläggning i tre projekt som jag studerade. Ungdomarna ska söka arbete på egen hand, bland annat genom individuellt datorarbete, samt genomgå utbildning i hur man söker arbete. Projektledarna har rekryterats från varierande yrkesområden: personalrekrytering och egenföretagande, kriminalvård och socialt ungdomsarbete. Utbildningarna organiserades under sex till tolv veckor i utbildningslokaler med kateder och bänkar (jämför klassrum). Projektledarna planerade, administrerade och ledde undervisningen. Den organiserades enligt fyra moment som ledarna presenterade som ”hörnstenarna i jobsöket”:

³¹ Analysen är avgränsad till utbildningar och interaktioner mellan ungdomar och projektledare. Det innebär att jag i detta sammanhang inte lyfter fram enskilda individer eller de organisatoriska sammanhang som de ingår i (för en sådan beskrivning, se Persson Thunqvist, 2003).

- Träning i att lokalisera lediga arbeten
- Träning i att skriva och presentera sig i ansökningar
- Träning i att tala i telefon med arbetsgivaren
- Träning i att presentera sig själv i anställningsintervjun.

Att innehållet i kurserna var så likartat beror delvis på att ledarna utgick från ett standardiserat utbildningsmaterial från arbetsförmedlingen (för en ingående analys av sådant material se Andersson, 2003). Kurserna kan också ses inom ramen för en mer generell diskurs om jobsökeri som förekommer på olika arenor i samhället (se Fogde, 2007; kommande). Inom arbetsmarknadspolitiken sker en horisontell spridning av kunskaper om jobsökeri mellan olika kommunala projekt och åtgärder. Kurserna präglas av lokala förhållanden, till exempel invanda arbetssätt och traditioner vilka lever vidare i projekt efter projekt. Kurser i personlig utveckling utgår, i jämförelse med jobsökarkurser, från andra målsättningar. De syftar allmänt till personlig utveckling och till att stärka individen i dennes sociala identitet oberoende av arbetsmarknadens krav. Projektgruppen förväntas fungera som en stödjande miljö där ungdomarna kan bygga upp sitt självförtroende och också få tid att fundera över frågor kring den egna identiteten, vem man är och vad man vill bli i framtiden. Den studerade kursen organiserades som gruppdiskussioner (i kombination med friskvård, till exempel lagporter och styrketräning). Diskussionerna ägde rum i en lokal som till hälften påminner om ett vardagsrum, med soffgrupp, TV och blomsterarrangemang, och till hälften om en undervisningslokal som för tankarna till folkbildning och studiecirklar.

Den kompetente arbetssökanden som socialiserande kategori

Ett nav i jobsökarkurser är hur man uppför sig som arbetssökande för att nå framgång i anställningsprocessen. Termen ”arbetssökande” ingår i arbetsförmedlingens vokabulär och är också ett favoritbegrepp för dem som organiserar undervisningen. I de studerade kurserna används emellertid inte ”arbetssökande” som en etikett på deltagarna. Det är snarare en identitet som de förväntas erövra i och genom utbildningen. I det följande avsnittet ska jag visa hur projektledarna söker utbilda och fostra deltagarna till att *bli* kompetenta arbetssökanden. Parallellt framkommer olika förhållningssätt från ungdomarnas sida.

Att framställa sig själv i text

Jobsökarkurserna följer, som tidigare nämnts, en intrig som är relaterad till anställningsprocessens olika moment; från att skriva ansökningar till själva finalen, anställningsintervjun. Kurserna inleds med att projektledarna delar ut en pärm som innehåller råd och riktlinjer för hur man utformar Curriculum Vitae (i regel omnämnd med förkortningen CV). Deltagarna får stöd och hjälp med att

sammanställa sina meriter i enlighet med ett standardformulär. Störst vikt läggs vid ”det personliga brevet”, det vill säga den del av en CV som handlar om den sökande som person. Flera lektioner organiserades så att projektledarna visade personliga brev på overhead som gruppen skulle diskutera.

Exempel 1. ”Han fick jobbet” (vid tillfället deltog två PL = projektledare, deltagare)

PL: Vid personaluttagningar tittar jag först på utseendet. Är det snyggt uppställt? Lättöverskådligt? Det ska inte finnas några flottfläckar från frukostbordet. Inga äggfläckar inget sånt va. Längden på den. Den här hade jag lagt åt sidan garanterat. Om dom här två, Per och Anna, hade sökt samma jobb hade jag prioriterat Pers ansökan. Därför att den är kort, koncis och berättar allt vad jag behöver veta om honom. I NULÄGET. Han hade kommit på intervju på den. Det hade troligtvis inte Anna gjort på den här. Det här är för tungt. Det här klarar jag inte av. NI MÅSTE tänka på det när ni skriver sen alltså. Skriv lagom långt. ALDRIG MER ÄN EN A4.

...

PL: Har han fått med dom delar som finns med i ett personligt brev. Va ska de finnas med för nåt?

David: Tidigare arbetslivserfarenhet

PL: mm

David: Personliga intressen

PL: mm

David: Hur han själv är som person. Mm ja det är va som behövs

PL: Det är det som behövs. Har han fått med det?

David: Ser ut som det

PL: Här är lite grand om hur han är som person. Tekniskt lagd. Trivs å va i grupp men kan också arbeta på egen hand. Utåtriktad påhittig person man litar på. Sen har han fått med fritidsintressen med va. Avslutningen. Jag tycker att det korresponderar väldigt bra med inledningen. Mitt mål är att va den bäste för er. Därför är det just mej ni söker. Ser fram mot en personlig intervju. Vi har tagit med den här för att vi tyckte att den va bra. Den är kort. Han har fått med allting. Den är överskådlig därför att det är mycket luft emellan. Den här tar en halv minut å läsa igenom å det är det man vill som arbetsgivare. Ja jag tycker att den här är bra

PL 2: Ja han fick jobbet

På detta sätt kontrasterar projektledarna förebilder mot mindre lyckade personliga brev. Ungdomarna ska lära sig dels hur man gör för att författa ett sådant brev, dels hur man blir en kompetent arbetssökande. En lyckad arbetssökande förbinds i exemplet med följande värden: att kunna presentera sig själv på ett

kortfattat och strukturerat sätt med sin ”tidigare arbetslivserfarenhet”; med sina ”personliga intressen”; där allmänna egenskaper premieras (”tekniskt lagd”, ”trivs att va i grupp men kan också arbeta på egen hand”, ”utåtriktad”, ”påhittig”, ”en person man litar på”); som framhåller sig själv och sina ambitioner (”att vara den bäste för er”); och avslutar med en personlig hälsning och visar en positiv attityd till intervjun (”ser fram mot en personlig intervju”). Det kan noteras att en av textförfattarna enligt sin ansökan var utbildad elektriker med viss arbetslivserfarenhet inom området, vilket inte i sig omtalades som viktiga omständigheter för att han ”fick jobbet”. Undervisningen handlar sällan om hur man utformar en ansökan efter en viss tjänst eller sektor i arbetslivet, utan om anställningsförfarandet som generell process. En kompetent arbetssökande blir i sammanhanget en person som inte nödvändigtvis identifierar sig med ett specifikt yrke, utan bemästrar det personliga brevet som praktiskt hantverk. Följaktligen är det formen och framställningen som premieras, inte innehållet. Utbildningens organisering ger deltagarna ett tydligt budskap: Sin självpresentation liksom utseendet på det personliga brevet kan man kontrollera, till skillnad från sina tidigare yrkesmässiga meriter och formella kvalifikationer är inte allt.

Exemplet visar också på den form som präglade denna undervisning. Under skolliknande former inbjuds deltagarna att tillsammans reflektera över det personliga brevet. Men vad som är bra respektive dåliga exempel på ansökningar avgörs inte av diskussioner i grupperna där deltagarnas bidrag leder fram till en gemensam definition. Snarare utgår undervisningen från en standardmodell för hur man blir en bra arbetssökande. Det är projektledarna som leder genomgångar, väljer exempel, ställer frågor, och definierar vad som är rätt svar. Därigenom förses deltagarna med en uppsättning råd, regler, språkliga handgrepp, brukbara standardlösningar (på till exempel hur man inleder och avslutar en ansökan) och framgångsexempel (med inbyggda negationer).

Undervisningen sker i hög grad på en *metakommunikativ nivå*, det vill säga man kommunicerar om kommunikationen. Ungdomarna ska dock inte bara lära sig att skriva texter utan också bemästra mer komplexa mellanmänniska relationer och samspelsformer i kontakten med arbetsgivare och arbetsliv. Detta behandlas under nästa rubrik.

Att kunna ”föra sig” som person och kontrollera intrycket

Träningen i självpresentation fördjupas i *simulerade anställningsintervjuer* (emellanåt benämnda rollspel). Dessa arrangemang, vilka ingår som reguljära led i ungdomsprojekten, är synnerligen komplexa som kommunikativa situationer. Parterna går in och ut ur olika roller och samtalsramar, vilket har behandlats i ett annat sammanhang (Linell & Persson Thunqvist, 2003). Exempelvis växlar vägledarna under samtalens gång mellan rollen rådgivare och rollen som hypotetisk arbetsgivare. Med de följande exemplen vill jag emellertid främst diskutera hur

ungdomarna fostras till att bli kompetenta arbetssökande genom att iscensätta och imitera denna roll. Varje deltagare träffade yrkesvägledare för ett enskilt samtal på deras tjänsterum. Nästa exempel hämtas från en simulerad anställningsintervju:

Exempel 2. Att lära sig ”smälta in” (V = Vägledare, John = deltagare)

Vägledaren inleder mötet med att servera kaffe

V: Brukar va så här på intervjuer. Man är lite småtrevlig i början innan ((skratt)) bredsidorerna börjar komma

John: Det är som på restaurang ((skratt)). Får jag servera...

V: Ja. Men nu är du här på intervju. Hur tänker du då? Hur tänker du framställa dej själv? Klädmässigt exempelvis?

John: Klädmässigt?

V: Ja har du tänkt nånting på det. Det är en VIKTIG fråga i det här läget. (John: mm). Hur ska man försöka smälta in så bra det går (John: mm) bland dom som jobbar där. Kommer man hyfsad med kavaj eller med jeans å tröja. Har du tänkt lite på det?

John: Mm. Jo. Det beror på vilket jobb man söker. Man har inte jeans å tröja om man söker chefstjänst om man säger.

V: Ringar i öronen och percing i näsan och sånt där

John: Ja det får man ta bort

V: Och det brukar du göra?

John: mm ((tyst))

V: mm. YES. BRA. VÄLKOMMEN. DÅ BÖRJAR VI. Jag önskar dej välkommen hit

John: mm tack ((harkling))

V: Den första frågan jag ställer då är: Vad vet du om vårt företag?

I de simulerade anställningsintervjuerna är Den Kompetente Arbetssökanden intimt förknippad med förmågan att kunna bemästra den dolda agendan i anställningsintervjun. Mer allmänt gäller det att kunna anpassa sig till arbetslivets underförstådda regler, att kunna ”smälta in” i arbetsgrupper.

Vägledaren inleder mötet med att servera kaffe under småprat. Det skulle kunna uppfattas som ett alldagligt för snack innan övningen börjar. Men i själva verket har vägledaren redan dragit igång övningen. Exemplet inledning visar hur han bemöter oklarheter hos John över vad som för tillfället pågår. Vägledaren definierar kaffejudningen som en informell inledning till en anställningsintervju, och förutskickar lite skämtsamt den stegrande dramatiken och pressen (”bredsidor”) som väntar den sökande. När John skämtar om saken, tillrättavisas han av vägledaren med markeringen att de befinner sig i intervjun, men ställer sedan, nu i rollen som rådgivare, retoriska frågor som för att klargöra att de båda är överens om förutsättningarna för hur man klär sig inför en riktig anställnings-

intervju. John instämmer i kritiken, vilket vägledaren premierar med positiva uppbackningar. Johns svar att kavaj är motiverat för högstatusyrken, implicerande att det inte nödvändigtvis är aktuellt för det jobb som fastighetskötare han söker, lämnas dock utan beaktande. Om deltagarens klädsel och stil sattes i fråga på ett liknande sätt i en riktig anställningsintervju skulle det kunna uppfattas som kränkande. Men i övningsituationen rättfärdigas sådana korrigeringar av ändamålet, och ingår i ett mer allmänt tema som upprepas som ett mantra under rollspelen; nämligen vikten av att *förbereda* sina självpresentationer. Det gäller till exempel att vara påläst om företaget där man söker arbete. I vidare bemärkelse måste man som arbetssökande öva upp ett *strategiskt* handlande, ett kalkylerande över hur man ska kontrollera de intryck man gör på människor i bestämda situationer.

Att snacka, satsa – och vinna

Rollspelen kan liknas vid repetitioner inför en teaterföreställning. I exemplet ovan markerar vägledaren att ”spelet” kan börja med en formell hälsning och etablerar det uppgiftsrelaterade allvaret och samtalstonen för den fortsatta utfrågningssfasen. Studier av riktiga anställningsintervjuer (Adelswärd, 1988) har visat att de präglas av en informell atmosfär, samtidigt som det finns en dold agenda. De simulerade anställningsintervjuerna kännetecknas snarast av det omvända. Det underförstådda allvaret, det som står på spel, och maktrelationerna mellan arbetsgivare och arbetssökande markeras, medan de informella aspekterna maskeras, till exempel omständigheten att deltagarna och vägledarna är bekanta med varandra. Deltagarna ska på detta sätt inplantera en ökad handlingsberedskap för framtida intervjuer. Men liksom i en verklig anställningsintervju kan rollspelen också utvecklas till situationer där man misslyckas med sina självpresentationer, och i ett fall, bli helt ”nollad”:

Exempel 3. ”Helt nollad” (V = vägledare, Klas = deltagare)

Klas: Jag är helt nollad i huvudet. Det är det som är saken.

V: mm

Klas: Det stannar här å kommer inte ut här ((tar sig för huvudet))

V: Nä men det är det som vi ska träna. Det är därför som vi håller på så här. Det här handlar om att bara låta vattnet rinna på. Verbalt. Mycket verbal bullshit men förstår du, vissa gånger måste man liksom ställa upp på spelets regler och här gäller det att prata för här gäller det ett jobb. Å grejen är om vi säger så här nudå att du har ingen annan inkomst överhuvudtaget å du har chansen till det här jobbet. När man är utsatt så betar man sej på ett annat sätt. När man är pressad och stressad för att man ska fixa nånting så då GÖR man det. Kolla på Anja Pärson det va inte-

Klas: Vem är det?

V: Hon vann VM i dam- damernas slalom VM

Klas: Jaha ja

V: Hon är nitton år gammal och ingen hade trott på henne, hon trodde knappt på sej själv förutom ett par dar innan hon gick ut å sa jag kommer att vinna det här å hon går å vinner det.

...

V: Det är den parallellen jag vill dra fram att man ska tänka på det sättet. Det är NU ELLER ALDRIG och det gäller väl hela livet va.

Klas: Ja.

V: Det är nu eller aldrig och det är den här sekunden som är viktigast i mitt liv. Om du tänker så istället. Tänk så här ingen jävel ska klå mej på fingrarna (Klas: ja). Det kan vara ganska bra å peppa sig själv med.

...

V: Ja. Återigen dårå. JA: varför skulle vi egentligen anställa dej med tanke på att du saknar viss... Du saknar relevant utbildning inom detta område; du saknar arbetslivserfarenhet; du har en- en praktik som du själv har stått för till viss del... du lärt dej. Men vi investerar ganska mycket pengar i dej. Så är du verkligen rätt person för oss...

En lyckad arbetssökande i rollspelen är en person som kan balansera reflexiv distans med inlevelseförmåga. Ungdomarna måste med andra ord både lära sig att *leva sig in* i rollen som arbetssökande och att lära sig förstå rollens förutsättningar utifrån ett mer distanserat perspektiv. Rollspelen är naturligtvis en speciell situation *i sig* som ungdomarna måste lära sig bemästra. De fejkade intervjuerna förutsätter en ömsesidig strävan från båda parter att åstadkomma en så autentisk känsla som möjligt av att man verkligen befinner sig i en anställningsintervju. Men om situationen blir för lik en anställningsintervju där den sökande framstår som ovärdig arbetet, riskerar övningen snarare än att stärka ungdomarna, förstärka den stigmatisering och känsla av misslyckande, som kan vara förenad med längre tids arbetslöshet och upprepade avslag på sökta jobb. Vägledarna måste då reparera skadan, till exempel genom ”peppning”.

Under delar av rollspelen träder vägledarna fram likt drivna idrottstränare som tar en timeout från övningen, kommenterar intervjun från sidan; diskuterar taktiken, spelets förutsättningar, korrigerar, ger tips och råd, mestadels av uppmuntrande slag. I exemplet ovan uttrycker vägledaren distans till ”spelets regler” men engagemang för taktiken. Anställningsintervjun framstår som rakt igenom rituell. Sökande ska lära sig att prata för sig, som en läxa som ska kunna läsas upp utantill, samtidigt betecknas talet som ”bullshit”. Idealen hämtas från idrottsvärlden. Analogin till den unga idrottsstjärnan öppnar upp en ny dimension av rollen som arbetssökande. Den blir till en idrottsprestation; man måste vara duktig eller bäst, vinna, göra sitt yttersta.

Att kunna dölja problem och omformulera potentiellt ”negativa intryck”

Ungdomarna som deltar i rollspelen kan sannolikt uppleva både en påtaglig verklighetsbakgrund och en känsla av att det de gör inte är på riktigt; det är övning, teater, en illusionsakt, där aktiviteten inte är helt genuin. Men i rollspelen konfronteras de också med sina reella situationer; att de saknar relevant utbildning och arbetslivserfarenhet. Vägledarnas frågor är ofta *problemorienterade*. Under samtalens förlopp ringar de in olika brister på formella kvalifikationer för ett visst yrke, vilka ungdomarna förväntas kringgå genom en positiv självpresentation. Problemorienteringen innebär att vägledarna genom sina intervjufrågor testar deltagarnas värderingar och kommunicerar sina egna uppfattningar om vad som är den rätta attityden:

Exempel 4. ”Jag har inte behövt det” (V = Vägledare, Klas = deltagare)

V: Har du haft nån form av praktik under ditt liv?

Klas: Nej.

[Paus fem sekunder]

V: Inte nån sommarpraktik eller nånting?

Klas: Nä. Aldrig nånsin.

V: Okej. Va beror de på?

Klas: Jag har inte behövt de plus att jag (.) mhm liksom man kan få sommarjobb
(xxx)

V: Inlaga; inlaga; inlaga ”jag har inte behövt de”

Klas: mm-hm

V: Inte bra å säja. Inte bra å säja.

Klas: Nähä?

V: Det behöver alla för just det jag har ställt frågor om, erfarenhet å praktik å liknande. Då måste du gå runt å säga det att du på egen hand har tillfört dej själv viss kunskap om saker å ting men inte att du inte behöver för alla behöver det.

Klas: Sommarjobb behöver man ju ifall man behöver pengar.

V: Ja precis det är okej att du inte har behövt men du kan ändå säja

Klas: Det är det som är saken, det är därför jag sa att jag inte behövde det så då va jag ärlig.

V: Ja precis, jo precis visst va du ärlig men du får tänka lite grann hur ärlig man kan va, jag menar att jag behöver inte de, de kan låta väldigt negativt ibland. Det kan du försöka det är bra att va ärlig men inte överärlig.

I exemplet ovan uppstår en konflikt mellan den generella principen ”att vara ärlig” och en mer specifik norm för anställningsintervjuer, att vara taktiskt smart (”inte överärlig”). Vägledaren har några minuter tidigare gett Klas rådet att vara ärlig när det gäller frågor om hans ekonomi, vilket förklarar Klas försök att

rättfärdiga sina svar sig i exemplet ovan ("så då var jag ärlig"). Det uppstår också en konflikt mellan en vardagsförståelse, och tillika arbetsmoral ("sommarjobb behöver man ju ifall man behöver pengar") respektive arbetsgivarens normer ("alla behöver det, erfarenhet och praktik"). Detta är förvisso en konflikt som också kan komma upp i riktiga anställningsintervjuer. Naturligtvis möts parterna också i anställningsintervjuer utifrån olika förutsättningar och har ibland olika perspektiv på omvärlden. Men på en punkt är rollspelen närmast mer obarmhärtiga än anställningsintervjuer. Ungdomarna blir direkt under samtalsgången, samtalsstur för samtalsstur, tillrättavisade när deras svar på intervjufrågorna inte överensstämmer med förebilden för hur man borde svara. Vägledarna agerar som arbetsgivare, men under samtalen gör de ofta liknande saker som i stödsamtal med ungdomarna. De diskuterar deras skolgång, "luckor" i gymnasiebetygen, arbetsmotivation, och andra "problematiske" frågor. Rollspelen blir på detta sätt ett led i en mer övergripande socialiserande praktik syftande till att *förändra* deltagarnas identitet och livsstil. Det finns ett flertal exempel i mitt empiriska material där de simulerade anställningsintervjuerna snarare påminner om stöd- och motivationssamtal än anställningsintervjuer, alternativt en hybrid av båda. Samtidigt ger rollspelen vägledarna en unik möjlighet att i skydd av sina simulerade roller kommentera hur ungdomarnas klädsel, stil och attityder kan te sig utifrån den generaliserade arbetsgivarens perspektiv.

I arbetslivsorienteringen definieras en viktig uppgift vara att presentera sig själv, att kunna berätta om, och framhäva, sina unika drag. Men det är inte deltagarnas individualitet, deras unika personligheter, som motiverat kurserna. Det är deras *klienttillhörighet* (de är inskrivna i åtgärden Ungdomsgarantin) som följer av att de anvisats till ett ungdomsprojekt och som motiverat träning i att söka arbete. Denna kategorisering av ungdomarna i en viss klienttillhörighet görs också relevant i hur undervisningen organiseras. Under undervisningen definieras ungdomarnas som noviser i jobbsökeriet, eller som *möjliga* arbetssökande, och det skapas kontraster mellan ungdomarnas beteenden i den fejkade intervjusituationen, eller under lektioner, och projektens idealbild av en kompetent arbetssökande. Det visar sig bland annat i de pedagogiska strategier som används.

Att vara påstridig och "sälja sig själv"

En pedagogisk strategi som används är *lotsning*. I klassrumsforskning (Granström & Einarsson, 1996) syftar den termen på hur lärare ställer styrande eller ledande frågor till eleverna. Med lotsning syftar jag i vidare bemärkelse på hur projektledarna leder genomgångar och bryter ned arbetslivsorienteringen i mindre uppgifter och frågor som deltagarna ska svara på. En återkommande lärdom som förmedlas är vikten av att stå på sig i kontakterna med arbetsgivare och att marknadsföra sig på rätt sätt. I nästa exempel har projektledaren lotsat deltagarna genom ett hypotetiskt telefonsamtal med en arbetsgivare. Några del-

tagare i gruppen (om tio personer) ställs inför frågor om hur de skulle marknadsföra sig i olika kritiska faser i telefonsamtalet:

Exempel 5. ”Men var sån här då” (PL = Projektledare; Göran = deltagare)

PL: Man kunde säga nånting sånt här; de skulle va bra eller trevligt eller va som helst va nyttigt om vi faktiskt kunde träffas en liten stund. Då tar man ju initiativet. Kan det va möjligt att bete sej på det sättet?

Göran: Det här känns ju jävligt konstigt alltså

PL: Ja för dej ja

Göran: Ja påträngande

PL: Ja just det du vill inte ha jobbet va

Göran: Jo visst det är klart

PL: Ja men var sån här då

Göran: Jo men det känns ju konstigt det är ju det jag säger

PL: Ja men träna på det då. Känn. Tänk.

Göran: Ja ja ja

PL: För det här alltså det är då man skiljer sej från dom andra. TA CHANSEN RÄTT UPP Å NER i det här positiva samtalet som är här. Det skulle vara trevligt å nyttigt för oss båda kanske att vi fick träffas en liten stund ...

I kurserna förekom det, som ovan, förhandlingar där deltagare reagerar mot och ifrågasätter projektets gynnade bild av hur man ska vara som sökande. Anställningsprocessen hanteras som en skoluppgift där det finns givna svar på detta. När Göran invänder att det känns ”konstigt” och ”påträngande” ifrågasätts hans arbetsmoral och vilja att ta arbetet. Det är också ett sätt att legitimera undervisningen som en möjlighet och ingång till arbetslivet. Att vara på det sätt som föreskrivs (”men var sån här då”) är liktydigt med framgång. Projektledaren försöker, genom att prata och tilltala gruppen liksom en coach (jämför exempel tre) locka fram engagemanget hos deltagarna för övningen. Det är gruppen som tilltalas. Det blir svårt för personalen att individualisera, när undervisningen pågår i helgrupp.

Men det visar sig under lektionens gång att gruppen inte visar engagemang för uppgiften. När deltagare inte uppfattar att kursen, eller det vidare ungdomsprojektet, har någon direkt betydelse för deras möjligheter till arbete, urholkas också meningen med träningen. Det placerar också projektledarna i en oavsedd roll där de blir de konkreta måltavlorna för ungdomarnas missnöje och frustration. Denna förtroendeklyfta måste projektledarna på något sätt överbrygga genom att legitimera övningarna. Det kan ske genom att kategorin Den Kompetente Arbetssökanden sätts in i ett ideologiskt samhällsperspektiv om arbetslösa ungdomar och arbete. Exemplet nedan följer på det föregående, någon minut senare:

Exempel 6. ”För vi är ju produkter på marknaden”

PL: Så gå in där å ta chansen föreslå att få träffas. Det låter väl spännande?

(Inget svar)

PL: Nähäpp. Inte. Det är så här det bör gå till i alla fall om man ska skilja sej från dom andra tusentals som finns på marknaden. För vi är ju produkter på marknaden.

(Inget svar)

PL: Ja det är upp till er om ni vill komma ihåg eller inte komma ihåg att notera eller inte notera. Det är ju ert liv. Det är era beslut. Det är ingenting annat. För jag som skattebetalare tycker ju det är bra om jag får nån hjälp av er att betala skatt också. Å ni mår ju mycket bättre om ni får jobb också. Då kan ni konsumera mera så det skapar ändå mera jobb. För de är ju konsumenten som ökar konsumtionen av varor å produkter å tjänster då blir det mera jobb alltså då måste företagen anställa mera människor. Så enkelt fungerar marknaden. Nu tar vi en liten kortis.

(Deltagarna reser sig från bänkarna)

Under lektionerna byggs kategoriseringarna av ungdomarna upp parallellt med idealbilden av Den Kompetente Arbetsökanden. Det kan bildligt liknas vid ett ”kategoriseringspussel” (Hester & Eglin, 1997) där vissa kategoriseringar passar in och innesluts i mönstret av hur man är som lyckad arbetsökande medan andra beteenden exkluderas och istället läggs till bilden av en misslyckad arbetsökande. Idealbilden och motbilderna blir, för att fortsätta bildspråket, två sidor av samma pussel där de båda sidorna kontrasterar varandra. Deltagarna kategoriseras som en avvikande grupp under lektionerna. De konfronteras med normalitet; skattebetalare, människor med arbete, konsumenter, kategorier av arbetslösa som tar jobbsöket på allvar. Talet i exemplet ovan tydliggör vad deltagarna *inte* är: de är inte skattebetalare, de hjälper inte till med att bygga upp samhället, de mår inte bra av att inte ha ett jobb, de är inte konsumenter och kan därigenom inte bidra med att öka tillväxten eller skapa nya jobb. Efter denna lektion i samhällsmoral tar projektledaren initiativet till en kortare rast.

Legitimeringar blir särskilt framträdande i fall när relevansen av träningen utmanas av deltagare som uttrycker bristande engagemang. I ett annat sammanhang har jag behandlat motståndsstrategier bland ungdomar i ungdomsprojekt (Persson Thunqvist, 2003). Under lektionerna är dock ungdomarnas handlingsutrymme begränsat. Men deras sätt att dra sig tillbaka, att vara tysta och svarslösa, att förbli passiva när de uppmanas vara aktiva, var ibland så demonstrativt att det kan uppfattas som ett motspråk mot detta uppfostringsprojekt. Men samtidigt blir dessa beteenden kontraproduktiva då det bekräftar och förstärker personalens förståelse och kategoriseringar av deltagarna som problematiska och avvikande ungdomar, med behov av social träning.

Sammanfattningsvis byggs det genom undervisningen således upp en favoritversion av Den Kompetente Arbetsökanden parallellt med kategoriseringar av arbetslösa ungdomar som under kursen framstår som en motbild till denna förebild. Det är genomgående form och självpresentation som fokuseras i undervisningen, medan innehållsliga frågor som till exempel gäller specifika yrken och yrkesorienteringar, är satta på undantag. Analysen antyder också att undervisningsformen tenderar att exkludera de ungas egna erfarenheter samt identitetsaspekter som hör samman med klass, genus och etnicitet.

Undervisningen innebär att deltagarna bemöts som en ungdomsgrupp med ett stort träningsbehov i att framställa sig som socialt kompetenta arbetsökanden. Den Kompetente Arbetsökanden fungerar som standardmodell för hur man ska bete sig mot arbetsliv och arbetsgivare generellt. De kategoriseringar som används implicerar en starkt individualistisk syn på arbetslöshet som ett individuellt problem, som bara kan lösas om den enskilde är tillräckligt systematisk och påstridig i sitt jobsökeri. Lektionerna innehåller få inslag av diskussioner kring exempelvis diskriminering i arbetslivet, vilket skulle kunna möjliggöra en problematisering av diskriminerande strukturer som missgynnar vissa åldersgrupper, etniska grupper eller som är relaterade till genus. Detta får som konsekvens att ansvaret för misslyckanden i anställningsprocessen ensidigt läggs på deltagarna, istället för att också hanteras som ett samhällsansvar. Ungdomarnas reella svårigheter att få arbete blir under undervisningen till frågor om ”sökbeende”, ”social kompetens” ”personlig marknadsföring”, ”självpresentations-teknik”. I en expanderad tolkning kan det ses som uttryck för en samhällsutveckling där vägen till arbete, även för ungdomar med en traditionell orientering mot arbetaryrken, förutsätter träning i ett marknadsföringsmässigt beende som tidigare varit associerat med karriär och specifika yrkesbranscher.

Kurs i personlig utveckling: Identitetsarbete och ”inifrån-kategoriseringar”

Jag ska nu skifta fokus och studera hur kategoriseringar används inom en kurs i personlig utveckling. I kursen, vilken som sagt organiseras som gruppdiskussioner, får deltagarna komma till tals och kommunicera erfarenheter och perspektiv som sällan kommer fram i jobsökarkurserna.

Under diskussionerna framträder deltagarna som en specifik grupp med specifika villkor. De kategoriserar sig själva och andra grupper på ett sätt som delvis kommer av att de lever under likartade omständigheter och delar gemensamma erfarenheter. Projektledarna för in andra kategoriseringar och perspektiv vilka har sin grund i projektet som utbildningssammanhang. Projektledarna hämtar pedagogiska ideal från socialpedagogiska traditioner och folkrörelseförankrat arbete i allmänhet. De presenterar först olika diskussionsämnen, eller teman, som de med växlande framgång söker förankra som angelägna i grupperna. De sex diskussioner som jag deltog i och spelade in rörde ämnen som ”mobbing/diskri-

minering”, ”positivt tänkande”, ”retorik”, ”ungdomsproblem”, ”hälsa och ohälsa”, ”härskartekniker och vardagsmakt”. Det vore missvisande att beskriva projektledarna och deras pedagogiska strategier som ett direkt utskott på det omgivande myndighetsfältet (arbetsförmedling, socialtjänst). Snarare befinner sig dessa ledare i en inklämd position mellan den lokala projektkulturen och den kommunala förvaltning som härbärgerar projektet. Som kommer framgå av analysen nedan finns det en spänning i diskussionerna mellan kategoriseringar med olika ursprung; i ungdomarnas livsvärld, i det lokala projektet, samt omgivningens externa kategoriseringar som också kan föras in i diskussionerna av deltagarna själva. Detta kan jämföras med Jenkins (1997) distinktion mellan interna och externa kategoriseringar.

Det uttalade målet med gruppdiskussionerna är att deltagarna ska lära sig att se sig själva i grupp. Målet är mångtydigt. Det kan tolkas som att deltagarna ska förstå sig själva individuellt i gruppen. Alternativt ska gruppen användas för kollektiv identifikation, att förstå sig själv kollektivt. En tredje tolkning är att gruppen ska fungera som modell för grupper i det reguljära arbetslivet eller i samhället i stort. Diskussionerna kan till exempel organiseras som övningar i retorik, hur man argumenterar för en viss ståndpunkt, för att allmänt stärka deltagarnas i deras roller som demokratiska medborgare. Gruppdiskussionerna är mångfunktionella och gruppen kan användas för olika pedagogiska ändamål i olika delar av diskussionerna.

Arbetslösa ungdomar som offer

Gruppdiskussionerna organiseras ofta så att en eller två medverkande projektledare introducerar ett tema med anknytning till ungdomarnas livssituation. I exemplet nedan ger först projektledaren sin syn på deltagarnas situation och sätter in den i en diskurs om arbetslösa ungdomar som offer för olika samhällskrafter:

Exempel 7. ”Det är ni som är framtiden” (PL = Projektledare, Anna och Sofia = deltagare)

PL: Va är det för bra med ett samhälle där en så stor del av ungdomarna går arbetslösa för det är ju ni som är framtiden. Det är egentligen ni som har ansvaret för jättemycket framöver här; hur vårt samhälle ska utformas hur ni är mot era barn å kommande generationer å så vidare. Det är ett jättestort ansvar men man tar ifrån er ALLT ansvar. Man till å med gör så att ni alltid blir klappade på huvudet fast ni snart är tjugofem år vissa av er

Tystnad. Inga svar

PL: kanske är svåra frågor

Anna: Näe

PL: Men fundera lite påt

Anna: Jag är ju lite krass lite sne kanske jag vet inte. Men nånstans är det ju tycker jag att det känns som dom vill ha bort alla som är missanpassade som inte passar in i samhället, som inte vill studera som inte vill bli nåt hög utan vill ha ett vanligt enkelt jobb. Alla ska va nånting annars är man inget värd.

Sofia: Man måste ha en hög utbildning för ett enkelt jobb. Å så ska de va en massa arbetslivserfarenhet å grejor å de går inte när man ä ung

Anna: Man får ju aldrig chansen heller att visa

Sofia: att man kan

I gruppdiskussionerna söker projektledarna etablera en ram för kollektiv identifikation. Genom sättet diskussionen drivs, positioneras deltagarna inom ramen för ett bestämt sätt att uppfatta och prata om sig själva – som ett kollektiv av arbetslösa ungdomar. Denna tillskrivning och kategorisering blir en självklar utgångspunkt i den här typen av diskussioner och projekt som just vänder sig till den målgruppen. Det innebär att frågor om arbetslöshet närmast genomgående diskuteras som en ungdomsproblematik snarare än, säg, en generell arbetslöshetsproblematik. Detta går i sig emot en individualisering av arbetslöshet som i jobsökarkurserna där den enskilda individen ses som ansvarig och skyldig till sin situation. Projektledaren markerar solidaritet med deltagarna som ”utsatta” och uttrycker moralisk indignation över samhällsutvecklingen.

Projektledarna har inspirerats av en form av socialpedagogik som de själva betecknar som ”medvetandegörande”. En beteckning som har sitt ursprung i Paolo Freires *Pedagogik för förtryckta* (1979/1972) vars mål beskrivs som att mobilisera ”de tysta lantarbetarna” till insikt om sin situation, och till skapandet av kollektiva handlingar för ett värdigare liv. Det skulle naturligtvis föra för långt att här göra jämförelser mellan gruppdiskussionerna och denna frigörande pedagogik som måste förstås i sitt historiska sammanhang. Projektledarna hämtar pedagogiska förebilder från sina erfarenheter av folkrörelseförankrat arbete och kommunalt ungdomsarbete där socialpedagogiska traditioner förts in, men som inte nödvändigtvis renodlas i praktiken. Ett inslag som är tydligt i diskussionerna är projektledarnas ambitioner att förmå deltagarna att tala om sin situation som en gemensam angelägenhet och ur ett samhällsperspektiv. I detta perspektiv framställs deltagarna som en generation vilken genom sin barndom och uppfostran berövats möjligheten att ta ansvar över sina liv, för samhället och kommande generationer (”man tar ifrån er ALLT ansvar, man till och med gör så att ni alltid blir klappade på huvudet fast ni snart är tjugofem år vissa av er”). Deltagarna ställs på detta sätt inför ett flertal frågor som rör deras position i samhället, vilka de först möter med tystnad.

Anna bryter tystnaden och försöker besvara frågorna. Hon funderar först högt över sin känsla och attityd mot ”dom”. Vilka ”dom” är förblir utsagt, men kan tolkas som en respons på vad George Herbert Mead (1934) kallar den *generaliserade andre*, det vill säga hon talar utifrån sin uppfattning om det typiska och

dominerande sätt som andra ser henne på. ”Dom” omtalas som ett kollektiv som vill ha bort alla som är ”missanpassade”, som ”inte passar in i samhället”. Dit räknar hon alla som inte vill studera eller göra karriär utan ”vill ha ett vanligt enkelt jobb”. Hon avslutar med att med lägre röst tillägga ”alla ska vara nånting annars är man inget värd”. Diskussionen visar på ett dilemma där deltagare upplever att de dels är för ”gamla” för att vara på den plats där de är, men samtidigt för ”unga” för att uppfylla de villkor som gör att de kan ta sig därifrån och ”bli nåt”.

Gruppdiskussionerna sker ofta inom de ramar som projektledarna initierat, men deltagarna influeras minst lika mycket av varandra som av diskussionsledarna. Det finns skillnader mellan deltagarnas och projektledarnas sätt att diskutera. Projektledarna är i regel uppgiftsorienterade. De sätter rubriker på diskussionens tema, och introducerar eller återgår fortlöpande till bestämda ämnen utifrån sina pedagogiska syften. Deltagarna inrangeras i undervisningsprocesser som i någon mening är orienterade mot progression, det vill säga att åstadkomma någon individuell förändring. Diskussionerna är ofta framtidsorienterade, i den bemärkelsen att ungdomarna förväntas se sig själva i framtida situationer; till exempel som retoriska debattörer eller personer som tagit kontroll över sin vardag (”vardagsmakt”). Deltagarna, å andra sidan, är mer spontana. De försöker ofta bryta den pedagogiska ramen för att istället engagera sig i ett mer lekfullt sätt att diskutera, ibland genom att skämta och driva med projektledarnas försök att skapa seriösa debatter. Det är också exempel på hur ungdomarna kan omforma och anpassa lokala utbildningsordningar för sina egna, ibland, subversiva syften. Ungdomarnas ”diskurs” (sätt att samtala) är i regel mer här-och-nu orienterad än det uppgiftsorienterade pratet. När deltagarna talar med varandra på tu man hand talar de om det som sker för tillfället i projektet, om vardagliga ting som TV-program, filmer, och inte minst den gemensamma fond av erfarenheter som kommer av kontinuerliga myndighetskontakter och livet i olika åtgärder. Men projektledarna engagerar sig också i deltagarnas diskussioner och anpassar sig till deras samtalsstil. Projektledarna präglas också över tid av de täta kontakterna med olika deltagargrupper och införlivar inte sällan ungdomarnas vokabulär i sitt eget tal. De tillåter i regel att deltagarna (inom vissa gränser) styr in diskussionerna på sådant som engagerar dem.

Att definiera sig i relation till ”myndigheterna”

Ett återkommande samtalsämne bland deltagarna är deras kontakter med det kommunala myndighetsfältet:

Exempel 8. "men det är ju ialla fall ett fritt val"

Anna: ...sen gömmer dom sej också bakom sina dörrar dom har ju ba vissa telefontider å vissa så här. Så ska man beställa tid å så står nån sån här jävla vakt utanför å så törs dom inte komma ut å... ja där liksom när man går där känner man sej lite ((skratt)) halvkriminell. Fast jag var lite arg när jag var där för där flög bord å stolar å ja-

PL1: Klippte vakten dej då

Anna: Nä han va på väg å jag sa rör mej inte din jävel sa jag för då får du ett bord i huvet jag lovar dej han gick ut å stängde dörrn ((skratt))

PL2: Va tror du du blev så arg för när du kom dit då

Anna: Därför att dom är så jävla nedlåtande å jag.. så ni tror att jag är så jävla blåst att jag inte fattar va ni håller med men se det går inte med mej

.....

Sofia: ja man känner sej ju värdelös alldeles innan å så när man vart där så blir det ännu värre så när man kommer dit å får en lapp i brevlådan på en måndag ja på onsdag klockan elva är det informationsmöte kommer dit ba ((förställd röst)) "jahapp från å med måndag nästa vecka ska ni va där fjorton veckor da da da annars blir det inga pengar". Nähej ((förställd röst)) "men det är ju i alla fall ett fritt val". Vi har inget val ((skratt)). Vi får ju inte pengar om vi inte går där ((förställd röst)) "jorå det är ju ert fria val" å så är det klapp över huvet å dom tror att man inte vet hur de ser ut på arbetsmarknaden å allt sånt här liksom

Deltagarnas tidigare möten med olika myndigheter blir under gruppdiskussionen uppslag till berättelser och skratt. Exemplet kan i sammanhanget användas för att visa hur deltagarna bygger upp kategoriseringar av olika myndigheter och tjänstemän som de har regelbundna kontakter med. Gruppdiskussionerna kan bli till temporära platser där deltagarna kan skapa ett avstånd till upplevda auktoriteter, och kan, utan deras fysiska närvaro, berätta om och värdera dem. Dessa berättelser kan handla om hur man fört en kamp mot någon myndighet, en kamp där man agerar på ett kraftfullt sätt, och inte sällan med dramatiska inslag.

Ungdomarna kategoriserar ofta myndigheter och tjänstemän som på en gång mäktiga och illegitima. Diskussionerna innehåller få referenser till namngivna personer, utan det persongalleri som lyfts fram befolkas nästan uteslutande av roller, "vakten", och kollektiv av anonyma tjänstemän. Deltagarna drar en gräns mellan sig själva och de omtalade myndigheterna genom sitt sätt att använda språkets möjligheter. Det framgår av hur de använder pronomen ("jag", "vi", "dom" "ni") och sättet att citera andra personer. Sofia framställer sig som maktlös eller vanmäktig inför mötet med myndigheten. Myndigheten omtalas inte bara som något man kan känna sig värdelös inför, utan också som ett abstrakt maktcentrum som iordningställer och involverar en själv i processer som man själv inte har en aktiv roll i; "får en lapp i brevlådan på en måndag", "från å

med måndag nästa vecka ska ni va där fjorton veckor da da da da annars blir de inga pengar”. Sofia använder här ett citat som visar hur en anonym person talar till ett kollektivt ”ni”. Samtidigt ger citatet en bild av ett system där människor, liksom per automatik – ”da da da da” – slussas till olika platser vid olika tidpunkter under hotet av indragna socialbidrag.

Men om Sofia bitvis framställer sin roll i denna process som passiv, träder hon också fram som en aktiv uttolkare av vad som pågår mellan henne själv och myndigheten. Hon gestaltar en polemik med myndigheten och använder en citeringsteknik för att representera den – ”men det är ju i alla fall ett fritt val”. Detta citat är dels ett sätt att framställa myndigheten som en motpart. Det är dels ett sätt att med förställd röst härma myndighetens representanter som de skulle kunna låta när de försöker legitimera sig själva och sitt handlade (att åberopa ”fria val”) i fall när deltagare uttrycker tvekan inför myndighetens repressiva funktion. Sofia ändrar sedan tonläge och talar utifrån ett kollektivt ”vi” – ”vi har inge val ((skratt)) vi får ju inte pengar om vi inte går där”. Sedan härmar hon återigen myndigheten, ”jorå de ä ju ert fria val” varpå hon gestaltar myndighetens styvmoderliga behandling med ”klapp över huvudet”. Hon avslutar med att representera denna syn – ”å dom tror att man inte vet hur de ser ut på arbetsmarknaden å allt sånt här liksom”. På detta sätt markerar hon också gränsen mellan sitt eget tal och myndighetens språk. Hon förevisar inte bara en negativ attityd mot myndigheten, utan också hur myndigheten ser på dem som grupp. De negativa inslagen hos upplevda auktoriteter blir samtidigt till en möjlighet för deltagare att själva träda fram som aktiva berättare och göra drastiska poänger där de framstår som handlingskraftiga och slagkraftiga huvudpersoner. Vidare kan de agera som personer med klarsyn och förmåga att genomskåda myndigheterna som något annat än de utger sig för att vara.

Att definiera sig som kollektiv

Samtidigt söker projektledarna etablera sina pedagogiska ramar som ofta knyter an till deltagarnas diskussioner om olika upplevda auktoriteter och orättvisor. Nästa exempel visar hur deltagarna förväntas reflektera över sina arbetarbakgrunder och hur en kollektiv identitet som arbetarklassen får olika betydelser i samtalet.

Exempel 9. ”Om jag säger arbetarklass vad är det då”

PL: Om jag säger arbetarklass va är det då

Sofia: Det är ju vi

PL: mm. Jag säger mm som om det vore rätt svar ((skratt))

Per: Vi arbetar väl inte

Åsa: Nä vi är ju inga arbetare

PL: Va är arbetarklass?

Anna: Njaa de är vi som har byggt upp den här industristan för det första
 PL: Vi som har byggt upp stan industrierna
 Anna: Näe men de vi härstammar ifrån. Å det är inga JÄVLA STUDENTER
 som har gjort ((skratt i gruppen))
 Anna: NÄ JAG SKÄMS INTE jag är stolt över det

 PL: Va är det arbetarklassmänniskor. Va står dom för
 Åsa: Då vart de genast krångligare va står dom för
 PL: Va har dom för språk om jag säger så
 Åsa: Ett enkelt å rakt språk
 Mats: Ett mycket ärligare språk
 Anna: Ja exakt

 PL: Arbetarklassen är ärlig
 Sofia: Jäpp
 Anna: Det är därför dom ska suddas bort arbetarklassen
 PL: Varför vill dom inte att ni ska synas då?
 Anna: Varför jo just därför att de ((XX)) vi är farliga
 PL: Kan de finnas en kraft i det då? ÄR NI KRAFTFULLA ÄR NI STARKA
 Anna: JA
 Erik: JO DET ÄR VI. DET ÄR VI ((tyst)) det är det vi är

Projektledaren inviterar här gruppen att tala om sig själva som ett kollektiv, som tillhöriga arbetarklassen. "Arbetarklassen" är inte bara en etikett som sätts på deltagarna. Snarare använder projektledarna denna kategori som en förebild och för att uppamma en känsla av samhörighet bland deltagarna i gruppen, att få dem att identifiera sig med varandra i en alternativ grupp tillhörighet.

Exemplet visar också hur ungdomarna förhåller sig till denna kategori. När Sofia spontant identifierar sig med arbetarklassen premieras detta av projektledaren med positiva instämmanden. När Per och Åsa invänder att de inte tillhör arbetarklassen därför att de inte själva arbetar upprepar projektledaren frågan på nytt "va är arbetarklassen". Anna uttrycker medlemskap i arbetarklassen i kollektiva och altruistiska termer, "vi" som har byggt upp industristaden. "Studenter" passar inte in i denna kategori. Hon reagerar mot hur hennes hemstad förvandlats från en "arbetarstad" till en "studentstad". Gruppdiskussionen och ämnesvalet ger Anna här också tillfälle att ta revansch på studenterna.

Av exemplet framgår hur ett "vi" mobiliseras i projektgruppen. Kategorin arbetarklass relateras till en kollektiv känsla och medvetenhet om vem man är i förhållande till andra samhällsgrupper. Kategorin transformeras under diskussionen från något som används eller osynliggörs av det etablerade samhället till att bli en oppositionell kategori som deltagarna kan mobilisera sig kring. Det ger också projektledarna tillfälle att öka deltagarnas engagemang under diskussio-

nerna till en nivå där de inför varandra kan träda fram som oppositionella, kraftfulla, starka och farliga inom en alternativ ungdomsdiskurs.

Sammanfattande diskussion

Avslutningsvis vill jag summera resultaten samt dra ut några konsekvenser av analysen genom att diskutera hur den kan bidra till en ökad förståelse av sociala kategoriseringar i relation till identitetsformering och samhällets hantering av arbetslöshet, ett löpande tema genom denna bok. Ambitionen med detta empiriska bidrag har varit att visa hur kategoriseringar används i vanligt förekommande utbildningar inom ungdomsprojekt och hur dessa kategoriseringar också ingår som vitala inslag i mer omfattande försök från de anställda att socialisera och integrera arbetslösa ungdomar i en specifik normativ ordning, nämligen en ordning som föreskriver hur man bör vara som arbetstagare för att passa in i dagens arbetsliv. Inledningsvis behandlades hur framväxten av pedagogiska praktiker och projekt för arbetslösa ungdomar delvis kan ses som politiska reaktioner mot konventionella sätt att hantera ungdomsarbetslöshet inom storskaliga åtgärdsprogram och byråkratiska myndighetskontakter. De otraditionella ungdomsprojekten utgår från tydligt artikulerade individualistiska ideal vilka varit uppmärksammade i tidigare forskning och samhällsdebatt, samtidigt som få studier behandlat själva vardagspraktiken i denna typ av utbildningsinsatser.

I de studerade kurserna övertar yrkesgrupper som projektledare och vägledare socialisationsuppgifter som tidigare varit starkt förknippade med fostran inom familjeliv och släktskapssystem. Det hänger delvis samman med att undervisningen i de båda fallen rör sig på en sådan grundläggande nivå. Ungdomarna tränas inte i specialiserade kvalifikationer som rör specifika yrken utan uppgiften är snarare att lära sig olika sociala roller och identiteter liksom tränas i allmänna moraliska hållningar som förmodas gälla i arbetslivet generellt. Ungdomarna ställs i ett lärlingsförhållande till det handlingsmönster som förknippas med en kompetent arbetssökande. Undervisningen gäller som sagt sällan hur man bemöter och handskas med normer och värderingar som kan vara specifika för en viss bransch som man söker sig till. Istället innebär undervisningen ett ständigt hävdande av allmänna attityder i arbetslivet, inte sällan i form av uppmaningar att ta jobsöket på allvar, att noggrant förbereda sig inför intervjuer, att tänka på sitt utseende och sin klädsel, att svara på givna intervjufrågor på ett visst sätt, etcetera. Analysen visar att formen dominerar framför innehållet. Det viktiga är *hur* man skriver ansökningar, *hur* man marknadsför sin personlighet, *hur* man pratar för sig och taktiskt agerar enligt konstens alla regler i anställningsintervjuer, inte *vad* man skriver eller pratar om, inte vilka specifika yrken och yrkesroller man söker sig mot.

Projekten kan också aktualisera ”alternativa” läroprocesser i personlig utveckling, vilka snarare handlar om att lära sig hantera vardagslivet som arbetslös

ungdom och finna gemenskap med andra i likartad situation. Pedagogiken syftar till att tillgodose olika basala behov hos ungdomarna: att komma underfund med samhället, sig själva och livet, där det sistnämnda innebär att ta ställning i olika livsfrågor, som vem man är, vilken grupp man tillhör, vilken position man har i samhället. Jag har argumenterat för att de pedagogiska verksamheterna på en abstrakt eller renodlad nivå kan beskrivas som socialiserande praktiker inriktade på att omforma eller resocialisera ungdomarna som individer. I denna process spelar kategoriseringar en viktig roll.

Bruket av kategoriseringar av arbetslösa ungdomar kan diskuteras både i termer av ett reflexivt projekt och som fostran. Michel Foucault (1961) har poängterat att när man beskriver individer som ”vansinniga”, ”häxor”, ”brottslingar”, ”arbetslösa” och så vidare, så förändras andra individers beteende mot dem och kan till och med få till följd att nya grupper uppstår. I Foucaults historiska perspektiv ses kategorier inte bara som språkliga resurser i händerna, eller i munnarna, på sina brukare. De ses som inslag i historiskt framvuxna diskurser (om vansinne, etcetera) med makt över den individuella talaren (i en deterministisk tolkning talar rent av diskursen genom individen). Att bli kategoriserad som arbetslös ungdom och anvisad till ett ungdomsprojekt är att i en mening bli positionerad i ett system där man både kan förvänta sig särskilda förmåner i form av rättigheter och stöd, men också riskera att bli bemött som en avvikelse från det normala och i behov av korrigerande insatser. Den förebyggande inriktningen i ungdomsprojekten kan också potentiellt innebära att man blir bemött som ett ungdomsproblem redan innan problemet, till exempel ohälsa, passivitet, dålig självkänsla, kriminalitet, missbruk, faktiskt existerar. Man blir på ett självklart sätt jämförd med andra arbetslösa i samma ålder. Man ska lära sig värdera sin arbetslöshetssituation på ett visst sätt och enligt en moralisk måttstock som man ska tillämpa på sig själv och på omgivningen.

Men som analysen visat förekommer det också andra sätt att bemöta arbetslösa ungdomar och också mer reflexiva sätt att använda kategorier. Peter Burke (1993) visar i sin bok *Samtalskonstens historia* hur människor i olika historiska situationer mer aktivt har brukat språkliga resurser för att innesluta eller utesluta andra människor i en viss gemenskap. Det kan till exempel ske när människor tvingas lära sig de ”hemliga språk” som gäller för olika miljöer; när intagna lär sig fängelsejargongen (kallad gypserka) i polska fångelser, eller när pojkar genom äldre elever (fortfarande) i engelska public school måste lära sig skolans slang och att använda den (Burke, a.a. s. 35–36). Foucault (1988) visar på ytterligare andra former av reflexivitet i sin bok om sexualitetens historia och under rubriken ”omsorg om det egna självet”. Framställningen rör hur de övre klasserna under senantiken odlade en kultur där de systematiskt gav akt på sin egen person, reflekterade över sitt språkbruk och agerande, och i vidare bemärkelse ”skapade sig själva” som ett ständigt pågående projekt. Självet var ingen given egenskap, utan en uppgift, något man måste åstadkomma, och gärna

diskutera som ett problem tillsammans med andra. Deborah Cameron visar sin bok *Good to talk* (2000) att detta slags självreflexivitet idag är något som sysselsätter en rad yrkesgrupper i olika delar av arbetslivet. I exempelvis företagsutbildningar inom telefonförsäljning tränas anställda i att använda sig själva och sin kommunikation på ett marknadsanpassat och serviceinriktat sätt. Kategorier används som idealmodeller för att standardisera personalens tal med och övertalning av kunder. På bokens omslag finns en bild på en ung man framför en reklamannons för en jobbsökarkurs med rubriken ”Good to talk?”. Sådana jobbsökarkurser beskrivs av Cameron som en tillspetsning och renodling av normala förhållanden i många utbildningssammanhang i dagens arbetsliv. Detta kan också relateras till kritiska studier (Garsten & Jacobsen, 2004; Fogde, 2007; kommande) av diskurser om *flexibilitet* och *anställningsbarhet* i dagens arbetsliv. De anförda studierna karakteriserar dessa diskurser som impregnerade av marknadsliberala kontroll- och styrningsformer (i termer av *governmentality*). Fogde (2007; kommande) visar exempelvis genom Foucault-inspirerade textanalyser av jobbsökardiskursen (i ett fackligt sammanhang), hur arbetssökande uppmanas att självständigt ta ansvar för sin ”anställningsbarhet” i enlighet med olika ideal. Att tänka och bete sig likt en entreprenör, att vara flexibel, att bejaka livslångt lärande, och att lära sig managementtekniker inför anställningsintervjuer är favoritegenskaper inom ramen för diskurser om jobbsökeri och anställningsbarhet (se även Garsten & Jacobsen, 2004).

Kategorier och kommunikativ socialisation

Jag har argumenterat för att de studerade kurserna kan ses som en form av kommunikativ socialisation där kategorier används som förebilder. I kommunikationen söker projektledarna bildligt talat lyfta ungdomarna från en nivå till en annan nivå (alternativa roller och identiteter).

I det ena fallet (jobbsökarkurs) ska ungdomarna bli framgångsrika arbetssökande som agerar taktiskt och reflekterar över sina självpresentationer. Det handlar inte bara om att lära sig vissa kommunikativa färdigheter, utan också om att bli en viss typ av individ. För att bli en framgångsrik arbetssökande krävs att man lever upp till medelklassens traditionella framgångsideologi med tonvikten på individuell prestation och konkurrens. Det är betecknande att arbetslivsorienteringen importerar så många uttryck från elitidrottens värld med tävlingsmentalitet, positivt tänkande, ”peppning”, kamper, vinnare och förlorare. Arbetslivsorienteringen har både en reflexiv och pragmatisk inriktning. Personalen har direkta erfarenheter av, samt mer förmedlade föreställningar om, hur arbetsgivare resonerar vid anställningar. I undervisningen ställer de sig, likt advokater, på ”klienternas” sida i konkurrensen om arbetstillfällen. Deras uppgift blir att lära ut anställningsintervjuns metapragmatik; det som vanligen förblir implicit och fördolt i relationen mellan sökande och arbetsgivare. Men i själva undervisnings-

processen utvidgas betydelsen av att vara en kompetent arbetssökande till att också omfatta en rad negationer, ofta exemplifierade av ungdomarnas attityder och livsstilar. Deltagares försök att värja sig mot olika inslag i undervisningen, eller mot att identifiera sig som medlem i projektgruppen, bidrar ytterligare till att ungdomarna kategoriseras som en motbild till förebilden. Detta riskerar att få kontraproduktiva effekter genom att deltagare snarare än att stärkas i en framtida yrkesidentitet, tillskrivs en mängd brister (på stil, kultur, hyfs) och tillkortakommanden.

I det andra fallet (kurs i personlig utveckling) används kategorier av projektledarna snarare för att integrera arbetslösa ungdomar i en lokal gemenskap, och där en känsla av social och kulturell tillhörighet ska mobiliseras. Projektledarnas sätt att använda förebilder sker delvis i form av att de formulerar motberättelser gentemot ungdomarnas sätt att berätta om sig själva och sina livschanser. När deltagarna presenterar sig själva är det knappast någon lek med identiteter betraktat som något fritt och flytande. Snarare införlivar ungdomarna omgivningens förmodade syn på arbetslösa, liksom ofta en negativ självvärdering av sina egna möjligheter. Projektledarna söker i flera fall göra deltagarna uppmärksamma på hur deras sätt att prata och tänka begränsar dem i deras handlande, genom att de inte tror sig själva om att kunna göra vissa saker, till exempel studera vidare eller göra en yrkeskarriär. Detta kan föra tankarna till Paul Willis klassiska studie *Fostran till lönearbete* (1977/1992), vilken visade hur brittiska manliga arbetarklassungdomar, "the lads", markerade främlingskap inför den dominerande medelklasskulturen som skolan representerade. I kontakten med skolan finslipades olika element i arbetarklassens kultur, trots att skolan med olika medel försökte bryta arbetarklassens kulturmönster. Skolpersonalens strategier bidrog snarare till att ytterligare fjärma pojkarna som grupp från medelklassens kulturella ideal. Men även om det är möjligt att dra paralleller mellan Willis studie och de exempel som diskuteras här finns också väsentliga skillnader. I de kommunala ungdomsprojekten innebär inte ungdomarnas strategier, vilket var fallet med "the lads", att de fostras till en maskulin arbetarkultur inom industrin. Det är inte lika tydligt vad ungdomarna ska fostras till i de okonventionella projekten. Det som är iögonfallande i projekten är att ungdomarna i regel saknar en yrkesorientering. Det är delvis därför som de har anvisats till projekten. Vidare finns det ingen direkt koppling mellan projektkulturen och en specifik yrkeskultur. När det gäller kursen i personlig utveckling representerar projektledarna knappast heller någon enhetlig medelklasskultur. Snarare utformar de sin pedagogik utifrån egna erfarenheter av folkrörelsearbete och socialpedagogiska traditioner. Kursen ser jag i sammanhanget som ett intressant exempel på hur det inom ramen för lokala arbetsmarknadsprojekt etablerats ideal och mer eller mindre medvetna sätt att arbeta med, inte enbart eller i första hand individen, utan med *ungdomar* och deras arbetar- och ungdomskultur. Projektledarna utgår från deltagarnas vardagssammanhang, och söker påverka ungdomarnas attityder

och föreställningar om sig själva och andra. Under exempelvis gruppdiskussioner kan ledarna formulera versioner av ungdomarnas situation som går emot andra typer av diskurser i vilka arbetslösa ungdomar är inskrivna som avvikande grupper som är medskyldiga till sin arbetslöshet. Diskussionerna kan innebära en möjlighet att deltagarna upptäcker att de inte är ensamt ansvariga för sin situation utan att ungdomsarbetslöshet är ett samhällsansvar. De kategorier som används är relaterade till en lokal projektkultur där ett viktigt värde förefaller vara att sätta in ungas situation i ett helhetsperspektiv. Det kan ta sig uttryck i att ungdomarna bemöts som individer med ett behov av att finna, eller återskapa, en helhet som gått förlorad på vägen genom deras uppväxt. Talet om arbetarklass är ett exempel på hur projektledarna söker väva en gemensam historia kring gruppen med band som går utöver de administrativa kategorier och beslut enligt vilka de anvisats till projektet. Det finns en dubbelhet i detta att försöka få ungdomarna att identifiera sig med en ”ny” arbetarklassidentitet (så som den framställs av projektledarna), samtidigt som de ska stärkas i den ”gamla” (som motsvarar ungdomarnas självuppfattning). Det kan också ses som ett envist fasthållande i ungdomarnas sociala bakgrunder.

Den typ av direkta fostran som bedrivs både i jobbsökarkursen och i kursen i personlig utveckling torde knappast vara möjlig i samma utsträckning i ett mer formellt institutionellt sammanhang. Projektledarna upprätthåller inget distanserat myndighetsperspektiv på ungdomarna, utan finner sig ofta i situationer som liknar föräldrars, i fostrarens roll. I dessa informella roller får de också möjlighet att rättframt korrigera ungdomarna och uttala sådant som i regel förblir outtalat eller bara antyds, i mer officiella sammanhang. Den informella inramningen är i sig betecknande för den socialisationspraxis som utvecklas i detta sammanhang. Det kan också beskrivas som att formell kontroll ersätts av informell kontroll och att makt- och kontrollfunktioner antar mera mångtydiga och implicita former som är knutna till ungdomarnas självreflexivitet och självkontroll.

Referenser

- Adelswärd, V. (1988). *Styles of Success. On Impression Management as collaborative action in jobs interviews*. Avhandling, Linköping Studies in Arts and Science, 23. Linköping: Institutionen för tema.
- Andersson, M. (2003). *Arbetslöshet och arbetsfrihet. Moral, makt och motstånd*. Avhandling, Etnologiska avdelningen Uppsala universitet.
- Bauman, Z. (2002). *Det individualiserade samhället*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos
- Berger, P. (1974). *The Homeless mind*. New York: The Free Press.
- Bourdieu, P. (1991). *Kultur och kritik*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.
- Burke, P. (1993). *Samtalskonstens historia*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.
- Börjesson, M. (1995). ”Från arbetsmarknadspolitik till ungdomspolitik. Perspektiv på de samhälleliga åtgärderna mot ungdomsarbetslösheten” s. 93–114 i Bergqvist, K.,

- Petersson, K. & Sundkvist, M. (red.) *Korsvägar: En antologi om möten mellan unga och institutioner förr och nu*. Stockholm: Symposium.
- Cameron, D. (2000). *Good to Talk*. London: Sage.
- Cedersund, E. (1992). *Talk, text and institutional order: A study of communication in social welfare bureaucracies*. Avhandling, Linköping Studies in Arts and Science, 78, Linköping: Institutionen för tema.
- Fogde, M. (2007; kommande). "The making of an Employable Individual" i Höijer, B. (red.) *Ideological Horizons among Mass Media and Citizens*. Göteborg: Nordicom.
- Foucault, M. (1961). *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. Stockholm: Aldus/Bonniers.
- Foucault, M. (1988). *The care of the Self. The History of Sexuality, Volume 3*. New York.
- Freire, P. (1970/1972). *Pedagogik för förtryckta*. Stockholm: Gummessons.
- Garsten, C. & Jacobsson, K. (red.) (2004). *Learning To Be Employable. New Agendas on Work, Responsibility, and Learning in a Globalizing World*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Granström, K. & Einarsson, C. (1995) *Forskning om liv och arbete i svenska klassrum – en översikt*. Stockholm: Skolverket.
- Jenkins, R. (1997). *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage Publications.
- Hermansson, H-E. (1988). *Fristadens barn. Om ungdomars livsstilar, kulturer och framtidsperspektiv i 80-talets Sverige*. Göteborg: Daidalos.
- Hertzberg, F. (2003). *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*. Avhandling, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Hester, S. & Eglin, P. (red.) (1997). *Culture in Action. Studies in Membership Categorization Analysis*. Washington D.C.: International Institute for Ethnomethodology and University Press of America.
- Johansson, K. (2003). *Bli vuxen i arbetarstad. Fem ungdomar berättar om skola, arbete & det egna livet*. Avhandling, Linköping Studies in Arts and Science, 276, Linköping: Institutionen för tema.
- Kullberg, C. (1994). *Socialt arbete som kommunikativ praktik*. Avhandling, Linköping Studies in Arts and Science, 115, Linköping: Institutionen för tema.
- Langager, S. C. (1985). "Den statlige regulering af ungdomstilværelsen". *Nordisk Forum*, 1985: 46.
- Linell, P. & Persson Thunqvist, D. (2003). "Moving in and out of framings: Activity contexts in talks with young unemployment people within a training project". *Journal of Pragmatics*, 35: 409–434.
- Larsson, L. (2002). *Evaluating Social Programs: Active Labour Market Policies and Social Insurance*. Department of Economics, Uppsala: Uppsala universitet.

- Lindblad, S. & Sahlström, F. (red.) (2001). *Interaktion i pedagogiska sammanhang*. Stockholm: Liber.
- Lundahl, L. (2000). "Nittioalets strategier för unga i skarven mellan skola och arbete" i Olofsson, J. & Schånberg, I. (red.) *Yrkesutbildning i går och i dag: om tillväxt, välfärd och kön*. Lund: Studentlitteratur.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mäkitalo, Å. (2002). *Categorizing work: Knowing, arguing and social dilemmas in vocational guidance*. Avhandling, Göteborg studies in educational sciences, 177, Göteborgs universitet.
- Persson, Thunqvist, D. (2003). *Samtal för arbete. Kommunikativa verksamheter i kommunala ungdomsprojekt*. Avhandling, Linköpings universitet.
- Petersson, K. (1995). "Viljan att förekomma – om unga i den svenska profylaxens ordningsprojekt" i Dahlgren, L. & Hultqvist, K. (red.) *Seendet och seendets villkor. En bok om barns och ungas välfärd*. Stockholm: HLS.
- Petersson, K. (1997). "Mobilisering av gemenskapen. Om den socialpedagogiska offensiven i lokalmiljön" s. 86–118 i Arnstberg, K-O. & Ramberg, I. (red.) *I stadens utkant. Perspektiv på förorter*. Tumba: Mångkulturellt Centrum.
- Schmidt, L-H. (1986). *Vetandets politik*. Stockholm/Lund: Symposion.
- Sernhede, O. (1984). *Av drömmar väver man*. Socialstyrelsen, Utbildningsproduktion AB. Malmö: Skogs.
- Stojanovic, V. (2001). *Unga arbetslösas ansikten: identitet och subjektivitet i det svenska och danska samhället*. Avhandling, Sociologiska institutionen, Lund: Lunds universitet.
- Swärd, H. (1995). "Straff eller behandling? 1800- och 1900-talens åtgärder mot arbetslös, fattig ungdom" s. 65–92 i Bergqvist, K., Petersson, K. & Sundkvist, M. (red.) *Korsvägar. En antologi om möten mellan unga och institutioner förr och nu*. Stockholm: Symposion.
- Thedvall, R. (2004). "'Do it Yourself': Making Up the Self-Employed Individual in the Swedish Public Employment Service" i Garsten, C. & Jacobsson, K. (red.) *Learning To Be Employable. New Agendas on Work, Responsibility, and Learning in a Globalizing World*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Ungdomsstyrelsen. (1999). *Svensk ungdomspolitik*. Utredning nr 14. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Ungdomsstyrelsen. (2002). *Ungdomsperspektiv i brytningstid. På spaning efter en senmodern offentlig sektor*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Öhlund, T. (1997). *Normaliseringspraktiker i det moderna samhället. En diskursanalys av åtta sociala ungdomsprojekt*. Avhandling, Studier i socialt arbete, 24, Umeå: Institutionen för socialt arbete.

Författarpresentation

Maria Andersson är fil. dr. i etnologi, med ursprung i Uppsala universitet och Arbetslivsinstitutet, där hon var doktorand i projektet ”Genus, Arbete, Välfärdsstat” (GAV). Hon har arbetat i olika projekt främst åt Jämtlands läns museum, rörande skogsarbete och genus, anstaltsväsendet 1860–1970 och mindre tätorter. Hon är forskare på Arbetslivsinstitutet och har där fortsatt med arbetet kring små tätorters kulturella förutsättningar när det gäller försörjning samt ett projekt stött av Vetenskapsrådet om den finska arbetskraftsinvandringen till skogsarbetet under 1950-talet, sett ur ett intersektionellt perspektiv. I ett samarbete med Arbetslivsinstitutet på Gotland pågår också ett projekt kring museianställdas villkor, framförallt de så kallade ACCESS-anställningarna. Maria är delvis stationerad vid FoU-Centrum Söderhamn, som tidigare var en del av Arbetslivsinstitutet.

maria.andersson@arbetslivsinstitutet.se eller maria.andersson@hutb.se

Fredrik Hertzberg är fil. dr. i etnologi och verksam vid Arbetslivsinstitutet, Stockholm och Mångkulturellt centrum, Botkyrka. Fredrik är forskare och koordinator i forskningsprojektet ”Utbildning, arbete och medborgerlig agens”. Hans forskningsområde är sambandet mellan etniska och rasifierade identiteter och inkluderings- och exkluderingsprocesser på arbetsmarknaden. För närvarande studerar han ungdomars övergång från skola till arbetsliv, med ett speciellt fokus på de föreställningar om arbetsmarknadens möjligheter och det egna, personliga aktörsskapet som ungdomar i utsatta bostadsområden har, och hur dessa föreställningar påverkar valet av program till gymnasieskolan. Tidigare har han studerat arbetsförmedlars sätt att förstå inkluderings- och exkluderingsprocesser på arbetsmarknaden, och invandrarskapets och den etniska identitetens betydelse i detta sammanhang.

fredrik.hertzberg@arbetslivsinstitutet.se eller fredrikhertzberg@hotmail.com

Lena Levin är fil. dr. i kommunikation och forskare vid den nya samhällsvetenskapligt orienterade enheten ”Mobilitet, aktörer, planering” vid Väg- och transportforskningsinstitutet (VTI) i Linköping. Hon har en tvärvetenskaplig bakgrund och disputerade 2003 vid Institutionen för tema vid Linköpings universitet där hon också undervisar i medie- och kommunikationsvetenskap. Lena arbetar 2005–2007 på ett FAS-finansierat postdok-projekt om kategorisering av ålder i arbete och omvandling. Lenas forskningsintresse handlar om kommunikativa processer i samhället med inriktning på aktörer och vardagliga praktiker, framför allt hur skilda aktörer (till exempel massmedier, politiker, experter, berörda individer och grupper) dels framställer sig själva, dels framställs av andra i för-

ändringsarbete och planering. Forskningsprojekten hon driver och är involverad i som nyanställd vid VTI behandlar hur aktörers olika villkor, kunskaper och erfarenheter begripliggörs i planerings- och beslutsprocesser, dialogprojekt och samråd; föreställningar om äldre och äldres mobilitet; heterogenitet och intersektionalitet. Lena har också många års erfarenhet verksam som nyhetsjournalist inom dagspress.

lena.levin@vti.se

Åsa Mäkitalo är docent i pedagogik och en av ledarna för forskningsmiljön "Lärande, interaktion och medierad kommunikation i det komplexa samhället (LinCS)" vid Göteborgs universitet. Åsa bedriver forskning, handleder och undervisar om kommunikativ socialisation, lärande och kunskapsproduktion i institutionella miljöer. Intresset handlar om hur människor tillägnar sig, kollektivt upprätthåller och utvecklar kunskaper i olika organisationer och institutioner i samhället. Detta intresse handlar dels om att studera de institutionella aktiviteter som arrangeras för att integrera, aktivera och socialisera olika grupper in i en normativt prefererad samhällsgemenskap. Dels handlar studierna om hur kollektivt kunnande organiseras, legitimeras och hur lärande sker i specifika yrkes-sammanhang.

asa.makitalo@ped.gu.se

Daniel Persson Thunqvist är fil. dr. i kommunikationsvetenskap och forskar och undervisar vid Institutionen för beteendevetenskap, Linköpings universitet. Daniel forskar om samtal och kommunikation i arbetslivet, särskilt bland unga i institutionella miljöer. I ett pågående forskningsprojekt studeras interaktion mellan barn och operatörer i skarpa SOS-larmsamtal. Vidare medverkar han i ett forskningsprogram kring arbetslivets in- och utgångar ur ett brukarperspektiv. Där studeras välfärdsstatliga institutioner och praktiker i relation till grupper, "brukare", som av en eller annan anledning står utanför arbetslivet.

danpe@ibv.liu.se